॥ अथतत्वमंजरीप्रारंभः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमद्धनुमद्भीमध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ नारायणंगुणैः सर्वैरुदीर्णं
दोषवर्जितं ॥ ज्ञेयंगम्यंगुरूंश्चापिनत्वासूत्रार्थउच्यते ॥ १ ॥ विष्णुरेवविजिज्ञास्यःसर्वकर्ताऽऽगमोदितः ॥
समन्वयादीक्षतेश्चपूर्णानंदोंतरःखवत् ॥ २ ॥ प्रणेताज्योतिरित्याद्यैःप्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ॥ उच्यतेविष्णुरेवैकः
सर्वैःसर्वगुणत्वतः ॥ ३ ॥ सर्वगोऽत्तानियंताचदृश्यत्वाद्युज्झितःसदा ॥ विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैःसर्वैर्युतः
सहि ॥ ४ ॥ सर्वाश्रयःपूर्णगुणःसोक्षरःसन्हृदब्जगः ॥ सूर्यादिभासकःप्राणप्रेरकोदैवतैरपि ॥ ५ ॥ ज्ञेयो
नवेदैःशूद्राद्यैःकंपकोन्यश्चजीवतः ॥ पतित्वादिगुणैर्युक्तस्तदन्यत्रचवाचकैः ॥ ६ ॥ मुख्यतःसर्वशब्दैश्चवा
च्यएकोजनार्दनः ॥ अव्यक्तःकर्मवाच्यै(क्यै)श्चवाच्यएकोमितात्मकः ॥ ७ ॥ अवांतरंकारणंचप्रकृतिः
शून्यमेवच ॥ इत्याद्यन्यत्रनियतैरपिमुख्यतयोदितः ॥ शब्दैरतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयः ॥ ८ ॥ इति
श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
॥ श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतयोनगुणान्हरेः ॥ निषेद्धुंशक्नुयुर्वेदानित्यत्वान्मानमुत्तमं ॥ १ ॥ देवतावचना
दापोवदंतीत्यादिकंवचः ॥ नायुक्तवाद्यसन्नैवकारणंदृश्यतेक्वचित् ॥ २ ॥ असज्जीवप्रधानादिशब्दाब्रह्मैव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अणु नापरं ॥ वदंतिकारणत्वेनक्वापिपूर्णगुणोहरिः ॥ ३ ॥ स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिः ॥ भ्रांतिमू भाष्यं.
॥ १ ॥ लतयासर्वसमयानामयुक्तितः ॥ ४ ॥ नतद्विरोधाद्वचनंवैदिकंशंक्यतांव्रजेत् ॥ आकाशादिसमस्तंचत
ज्जंतेनैवलीयते ॥ ५ ॥ सोनुत्पत्तिलयःकर्ताजीवस्तद्वशगःसदा ॥ तदाभासोहरिःसर्वरूपेष्वपिसमःसदा ॥ ६ ॥
मुख्यप्राणश्चेंद्रियाणिदेहश्चैवतदुद्भवः ॥ मुख्यप्राणवशेसर्वंसविष्णोर्वशगःसदा ॥ ७ ॥ सर्वदोषोज्झितस्तस्मा
द्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उक्तागुणाश्चाविरुद्धास्तस्यवेदेनसर्वशः ॥ ८ ॥ इतिश्रीमत्कृष्ण० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
॥ शुभेनकर्मणास्वर्गंनिरयंचविकर्मणा ॥ मिथ्याज्ञानेनचतमोज्ञानेनैवपरंपदं ॥ १ ॥ यातितस्माद्विरक्तःसन्
ज्ञानमेवसमाश्रयेत् ॥ सर्वावस्थाप्रेरकश्चसर्वरूपेष्वभेदवान् ॥ २ ॥ सर्वदेशेषुकालेषुसएकःपरमेश्वरः ॥ तद्भ
क्तितारतम्येनतारतम्यंविमुक्तिगं ॥ ३ ॥ सच्चिदानंदआत्मेतिमानुषैश्चसुरेश्वरैः ॥ यथाक्रमंबहुगुणैर्ब्रह्मणाद्य
खिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥ उपास्यःसर्ववेदैश्चसर्वैरपियथाबलं ॥ ज्ञेयोविष्णुर्विशेषस्तुज्ञानेस्यादुत्तरोत्तरं ॥ ५ ॥ सर्वे ॥ १ ॥
पिपुरुषार्थाःस्युर्ज्ञानादेवनसंशयः ॥ नलिप्यतेज्ञानवांश्चसर्वदोषैरपिक्वचित् ॥ ६ ॥ गुणदोषौसुखस्यापिवृद्धि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ह्रासौविमुक्तिगौ ॥ नृणांसुराणांमुक्तौतुसुखंक्लृप्तंयथाक्रमं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्कृष्ण० तृतीयोऽध्यायः ॥३॥
॥ विष्णुर्ब्रह्मतथादातेत्येवंनित्यमुपासनं ॥ कार्यमापद्यपिब्रह्मतेनयात्यपरोक्षतां ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मणोन्यस्य
ज्ञानादेवपरिक्षयः ॥ अरिष्ठस्योभयस्यापिसर्वस्यान्यस्यभोगतः ॥ २ ॥ उत्तरेषूत्तरेष्वेवंयावद्वायुंविमुक्ति
गाः ॥ प्रविश्यभुंजतेभोगांस्तदंतर्बहिरेववा ॥ ३ ॥ वायुर्विष्णुंप्रविश्यैवभोगश्चैवोत्तरोत्तरं ॥ उत्क्रम्यमानु
षामुक्तिंयांतिदेहक्षयात्सुराः ॥ ४ ॥ अर्चिरादिपथावायुंप्राप्यतेनजनार्दनं ॥ यांत्युत्तमानरोच्चाद्याब्रह्मलो
कात्सहामुना ॥ ५ ॥ यथासंकल्पभोगाश्चचिदानंदशरीरिणः ॥ जगत्सृष्ट्यादिविषयंमहासामर्थ्यमप्यृते
॥ ६ ॥ यथेष्टशक्तिमंतश्चविनास्वाभाविकोत्तमान् ॥ अनन्यवशगाश्चैववृद्धिह्रासविवर्जिताः ॥ दुःखादिर
हितानित्यंमोदंतेऽविरतंसुखं ॥ ७ ॥ पूर्णप्रज्ञेनमुनिनासर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ कृतोयंप्रीयतांतेनपरमात्मार
मापतिः ॥ ८ ॥ नमोनमोशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने ॥ विरिंचशर्वपूर्वेड्यवंद्यायश्रीवरायते ॥ ९ ॥ इतिश्री
मत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ॥४॥

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ ॐ समस्तगुणसंपूर्णसर्वदोषविवर्जितं ॥ लक्ष्मीनाराय
णंवंदेभक्ताभीष्टफलप्रदं ॥ १ ॥ संसारक्लेशसंश्रांतसज्जनावनतत्पराः ॥ दयालवोमहांतस्तान्गुरून्नत्वागुरुं(गिरं)भजे ॥ २ ॥ ग्रं
 थोयमपिबह्वर्थोभाष्यंचात्यर्थविस्तरं ॥ इत्युक्तिसाम्यात्संक्षेपभाष्यंचात्यर्थविस्तरं ॥ ३॥ अनंतोर्थःप्रकटितस्त्वयाणौभाष्यसंग्रहे ॥
इत्याहुःश्रीमदानंदतीर्थार्योपसदाअपि ॥४॥ अतोनेकार्थयुक्त(गुंभ)स्यनैतद्भाष्यस्यविस्तृतौ ॥ शक्तोस्म्यथापिलेशेनव्याख्यांकुर्यां
यथामति ॥ ५ ॥ सूत्रार्थंहृदिकृत्वैवभाष्यार्थंसंप्रकाशये ॥ अविक्षेपेणबोधार्थंबुध्यंतांतद्विवेकिनः ॥६॥ इहखल्वधिकारिणामखि
लक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानंदावाप्तिनिदानभगवज्ज्ञानायप्रवृत्ताना मनंतान्नायानामितिकर्तव्यतारूपाणिनारायणावतारबादरा
यणकृतानि ब्रह्मसूत्राण्यन्यैरन्यथाव्याख्यातान्यकृतप्रायाणिमन्वानोभगवानानंदतीर्थमुनिर्यथावद्याचिख्यासुर्भाष्यानुभाष्येवि
धायसंक्षेपभाष्यमपिविधित्सुरध्यायचतुष्टयोक्तगुणविशिष्टेष्टदेवतागुरुनतिपूर्वंचिकीर्षितंप्रतिजानीते ॥ नारायणंगुणैःसर्वैरुदी
र्णदोषवर्जितं ॥ ज्ञेयंगम्यंगुरूंश्चापिनत्वासूत्रार्थउच्यते ॥ सर्वै रानंदज्ञानद्युतिबलौदार्यवीर्यादिभिर्गुणैः परिपूर्णं । चिं
तासंतापपुण्यपापलेपजनिमृतिप्रभृतिदोषवर्जितं । सद्भिर्वैराग्यभक्तिश्रवणमननध्यानजन्यापरोक्षज्ञानेनविषयीकर्तव्यं । अतएव
ज्ञानरूपोपायात्सद्भिःप्राप्यमपिनारायणंनत्वेतिविशेषणसमुच्चयेपिशब्दः । तेनविशिष्टस्यैवज्ञेयत्वलाभात् विशिष्टंमंदोपास्यंशु
द्धंमुमुक्षुज्ञेयमितिप्रत्युक्तं । गुरूंश्चनत्वेतिगुरुदेवतानतिसमुच्चयेचशब्दः। यद्वा टीकारीत्यागुरुदेवताभेदेऽरुचिसूचकोपिशब्दः। गु
रुत्वाद्बहुवचनं। उक्तंचगीताभाष्यव्याख्याने बहुवचनंगौरवादेवेति । तमेवशास्त्रप्रभवमित्यादिभिर्बहुभिःप्रकारैर्यद्गुरुत्वोपपादनंते

नगुरूंश्चेतिबहुवचनांतंपदंविवृतमितिसुधाशयंवा । सूत्रार्थोब्रह्मसूत्रार्थः । अत्रनारायणमित्युक्त्यैवानंदचिदाद्यात्मकदेहमितिला
भाद्देहसत्त्वेदोषवर्जितमित्ययुक्तंतदसत्त्वेज्ञानादिगुणोदीर्णतानयुक्तेतिनिरस्तं । देहोयंमेसदानंदोनैवप्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च
सर्वत्रतेननारायणोस्म्यहमितिद्वितीयाध्यायगीताभाष्योक्तब्रह्मवैवर्तस्मृतेर्गुणैरुदीर्णमित्यस्यगुणोदीर्णदेहमित्यर्थः । यद्वाआहच
तन्मात्रमित्यत्रवक्ष्यमाणदिशातस्यगुणोदीर्णतोक्त्यैवतदभिन्नदेहस्यापिलाभः । अधिकंतुटीकायांबोध्यं । ननुजीवचैतन्यादन्य
स्यब्रह्मणोमानाभावेनाभावात्तस्यचाहंधीसिद्धत्वेनाविषयत्वात् । सत्यपितज्ज्ञानेमुक्त्यदृष्ट्याफलाभावा सतएवाधिकार्याद्यभा
वाच्च तद्विजिज्ञासस्वेत्युक्तिरयुक्तेत्याशंकायांप्राप्तायां ॥ ॐ अथातोब्रह्मजिज्ञासेति ॥ तच्चाचष्टे ॥ विष्णुरेवविजिज्ञास्यइ
ति ॥ विष्णुरेव देशकालगुणापरिच्छेदरूपव्याप्तिमान्विष्णवाख्योभगवानेवविजिज्ञास्यः। अथातःपदोक्ताभ्यांअधिकारिफलाभ्यां
विशिष्टयाश्रवणमननध्यानरूपजिज्ञासयाविषयीकर्तव्यः । तद्विषयासाकार्येतियावत् । नजीवः येनतद्विजिज्ञासस्वेत्युक्तिरयु
क्तास्यात् । विष्ल्व्याप्तौबृहवृद्धावित्यवयवशक्त्याविष्णुब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वेनश्रौतब्रह्मपदेनतादृशार्थस्यप्रतीतेः । सविष्णुराहहि
तंब्रह्मेत्याचक्षतइत्युक्तेश्च। तस्यचानेवंरूपजीवाद्भिन्नस्याहंबुद्ध्याऽसिद्धत्वेनागुणसगुणत्वादिनाविमतस्य विषयत्वसंभवेनतज्ज्ञाना
न्मुक्तिरूपफलस्य तत्कामिनोऽधिकारिणश्च संभवात्तद्विजिज्ञासस्वेत्युक्तिर्युक्तेतिभावः । यथासूत्रं विष्णोर्जिज्ञासाकर्तव्येतिवा
च्येप्येवमुक्तिरग्रेनुषंगार्था । विष्णुरित्यवश्यंवाच्येसतितदनुरोधेनवा तद्विजिज्ञासस्व आत्मानंपश्येत् तमेवैकंजानथेत्येवमादिति
ङंतमेवात्रनोदाहरणीयं । किंतु सविजिज्ञासितव्यः । नारायणोसौपरमोविचिंत्यः नारायणंमहाज्ञेयं आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोत

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

व्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य इत्याद्यपीतिवा विधेयजिज्ञासांविषयत्वेनब्रह्मणोप्राधान्यप्राप्तावुद्देश्यज्ञानविशेषणत्वेनप्राधान्यम
स्तीतिवा ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रकर्मणिषष्ठ्यासमासो नशेषषष्ठ्यादिनेतिवासूचयितुं सूत्रेजिज्ञासेत्युक्तावपिवीत्युक्तिःश्रुत्यनुगमायवा
अध्ययनशमदमादिसंपत्तिरूपाधिकार जिज्ञासोत्थज्ञानजप्रसादजन्यमुक्तिरूपफलाभ्यां अथातःशब्दोक्ताभ्यांजिज्ञासायावैशि
ष्ट्यमस्तीतिसूचनायवेतिज्ञातव्यं। विष्णुरितिब्रह्मपदव्याख्यानेनजीवान्यविषयसिध्यैवतज्ज्ञानस्यमुक्त्याख्यफलस्यचतद्योग्यस्या
धिकारिणःसिद्धावपिफलस्यकर्मजत्वादिनाजिज्ञासाफलत्वाप्राप्त्याशूद्रादिव्यावृत्ताधिकारस्याप्राप्त्याचतदुभयप्रापकाथातःशब्दा
र्थयोरप्यवश्यंवाच्यत्वाद्धीत्यनेनतदुक्तिः । तेनसूत्रस्यश्रुतिविसंवादःप्रत्युक्तः । विजिज्ञास्योविष्णुरित्यनुक्त्वा एवमुक्तिरदेङ्गुण
इत्यादाविवसतिधर्मिणिध(र्मचिंता)र्माश्रित्याइतिवावृद्धिरादैजित्यत्रेवमंगलार्थंवा । आद्याध्यायद्वयेविष्णवाख्यविषयस्य उत्तर
द्वयेविजिज्ञासायाः तत्रापितृतीयाद्यद्विपाद्यांविशब्दोक्ताधिकारस्यचिंतेतिवक्ष्यमाणचिंताक्रमसूचनायवेतिध्येयं । सूत्रेतुस्मार्तेन
शब्दतोर्थतश्चाधिक्येन प्राधान्यद्योतनायाथातःशब्दयोरेवपूर्वनिर्देशइतिभावः।अत्रप्राधान्येनविष्णुरेवजिज्ञासितव्यइत्यर्थस्याभि
मतत्वान्नांगावबद्धास्तुनशाखासुहिप्रतिवेदमित्यनेनविरोधःशंक्यः । परिवारतयाग्राह्याअपिहेयाःप्रधानतइत्यनुभाष्योक्तेः । सर्व
वर्णाश्रमैर्विष्णुरेकएवेज्यतेसदा । रमाब्रह्मादयस्तस्यपरिवारतयैवत्वित्यन्यत्रोक्तेश्च ॥१॥ ननुतद्ब्रह्मेतिश्रौतब्रह्मशब्दस्यबृहजाति ॥ ३ ॥
जीवेति ब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीत्यादेर्जीवेरूढत्वाद्रूढित्यागेनयौगिकार्थविष्णुग्रहणेहेत्वभावात् । यतोवाइतिवाक्योक्तविश्वकर्तृत्व
स्यादृष्टद्वाराजीवेपिसंभवादुक्तंनयुक्तमित्यतउक्तं ॥ ॐ जन्माद्यस्ययतइति ॥ तदर्थमाह ॥ सर्वकर्तेति ॥ विष्णुरेवेतिवर्त

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ते । सर्वेतितंत्रमावृत्तिर्वा । सर्वस्य चिदचिदाख्यविश्वस्य । सर्वस्य जन्माद्यष्टकस्य । यथायोगंकर्ताविष्णुरेव नरूढोजीवइत्य
र्थः। यतोवाइमानीतिपूर्ववाक्योक्तासंकुचितसर्वसंबंधिजन्मस्थित्यादिमुख्यकर्तृत्वरूपाद्बाधकात्तद्ब्रह्मेतिश्रुतौब्रह्मशब्देनरूढित्यागे
नयौगिकार्थविष्णुग्रहणोपपत्तेरुक्तंयुक्तमितिभावः । कर्तृशब्दस्यतृजंतत्वेयाजकादित्वेनषष्ठीसमासः । ताच्छीलिकतृन्नंतत्वेतुगम्या
दित्वेनद्वितीयातत्पुरुषइतिसर्वकर्तेतिसाधु ॥ २ ॥ नन्विदमयुक्तं रुद्रादिःसर्वकर्तासर्वज्ञत्वाद्व्यतिरेकेणचैत्रवत् । नचासिद्धिः।
पाशुपतादिनातत्सिद्धेरित्याद्यनुमानेनवा पाशुपतादिनैववारुद्रादेःसर्वकर्तृत्वसिद्धेरित्यतउक्तं ॥ ॐ शास्त्रयोनित्वादिति ॥
अत्रतदर्थः आगमोदितइति॥ विष्णुरेवसर्वकर्तेत्यस्ति। आसम्यग्गम्यंते अर्थाएभिरित्यागमावेदवेदानुसारिग्रंथाः । ऋगाद्या
भारतंचैवपंचरात्रमथाखिलं । मूलरामायणंचैवपुराणंचैतदात्मकं। येचानुयायिनस्तेषांसर्वेतेचसदागमाइतितत्वनिर्णये । आसमंता
द्गमयतिधर्माधर्मौपरंपदं । यच्चाप्यतींद्रियंत्वन्यत्तेनासावागमःस्मृतइत्युपासनापादीयानुभाष्येचोक्तेःकरणेकर्तृत्वोपचारः। ग्रहवृद्द
निश्चिगमश्चेत्यकर्तर्यप्प्रत्ययस्मरणादितिसुधोक्तेः । आगमोदितोविष्णुरेवसर्वकर्तानत्वानुमानिकः पाशुपताद्युक्तोवारुद्रादिःसर्वक
र्ता । तस्यागमोदितत्वाभावादनुमानादेरदृष्टेऽशक्तत्वेनामानत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ नन्विदमसत् । रुद्रादेरप्यागमोदितत्वे
नपाशुपतादिनाव्याख्यानात् । आगमेप्येकएवरुद्रइत्यादिनाप्रतीतेश्चरुद्रादिरप्यागमोदितोस्तु पांचरात्रादिनाआगमोदितत्वे
नव्याख्यानादागमेपिनारायणएवेदमग्रआसीदित्यादिनाप्रतीतेश्च । यथाविष्णुरागमोदितस्तद्वत् । एवंचद्वयोरपिकालभे
देनास्तुसर्वकर्तृत्वं द्वयोरप्यैकैकदेशेनागमोदितत्वंचास्त्वित्यतउक्तं ॥ ॐ तत्तुसमन्वयादिति ॥ तदर्थः समन्वया

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दिति ॥ आगमोदितइतिविष्णुरेवेतिचास्ति । सम्यगन्वीयंतेशक्तितात्पर्यविषयेणसंबध्यंते । तथाज्ञायंतइतियावत् । वाक्या
न्येतेनेत्यन्वयउपक्रमादिलिंगसंबंधोवाउपक्रमादिनिर्णीतोवाक्यानांतत्परत्वरूपसंबंधोवा । संश्चासावन्वयश्चतस्मात् । समित्ये
तदागमेनाप्यन्वेति । तत्रकार्त्स्न्यंमुख्यत्वंचार्थः । समन्वयात्सम्यक्बलाबलत्वादिनापरीक्षितादुपक्रमादिलिंगसमुदायात्तन्नि
र्णीततत्परत्वरूपसंबंधाद्वाविष्णुरेवसम्यङ्मुख्ययावृत्त्याकार्त्स्न्येनागमोदितस्तत्तात्पर्यविषयोवा । नतुपाशुपतादिरूपव्याख्याने
नवा । आपातप्रतीत्यावा रुद्रादिरित्यर्थः । अयंभावः । उपक्रमादीनामेवप्रबंधतात्पर्यविषयार्थप्रमापकत्वात् व्याख्येयस्यो
पक्रमाद्यननुसारिव्याख्यानापातप्रतीत्योश्चानेवंरूपत्वात् पाशुपतादेश्चवेदस्योपक्रमाद्यननुसारेणतद्व्याख्यानायप्रवृत्तत्वात् तदु
क्तप्रकारेणवा आपातप्रतीत्यावा नरुद्रादिरागमार्थोग्राह्यइत्यबाधेनप्राप्तमुख्यवृत्त्याकार्त्स्न्येनोपक्रमादिभिरागमोदितोविष्णुरेवे
ति । उपक्रमादयस्तुविष्णुमेवागमतात्पर्यार्थंप्रमापयंतीत्येतदग्रेव्यक्तं । पंचरात्रादिस्मृतयोवेदस्योपक्रमाद्यनुसारिण्यएवेति ।
उपक्रमादीनामेवतत्परत्वरूपान्वयप्रमापकत्वसूचनायोपक्रमादेरित्यनुक्त्वा समन्वयादितियौगिकसौत्रपदमेवान्वकारि । उपक्र
मादेर्बहुत्वेपिविष्णुपरत्वेऐकमत्यद्योतनायैकवचनं । प्राणोब्रह्मकंब्रह्म ह्वयाम्यग्निंप्रथमंस्वस्तयइतिब्रह्मविद्यासावित्रसूक्तयोःप्रा
णाद्युपक्रमस्योपक्रांतप्राणादिपरत्वप्रमापकत्वेनतात्पर्यव्यभिचारेपिप्रबललिंगादिनाऽबाधितत्वरूपपरीक्षितत्वविशिष्टस्यनव्यभि ॥ ४ ॥
चारइतिवक्तुंसमित्यन्वयविशेषणं ॥ ४ ॥ ननुसमन्वयान्मुख्यतःकार्त्स्न्येनागमोदितोविष्णुरित्ययुक्तं । तस्ययतोवाचोनिवर्तं
तेअप्राप्यमनसासहेत्यवाच्यत्वाज्ञेयत्वयोरुक्तेः । नहितादृशस्यमुख्यवृत्त्याऽगमोदितत्वंहरेःकार्त्स्न्येनेत्यतःप्राप्तं । ईक्षतेर्ना

शब्दमित्यादिसूत्रसप्तकं । तदर्थः ईक्षतेश्चेति ॥ समितिआगमोदितोविष्णुरेवेतिचवर्तते । एवेतिभिन्नक्रमःसंपदेनान्वे
ति । ईक्षतेःईक्षणात् । तस्यासंबद्धस्याहेतुत्वाद्योग्यतयाईक्षणीयत्वादितिलभ्यते । तथाचेक्षणीयत्वाज्ज्ञानविषयत्वात्सम्यगेवमुख्य
वृत्त्यैवागमोदितोविष्णुः नतुलक्षणादिनाऽनवस्थानादित्यर्थः । आगमैकजन्यज्ञानविषयत्वस्यमुख्यवृत्यातदुदितत्वंविनाऽयोगा
दितिभावः । चशब्दस्तुवाच्यत्वहेत्वीक्षणीयत्वसहितस्यैवपूर्वहेतोर्मुख्यतोविष्णोरागमोदितत्वसाधकत्वाद्युक्तसमुच्चये । तदभा
वेकुतोन्वयइत्युक्तेः । अथवानकेवलमीक्षणीयत्वात् किंतुईक्षणीयत्वयुक्त्यनुगृहीतात् । आमनंति आविशंति । अथकस्मादुच्य
तइति वचसांवाच्यमुत्तममिति अहमेववेद्यइत्यादिश्रुतिस्मृतिबलादितिवा गतिसामान्याच्चेतिवानुक्तसमुच्चये श्रुतिप्राप्तस्यावा
च्यत्वादेःकेवलेक्षणीयत्वयुक्त्यानिरासायोगात् । सर्वशास्त्रोत्पाद्यज्ञानस्यैकरूप्यरूपहेत्वसहकृतस्यसमन्वयादित्युक्तोपक्रमादिहे
तोःकार्त्स्न्येनागमोदितत्वसाधकत्वायोगात् । सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति सर्वेवेदायत्रैकंभवंति सर्वेवेदाएकैवव्याहृतिः ब्राह्मंज्ञानंपर
मंत्वेकमेव वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः वेदेरामायणेचैवेत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरनंतागमानांविष्णुरूपैकार्थनिष्ठत्वोक्त्यागतिसामान्यादी
क्षणीयत्वाच्चमुख्यवृत्त्यैवकार्त्स्न्येनागमोदितः । सर्वकर्तानंतगुणोविष्णुरेवजिज्ञास्यइतिभावः ॥ ५ ॥ अथैतदध्यायाद्यर्थस्यभाष्ये
स्फुटत्वादत्रापितत्तत्पादांतेकथनादादावनुक्तिः । यद्वा एतदध्यायाद्यर्थोक्तिपरतया प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यतेविष्णुरेवैकःसर्वैः
सर्वगुणत्वतइत्येतत्पादांतिमत्रिपादीमादावप्याकृष्ययोज्यं । तथाहि वैदिकाःशब्दास्तावद्द्विविधाः । विष्णौतदन्यत्रप्रसिद्धभेदा
त् । अन्यत्रप्रसिद्धाअपि अन्यत्र अन्यत्रापि अन्यत्रैव प्रसिद्धभेदेनत्रिविधाः । तेत्रिविधाअपि अन्यवस्तुषुप्रसिद्धैरितिसामा

SGDF
Sri Gurgashram Digital Foundation

न्योक्त्यागृह्यंते । तथाचान्यवस्तुषुप्रसिद्धैः सर्वैस्त्रिविधैर्नामलिंगात्मकैः शब्दैरितिशेषः । एकोविष्णुरेवोच्यते । प्राक्समन्वयादि
त्युक्तमेवात्राध्यायेप्रपंचयतीत्यर्थः । विष्णौप्रसिद्धाइत्यत्रापि तत्र तत्रापि तत्रैव इतित्रैविध्यसंभवेपितत्रापीत्युक्तानांअन्यत्रापी
त्यनेनसंगृहीतत्वात् । तत्रतत्रैवेत्यवांतरभेदस्यतेषामव्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनाविवक्षितत्वादैकविध्यमितिध्येयं । ननूक्तसर्वकर्तृत्वरू
पब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणायकारणवाक्यानामेवप्रतिज्ञातःसमन्वयः । सएवोत्तरत्रप्रपंचनीयः । नत्वशेषवैदिकशब्दसमन्व
यइत्यतउक्तं ॥ सर्वगुणत्वतइति ॥ सर्वेगुणायस्यतस्यभावस्तस्मै । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितितसिः । ब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्ण
त्वार्थमित्यर्थः । तथाचवक्ष्यति । अतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयइति । उक्तंचानुभाष्ये । जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्ध
ये ॥ ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तंशास्त्रमूलंयतस्ततः ॥ अन्वयःसर्वशब्दानांगुणसर्वस्ववेदकइति । एतत्पादार्थमाह ॥ प्रसिद्धैरिति ॥
नामात्मकैःशब्दैरितिशेषः । ननुविष्णुरेवविजिज्ञास्यइत्युक्तं । तद्ब्रह्मेत्युक्तजिज्ञास्यब्रह्मणःब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यानंदमयस्यपादा
ख्यावयवत्वोक्तेरानंदमयस्यचविकारार्थमयडंतशब्दोक्तत्वेनाब्रह्मत्वादब्रह्मावयवस्याजिज्ञास्यत्वादवयविनंविनावयवजिज्ञासायो
गाच्चेत्यतउक्तं ॥ ॐ आनंदमयोभ्यासादित्यादिसूत्राष्टकं । तदर्थः पूर्णानंदइति ॥ प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यतेविष्णुरे
वैकःसर्वैःसर्वगुणत्वतइति । अत्रोत्तरत्रचप्रतिपदमन्वेति । विष्णुरेवेतिवर्तमानेपितत्रैवकारस्यपूर्वमुख्यवृत्त्यैव नलक्षणयेत्यर्थला ॥ ५ ॥
भायसंपदेनान्विततयाविष्णुपदेनान्वयविच्छेदात् । तत्तुसमन्वयादित्यतःतत्त्वित्यस्याऽऽध्यायपरिसमाप्तिप्रतिनियंप्रायेणानुवृत्ति
रितिसूचनार्थत्वात् । पंचाधिकरण्याअध्यायपादबहिर्भावद्योतनार्थत्वाच्चविष्णुरेवेतिपुनरुक्तिः । आनंदमयशब्दार्थभूतःपूर्णानंदः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

एकः । स्वावयवादिनाऽभिन्नोविष्णुरेव । तथाचान्यवस्तुषुप्रसिद्धैरानंदमयप्रकरणस्थैरानंदमयतद्विशेषणैःसर्वैःशब्दैरेकोविष्णु रेवोच्यते । नतुविकारीकश्चित्प्रकृत्यादिः । येनतस्यजिज्ञास्यताऽयुक्तास्यादित्यर्थः । आनंदमयशब्दार्थस्यपूर्णानंदस्यविष्णुत्वेत त्पदवाच्यत्वस्यावश्यकत्वादितिभावः । एकइत्युक्त्यानेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतेरचिंत्यशक्त्यावयवायवविनोरैक्यान्नावयवत्व विरोधइतिसूचितं । एवेतिनेतरइत्यादेरर्थः । अत्रपूर्णानंदइत्युक्त्याप्राचुर्यादितिसूत्रोक्तोमयटःप्राचुर्यार्थोदर्शितः । तत्रव्याख्येय पदानुरोधेनानंदपूर्णइतिवाच्येप्येवमुक्तिःप्राचुर्यस्यविशेष्यत्वेविरोधिलेशधीसत्वेपिनविशेषणत्वइतिपरैरभ्युपेतत्वात् । विष्णोरा नंदप्राचुर्येब्राह्मणप्रचुरोग्रामइत्यत्राल्पशूद्रसत्त्वप्रतीतिरिवविष्णावनानंदलेशधीरपिस्यादितिशंकानिरासाय । तन्निरासप्रकार श्चयथाविशेषणत्वेविरोधिप्रसक्तिर्नास्तितथाविशेष्यत्वेपि नक्षत्रादिस्थतेजोल्पत्वापेक्षयाप्रकाशप्रचुरोरविरितिवत् । जीवगतसुखा ल्पत्वापेक्षयानंदप्रचुरइत्युक्तेपिदोषाभावादिति । ननुसप्तभिर्नयैःसप्तनामसमन्वयसिद्धावपिसमन्वयसूत्राभिमतसर्ववेदगताशेष नामसमन्वयासिद्ध्याब्रह्मपदेनाभिमतानंतगुणवत्त्वंप्रधानलक्षणंनसिध्येदित्यतोवा । ननुमयटःप्राचुर्यार्थत्वमभ्युपेत्यपूर्णानंद स्यानंदमयशब्दार्थत्वोक्तिरयुक्ताविकारार्थान्नमयादिप्रायपाठविरोधादित्यतोवाप्युक्तं । अन्यवस्तुष्वित्यादि शब्दैरितिशेषः । अन्यवस्तुषुकोशादिषुप्रसिद्धैःसर्वैर्गुणिसामान्यवाचकैरन्नमयादिभिःशब्दैरुच्यते । विष्णुरेवैकइति किंविकारेण नेत्याह । सर्व गुणत्वतः पूर्णत्वादिरूपगुणत्वतः । सर्वपूर्णमिहोच्यतइत्युक्तेः । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेष्वपिप्राचुर्यांगीकारात् । अद्यतेत्तिचेत्यादिवाक्यशेषोक्तयोगेन महाभोक्तामहाभोग्यइत्यर्थोन्नमयेभवेत् । महाप्राणोमहाबोधोमहाविज्ञानवानपीत्याद्यनु

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

भाष्योक्तप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वेनतैःशब्दैरुच्यतइति । तर्हितेषामप्यनेकत्वादयमप्यनेकः किं नेत्याह ॥ एकइति ॥ नस्थानतोपी
तिन्यायादितिभावः । कथमेकोनेकैरुच्यते । उच्यतएव सर्वगुणत्वतः । सर्वगुणभूतंअप्रधानंनियम्यंयस्यतस्यभावः तस्मा
त् । सर्वस्यतत्तंत्रत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरितिन्यायेनान्नमयादितत्तत्कोशगततत्तन्नियंतृरूपाणामेवतैस्तैःशब्दैरुच्यमा
नत्वेनतेषामनेकत्वेनतत्तद्गतस्याप्यनेकैरुक्तिसंभवात् । हृदयाकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेनतद्गतरूपस्यांगुष्ठमात्रपदेनोक्तिवत् । व्यक्तमे
तदग्रेहृद्यपेक्षयेत्यत्र । एतेनान्यत्वांतरत्वशरीरत्वाद्युक्तिरपिसमाहिता । यथोक्तं । नस्थानतोपिपरस्येत्येतन्नयभाष्ये । अभेदेपिभे
दव्यपदेशःस्थानभेदादिति । तर्ह्युपचारएव नेत्याह । सर्वगुणत्वतः सर्वसंख्यारूपगुणवत्वात् । गुहानयानुव्याख्याने द्वि
त्वंचैकस्ययुज्यतइत्युक्तेर्भेदाभावेपितत्प्रतिनिधिनाविशेषेणतद्रूपेष्वेकत्वसंख्योपपत्तिरिति । ननु भवेदेतत्सर्वविष्णोरन्नमयादिश
ब्दवाच्यत्वे । तदेवनिर्बीजमितिचेन्ननिर्बीजं । सर्वगुणत्वतः मुक्तिहेतुवेदनत्व मुक्तप्राप्यत्व ज्येष्ठत्व देवोपास्यत्व जगच्चेष्टक
त्वादितत्तत्प्रकरणस्थसर्वगुणत्वात् ॥ सर्वैरुच्यतइति ॥ उपलक्षणंचैतत् । ब्रह्मात्मशब्दाभ्यांचेत्यपिध्येयं । मयटस्तादात्म्यार्थत्वे
प्युपपत्तेर्नपूर्णत्वरूपप्राचुर्यार्थत्वंबीजवदित्यपिप्रत्युक्तं । आकाशआनंदोनस्यात् । कोह्येवान्यात्कःप्राण्यादित्युक्तपूर्णानंदत्वसाधक
सर्वचेष्टकत्वगुणवत्त्वादिति । एतेनतद्धेतु मांत्रवर्णिक अस्मिन्नस्यच इतिसूत्रत्रयार्थोदर्शितः । तर्ह्यन्नमयादयःसर्वेपिकुतोनोच्यं
तेसूत्रइतिचेन्न । सर्वगुणत्वतः अल्पाक्षरमसंदिग्धमितिसूत्रलक्षणत्वेनोक्ताल्पाक्षरत्वादिसर्वगुणत्वाद्बादरायणीयसूत्रजातस्ये
त्यर्थः । कथंतर्हिसर्वैरुच्यतइतिचेन्न । सर्वगुणत्वतः । सर्वेषामन्नमयादीनांगुणत्वादुपसर्जनत्वादुपलक्ष्यत्वादितियावत् ।

तदशिष्यंसंज्ञाप्रमाणत्वादितिवदयंनिर्देशः । एतच्चाग्रेपिध्येयं । तर्हिप्राथमिकान्नमयएवेतरोपलक्षणत्वेनोच्यतामित्यतोपि स
र्वगुणत्वतः । सर्वगुणभूतंअप्रधानंयस्यतस्यभावस्तस्मात् । सर्वापेक्षयास्यानंदमयशब्दस्य तत्रानंदादयोगुणाः ॥ ईशस्यैवेति
निर्णीताइत्युपासनापादीयानुभाष्यसुधयोरुक्तदिशामांगलिकत्वेनप्राधान्यात्पूर्णानंदवाचिनएवोक्तिरित्यर्थः । कुतोस्यमांगलिक
त्वं । सर्वगुणत्वतः । सुखमेवमेस्यादितिनिखिलापेक्षितत्वेनसर्वान्प्रतिगुणत्वादनुगुणत्वान्निरुपाधिकेष्टत्वात्तद्वाच्यसुखस्येत्य
र्थः । ब्रह्मानंदस्यापिताद्दृशानंदप्रदोपासनाविषयत्वेनसर्वान्प्रतीष्टत्वात् । यद्वासर्वगुणत्वात् । गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधःसम
त्वात्स्यादित्यादौजैमिनीयेउपकारकेगुणपदप्रयोगात्पूर्वोत्तरसर्वनयोपकारकत्वादित्यर्थः । तथाहि । पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपसमाधिहेतु
त्वात् । तथा नाल्पेसुखमितिप्रोक्त्यैवानंदमयतोक्तितः ॥ अनंतत्वंसुनिर्णीतंपूर्णानंदोहिनाल्पकइत्यनुव्याख्यानोक्तेर्योवैभूमा
तत्सुखंनाल्पेसुखमस्तीति श्रुत्युक्तदिशापूर्णगुणस्यैवपूर्णानंदत्वेनविष्णोरत्रपूर्णानंदत्वोक्तौतस्यैवाथकस्मादुच्यतइत्यादिनाब्रह्म
शब्दाद्युक्तानंतगुणवत्त्वसिद्ध्याविष्णोरेवजिज्ञास्यत्वोपपादकत्वात् । तथापूर्वनयेशंकाप्रापिकाया यतोवाचोनिवर्तंतइत्यादिश्रु
तेरानंदंब्रह्मणोविद्वानित्युक्तानंदस्यापरिच्छिन्नत्वेन कात्स्न्येनवागाद्यविषयत्वमेव नतुसर्वथेत्यर्थलाभाच्चपूर्वोपकारकत्वंअदृ
श्येनात्म्यइत्यादिनाभाष्योक्तदिशोत्तरनयारंभार्थत्वादुत्तरोपकारकत्वमित्याद्यूह्यं । अत्रानंदमयइत्येववाच्येपूर्णज्ञानादेरुपलक्षण
त्वेनपूर्णानंदस्योक्तिः । समन्वीयमानशब्दानांयौगिकत्वसूचनाय । एवमग्रेपि ॥ ६ ॥ नन्विदमयुक्तं । अदृश्येनात्म्यइत्यु
क्तानंदमयधर्मस्यादृश्यत्वस्यांतश्चंद्रमसिमनसाचरंतं सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइत्यंतस्थस्योक्तेः । देवाअपिनजानंतिकिम्व

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न्येइत्यदृश्यत्वस्यकैमुत्येनप्रतीतेरंतस्थस्यचइंद्रोराजेत्यादिनिरवकाशेंद्रश्रुत्यादिबलेनेंद्रादित्वात्तस्यैवादृश्यत्वात्पूर्णानंदत्वाच्चेत्य तःप्राप्तं । अंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादियोगद्वयं । तदर्थः अंतरइति । प्रसिद्धैरितित्रिपाद्यन्वेति अंतरुपपदादतसा तत्यगमनइतिधातोर्डप्रत्ययेंतःअतः अंतःस्थइतियावत् । यद्वा अन्योंतरआत्मेत्यादाविवांतरशब्दोंतस्थवाची । अंतःप्रवि ष्टंकर्तारमीशमंतश्चंद्रमसिमनसाचरंतं अंतःप्रविष्टःशास्तेत्यादिनाश्रुतोंतरोंतस्थः एकोविष्णुरेवनत्वनेकः । तथाचान्यवस्तु षु इंद्रादिषु प्रसिद्धैर्लोकतोनिरूढैरिंद्राद्यशेषाधिदैवगतैर्नामभि र्विष्णुरेवोच्यते । अंतस्थस्यविष्णुत्वेतन्निष्ठत्वेनश्रुतेंद्रादिनाम्ना मपितद्वाचित्वनियमादितिभावः । तदेवकुतः । सर्वगुणत्वतः । समुद्रेंतः यस्यांडकोशंशुष्ममाहुरित्याद्येतत्प्रकरणश्रुतसमु द्रांतस्थत्वब्रह्मांडवीर्यत्वादिसर्वगुणवत्त्वात्तस्येत्यर्थः । लिंगानामिंद्रादौनिरवकाशत्वादितिभावः । नचश्रुतीनामपिविष्णौनिरव काशत्वादुभयाबाधायतादात्म्यमेवेंद्रादिभिर्विष्णोरस्त्वितिशंक्यं । सर्वगुणत्वतः । सर्वेइंद्रादयोगुणाःअप्रधानाःयस्यतस्य भावस्तस्मात् । सर्वस्वामित्वेनतेभ्योंतरोविविक्तएवसन् नतैरभिन्नःसन्नंतरोंतस्थोविष्णुः इंद्रस्यात्मानिहितः वायोरात्मानमि त्यादावुच्यतइत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेएवकारोंतरएवेत्यन्वेति । अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदसादृश्ये । इत्यमरोक्त्याभे दवाचिनःक्लीबत्वेप्यर्शआद्यच्प्रत्ययांतत्वेनयआत्मनोंतरोयोविज्ञानादंतरइत्यादाविवात्र पुंल्लिंगांतरशब्दोविविक्तवाच्यपिध्येयः । अन्यथांतःस्थइत्येवावक्ष्यत् । तेनभेदसूत्रार्थोपिदर्शितः । श्रुतयस्तुविष्णुपराइतिभावः । नचेंद्रादिषुयोगरूढिभ्यांप्रवृत्तानां तासांहरावमुख्यतेतिवाच्यं । परमैश्वर्यादेर्विष्णौनिरवधिकत्वेनान्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापिविष्ण्वधीनत्वाच्चेत्याह । सर्वगु

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

णत्वतइति । सर्वेगुणायस्मिन्निति व्युत्पत्त्याइंद्रादितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणत्वा त्सर्वगुणभूतंयस्येति व्युत्पत्त्यासर्वस्वां
तंत्र्याच्चविष्णोरित्यर्थः । महायोगोक्त्याविद्वद्रूढिरपिदर्शिता । विद्वद्रूढिर्वैदिकास्यात्सायोगादेवलभ्यतइत्युक्तेः । इंद्रंमित्रंयमिं
द्रंसप्रथमःसंकृतिस्तथा ॥ नामधाःसर्वदेवानामेकइत्यादिकाश्रुतिरित्यनुभाष्योक्त्यादिनाइंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरितिप्रयोगबाहु
ल्यरूपरूढेःश्रौतत्वाच्चेति । ननुकथंसर्वगतस्यापिविष्णोरल्पदेशेचंद्राद्यंतरवस्थानं । नहिसर्षपांतर्ब्रह्मांडस्यावस्थानंसंभवदुक्ति
कमित्यतोपि अंतरइति । खवदितीहाप्यन्वेति । खवत्आकाशवत् । अंतरोंतःस्थः । यथाव्याप्तोप्याकाशएकदेशेवर्ततेतथा
विष्णुरपीत्यर्थः । तदुक्तंसप्तमस्कंधे । कोतिप्रयासोसुरबालकाहरेरुपासनेस्वेहृदिछिद्रवत्सतइति । एतच्चलिंगपादीयाद्यनये
निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेतिसूत्रेव्युत्पाद्यमपीहशिष्यहितायप्रसंगादुक्तं । विवृतंचैतद्वैशेषिकनयानुभाष्ये महतोल्पत्वमपिहिव्यो
मवत्प्राहवेदवित् ॥ यद्यल्पदेशसंस्थानंनसर्वत्रापिनोभवेत् ॥ स्थितस्यह्यल्पदेशेषुसर्वगत्वंभवेवद्ध्रुमित्यादिनेति । एतेनव्योमवदि
त्युक्तमन्यत्राप्यनुसंधेयमित्युक्तंभवति ॥ ७ ॥ नन्वथापिनपूर्णानंदोविष्णुरितियुक्तं । तत्प्रकरणे यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्या
काशस्यनिरुपपदानंदपदेनपूर्णानंदोक्तेस्तस्यैवाकाशस्यछांदोग्येप्रथमेध्याये अस्यलोकस्यकागतिरितिआकाशइतिहोवाचसर्वाणिह
वाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतइत्यादिवाक्ये पृथिवीगतिप्रश्नविषयत्वेन वाय्वादिभूतकारणत्वेनच श्रुततयालोकप्रसिद्ध्या
च भूताकाशत्वादित्यतः ॐआकाशस्तल्लिंगादिति ॥ तदर्थः खवदिति । अंतरइत्यस्ति सचावकाशवाचीसन्पूर्ववद
र्शआद्यच्प्रत्ययांतः । विष्णुःखवदाकाशवदंतरोवकाशवान् । यथाकाशःप्राणिसंचाराद्यनुकूलविवरत्वशब्दितावकाशवांस्तथावि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ष्ण्वाख्याकाशःआकाशनमवकाशइतिसुधोक्तदिशाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतविवरत्वशब्दितप्राणिसंचारानुकूलावकाशवान् ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तंदेवंत्वंज्ञातुमर्हसीतिनवमगीताभाष्योक्तेर्निरवधिकाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवानित्यर्थः । यद्वा खवत्अंतरोविव
रःप्राणिसंचारानुकूलइत्यर्थः । उक्तमेवतात्पर्यं । शब्दांतरनिमित्तस्याप्युपलक्षणमिदं । तथान्यवस्तुषुप्रसिद्धैराकाशाद्यधिभूतग
तैःसर्वैःशब्दैरेकोविष्णुरेवोच्यते । नतुभूताकाशादिस्तदर्थः । अवकाशदातृत्वादेर्वैष्णवत्वेतच्छब्दानांवैष्णवत्वावश्यंभावादिति
भावः । कुतः । सर्वगुणत्वतः । तस्यसएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतःकोह्येवान्यात्कःप्राण्यादित्यादिसर्वगुणवत्त्वात्। भूतेतद
योगादित्यर्थः । उच्यतइतिमुख्यवृत्तिरुक्ता । साकेननिमित्तेनेत्यतोपिप्रागुक्तमाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वमुपलक्षणमितिभावे
नाह । सर्वगुणत्वतइति । तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तावकाशदातृत्वादिसर्वगुणवत्त्वा दन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तंप्रतिस्वातंत्र्याच्चेत्य
र्थः । आकाशादिशब्दानांविष्णौयौगिकत्वद्योतनायांतरइत्युक्तिः । खेपितच्छब्दप्रवृत्तिहेतुरयमेवेतिद्योतनायखवदित्युक्तिः ॥८॥
नन्वथापिनपूर्णानंदोविष्णुरितियुक्तं । तद्वैत्वंप्राणोभवःमहान्भोगःप्रजापतेरितिश्रुतौप्राणस्यैवमहाभोगशब्दितपूर्णानंदत्वोक्तेःप्रा
णपदस्यचप्रसिद्ध्यामुख्यप्राणपरत्वात् । नहिद्वयोःपूर्णानंदत्वंयुक्तंविरोधादित्यतःप्राप्तं ॥ ॐअतएवप्राणइति ॥ तदर्थः प्र
णेतेति ॥ प्रणेताजीवनहेतुः । उपलक्षणमेतत् । प्रणेत्रादिरेकोमुख्योविष्णुरेव। तथाचप्राणइत्याद्यैरध्यात्मगैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैः
सर्वैःशब्दैर्विष्णुरेवोच्यते । नतुमुख्यप्राणादिः । कुतः । सर्वगुणत्वतः । ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविति भर्तासन्भ्रियमाणइति
ह्रीशब्दितश्रीपतित्वलक्ष्मीपतित्वविश्वभर्तृत्वाद्येतत्प्रकरणस्थसर्वगुणवत्त्वादित्यर्थः । केननिमित्तेनोच्यते । आह । सर्वगुणत्व

तइति । यद्देवान्प्राणयोनवेतिवाक्यशेषोक्तनवदेवोपलक्षितसर्वप्राणिजीवनहेतुत्वादिरूपगुणत्वादन्यगतंप्रतिस्वातंत्र्याच्चेत्यर्थः।
अत्रप्राणइतिवाच्येप्रणेतेतितदर्थोक्तिःप्राणपदस्यहरौयौगिकत्वस्य एकइत्युक्तिःप्रवृत्तिहेतोर्मुख्यत्वस्य सूचनाय ॥ ९ ॥ नन्वथा
पिपूर्णानंदोविष्णुरितिनयुक्तं । योवेदनिहितंगुहायामित्यानंदमयधर्मस्यगुहानिहितत्वस्य ज्योतिर्हृदयआहितंयदितिश्रुतौज्योति
ष्युक्तेः । ज्योतिःशब्दस्यत्वामग्नइत्यग्निसाहचर्येणाग्निसूक्तस्थत्वेनचाग्निपरत्वात् । नहिद्वयोःस्वातंत्र्येणसर्वप्रेरकत्वादिनाहृदयगु
हास्थत्वंयुक्तमित्यतआह॥ ॐज्योतिश्चरणाभिधानादिति ॥ तदर्थो ज्योतिरित्याद्यैःप्रसिद्धैरन्यवस्तुषु॥ उच्यतेविष्णु
रेवैकःसर्वैःसर्वगुणत्वतः ॥ ज्योतिरित्याद्यैःसर्वसूक्तगतैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैःसर्वशब्दैरेकोविष्णुरेवोच्यते।नत्वग्न्यादिः। कुतः ।
सर्वगुणत्वतः । कर्णचक्षुर्मनोविदूरत्वोक्त्यभिप्रेतापरिच्छिन्नवैभवरूपसर्वगुणत्वादित्यर्थः । केननिमित्तेनेत्यतोपि । सर्वगुणत्व
तः । स्वयंज्योतिष्ट्वाद्भगवतइतिपंचमगीताभाष्योक्तदिशाप्रकाशरूपत्वादिरूपज्योतिरादितच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणत्वादन्यग
तंप्रतिस्वातंत्र्याच्चेत्यर्थः॥१०॥ नन्वग्निसूक्तस्थंज्योतिर्विष्णुरित्ययुक्तं । अस्यैवज्योतिषः अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइतिछां
दोग्येतृतीयेध्यायेश्रवणात्तस्यचगायत्रीवाइदंसर्वमित्युपक्रमेणगायत्रीत्वात्। नहितस्यापिविष्णुत्वेगायत्रीवागाद्यन्यत्रप्रसिद्धशब्दो
क्तौप्रयोजनमस्ति । ज्योतिःशब्दप्रस्तुतेतेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतितत्पर्यायस्यतेजःशब्दस्योक्तेः । अतउक्तमयुक्तमित्यतःप्राप्तं ॥
छंदोभिधानादित्यादिसूत्रत्रयं ॥ तस्याप्यर्थो ज्योतिरित्याद्यैरिति । अग्न्यादिसूक्तोपनिषद्गतज्योतिः तत्सहश्रुतगाय
त्रीप्रभृतिभिश्चाधिवेदगतैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैःसर्वैःशब्दैरेकोविष्णुरेवोच्यते । नतुछंदोविशेषादिः । कुतः । सर्वगुणत्वतः । गा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यतिचत्रायतिचेति एतामेवनातिशयंते पादोस्यसर्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीत्यादिनोक्ततत्प्रकरणस्थसर्ववेदोच्चारणाखिलपाल
नरूपगानत्राणकर्तृत्व सर्वोत्तमत्व भूतादिपादत्वादि सर्वगुणत्वादित्यर्थः । केननिमित्तेन ॥ सर्वगुणत्वतः ॥ गायत्रीवागाद्य
धिदैवगततत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वादन्यगतंप्रवृत्तिहेतुंप्रतिस्वातंत्र्याच्चेत्यर्थः । तेनैवात्रसर्वनयेष्वपींद्राकाशप्राणज्योतिर्गायत्री
वागित्यादिशब्दानांविष्णवर्थत्वेविष्णौलोकतोप्रसिद्धानांअन्यत्ररूढानांश्रुतिषुप्रयोगेप्रयोजनंनास्तीत्यपिनिरस्तं । यतस्तत्तच्छब्दप्र
वृत्तिनिमित्तगुणवत्त्वात् । निमित्ततादृशसर्वगुणलाभार्थमितियावत् । सर्वैःगुणिसामान्याधिदैवाधिभूताध्यात्मगतसूक्तस्थाधिवे
दगतैःशब्दैर्विष्णुरेवोच्यते । नचगुणलाभोव्यर्थइत्यपिशंक्यं ॥ सर्वगुणत्वतः ॥ आद्यसूत्राभिमतब्रह्मशब्दोक्तप्रधानलक्षणभू
तसमस्तगुणवत्त्वसिद्ध्यर्थत्वात् । अधिकारिणांस्वयोग्यगुणपूर्तयेउपासनार्थत्वाच्च । ननुचोपक्रमस्थगायत्रीशब्देनतदुपरिश्रुतज्यो
तिःपदेनचविष्णुरेकएवोच्यतइत्ययुक्तं । त्रिपादस्यामृतंदिवीतिदिवःपरोज्योतिरितिद्युस्थत्वदिवःपरत्वयोरुक्त्यातयोर्भिन्नत्वादिति
नशंक्यं ॥ सर्वगुणत्वतः॥ विष्णोरेकस्यैवद्युस्थत्वदिवःपरत्वगुणवत्त्वादित्यर्थः । त्रिलोकविवक्षायांलक्षयोजनोन्नतांतरिक्षादुपरि
स्थितानांअनंतासनश्वेतद्वीपवैकुंठानांद्युत्वेनतत्रस्थितवासुदेवनारायणवैकुंठाख्यविष्णुरूपाणांद्युस्थत्वस्य पृथिव्यांद्यौर्महामेरुराका
शेसूर्यमंडलं । दिवींद्रसदनंचैवतत्परेतुदिवःपरइतिस्मृत्याक्रमान्मेर्वादिभ्यउन्नतेष्वनंतासनादिषुस्थितानांदिवःपरत्वस्यचसंभवात् ।
नन्वेवमपिद्व्यात्मकेभ्यश्चसर्वेभ्योवैकुंठश्चोच्चउच्यतइत्युक्तस्वर्गादिसर्वद्युपरत्वंवैकुंठस्यनोक्तंस्यादितिचेत्तर्हिसप्तलोकविवक्षयाद्युपर
त्वमस्तु । एवंचसर्वद्युपरत्वसिद्धिः । तथाग्निसूक्तस्थंछांदोग्यस्थंचज्योतिर्विष्णुरेकएवेत्यपिसमाहितंबोध्यं ॥ सर्वगुणत्वतः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कर्णादिविदूरत्वद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिसर्वगुणत्वादित्यर्थः । सूत्रेश्रुतकर्णादिविदूरत्वगुणेपिहरौछांदोग्येतदेतद्दृष्टंचश्रुतंचेत्युक्तद्रष्टत्वादेःसुधोक्तदिशाऽधिष्ठानद्वारोपपत्तेरिति प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तगुणलाभस्यप्रणेतेत्यनेनैवोक्तत्वात्प्राणस्तथेत्येतदर्थसंग्रहोनकृतः । यद्वा नन्वथापिप्रणेताविष्णुरित्ययुक्तं । चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणइत्यैतरेयेश्रुतस्यप्राणशब्दितस्यप्रणेतुश्चक्षुरादींद्रियसहपाठेंद्रियसंवादादिनामुख्यप्राणस्यप्राणोवाअहमस्मीतिइंद्रेणआत्मनःप्राणतादात्म्योक्तेरिंद्रस्ययच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतीतिजीवलिंगेन जीवत्वस्यचावगमात् । वाक्यभेदेनत्रितयपरत्वोपपत्तेश्चेत्यतउक्तं । प्राणस्तथानुगमादितिसूत्रचतुष्टयं । तदर्थः इत्याद्यैःप्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ॥ उच्यतेविष्णुरेवैकःसर्वैःसर्वगुणत्वतइति ॥ मुख्यप्राणादिरूपान्यप्रापकप्रबललिंगोपेतप्राणाद्यैः सर्वैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैःशब्दैरेकोविष्णुरेवोच्यते । नतुमुख्यप्राणादिरनेकः । येनवाक्यभेदआश्रीयेत । कुतः । सर्वगुणत्वतः । तंदेवाःप्राणयंत तंदेवाभूतिरित्युपासांचक्रिरे तदयंप्राणोधितिष्ठतीत्यादिनोक्तैतत्प्रकरणस्थदेवोपास्यत्वदेहाख्यरथाधिष्ठातृत्वादिसर्वगुणत्वाद्विष्णोरित्यर्थः । केननिमित्तेनोच्यते । सर्वगुणत्वतः । प्रागुक्तदिशासर्वजीवनहेतुत्वादिरूपप्राणादितत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणवत्त्वादन्यगतंप्रतिस्वातंत्र्याच्च। नचान्यलिंगविरोधः । सर्वगुणत्वतः । प्राणसंवादाद्यन्यलिंगरूपसर्वगुणवत्त्वादित्यर्थः । प्राणसंवादादिशतायुष्ट्वरूपस्येंद्रोक्तप्राणतादात्म्यस्यचतत्स्थितांतर्यामिण्युपपत्तेः । नचोदासीनवदास्तांतौकेशवश्चाब्जसंभवइतिस्मृतिविरोधः । सर्वगुणत्वतः । अंतर्यामिणःतदीयप्राणसंवादादिसर्वगुणत्वात् । स्मृतेस्तुततोबाह्यरूपविषयत्वेनोपपत्तेरिति । नचांतर्याम्युक्तिर्नाभिमता । सर्वगुणत्वतः । सइदंब्रह्मततममिति एतयाद्वाराप्रापद्यतेति इत्याहमहिदासइति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

व्याप्तत्वांतस्थत्वबहिष्ठत्वगुणवत्त्वोक्तेरित्यर्थः । नचत्रितयोक्तिर्व्यर्था । सर्वगुणत्वतः । उपासनार्थंसर्वान्त्रिविधाधिकारिणः प्रतिगुणत्वादनुगुणत्वादनुरूपत्वादिति । पादार्थमुपसंहरति ॥ इत्याद्यैरिति ॥ समन्वितपूर्णानंदादिशब्दानांइत्याद्यैरितिपरामर्शः ॥ ७ ॥ इतिश्रीब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ७ ॥

एवंसर्वशाखागतनानावाक्यस्थितैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैःसर्वनामभिरेकोविष्णुरेवतत्तत्प्रकरणस्थनानालिंगेभ्योहेतुभ्यउच्यतइत्युक्तंपूर्वपादे। तदसाध्विव । हेतूकृतलिंगेषुकेषांचिदीश्वरनिष्ठताप्रसिद्धावपिसर्वेषांतदसिद्धेरित्यतःलिंगपादःप्रवृत्तः। तदर्थमाह ॥ प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ॥ उच्यतेविष्णुरेवैकइति ॥ लिंगैःसर्वैर्युतःसहीत्यग्रेतनमत्राप्यन्वेति । यःपूर्वपादेऽशेषनामभिरुक्तःसएकोविष्णुरेवान्यवस्तुषुप्रसिद्धैरतएवभगवत्यप्रसिद्धैर्विप्रतिपन्नैरितियावत् । सर्वैर्लिंगैर्युतःयुक्तइत्युच्यतेप्रतिपाद्यते । अस्मिन्पादेसूत्रकृतेत्यर्थः । विप्रतिपन्नाशेषलिंगसमन्वयंब्रूतेऽस्मिन्पादइतियावत् । किंनाम्ना लिंगेन । नाद्यः अन्योन्याश्रयात् । नांत्यः विप्रतिपत्तेः । इत्यतोप्युक्तं लिंगैर्हीति । विष्णुधर्मत्वेनप्रमाणप्रसिद्धैस्तत्तत्प्रकरणस्थनिरवकाशाविप्रतिपन्नलिंगैरित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । निरवकाशश्रुत्यादिनाचेत्यपिध्येयं । ननुप्राणशब्दितस्यविष्णोरुपासनार्थंसइदंब्रह्मततममित्यादिनोक्ततततमत्वादिगुणवत्त्वमयुक्तं। तत्रैवैतरेयेउत्तरत्र एतमस्यामेतंदिवीत्यादौवाक्येएतमित्येतच्छब्देनादित्योरसइतिपूर्वप्रकृततयाऽऽदित्यंवा चक्षुर्मयःश्रोत्रमयइत्यादिनावक्ष्यमाणजीवंवा परामृश्यतस्यपृथिव्यादिकतिचिज्जीवदेहहृदयगुहास्थत्वमुक्त्वांतेसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षत इत्यत्र भूतेष्वेतमेवाचक्षतेनान्यमितिसर्वभूतहृदयेजीवादित्ययोरेवसत्त्वोक्त्या प्राचीनतततमत्वांतस्थत्वयोरपितयोरेवावश्यंभावा

देकप्रकरणस्थत्वाद्व्याप्तस्यहरेरल्पदेशेंतरवस्थानायोगाच्च । देहांतस्थत्वेजीवसमानभोगप्राप्तेश्चेत्यतःप्राप्तं सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादित्यादिसूत्राष्टकं तदर्थः । सर्वगइति । लिंगैःसर्वैर्युतःसहीत्यन्वेति । विष्णुरेवैकइतिच । एतमस्यामित्यादिनोक्तः । सर्वगः सर्वभूतदेहहृदयगुहागतः सःप्राकृततमत्वेनोक्तोविष्णुरेव। नत्वादित्यःसर्वेजीवावा । कुतः । लिंगैःसर्वैर्युतोहीति । हिर्हेतौ। एतमेवब्रह्मेति अशरीरःप्रज्ञात्मेति सयोतोश्रुतोऽगतोऽमतइति आत्मानंपरस्मैशंसतीत्यादिनोक्तसावधारणब्रह्मशब्दार्थत्वाशरीरत्वाश्रुतत्वादिजीवकर्तृकशंसनक्रियाकर्मत्वाद्येतत्प्रकरणश्रुतलिंगयुक्तत्वाद्विष्णोरित्यर्थः।तच्चभाष्योक्तश्रुत्यासिद्धमितिभावः।यद्वा एतैर्लिंगैर्युतःसर्वगोविष्णुरेव तेषांलिंगानांभाष्योक्तवाक्यैर्वैष्णवत्वप्रसिद्धेरितिहेरर्थः । मुख्यब्रह्मणएवसावधारणब्रह्मशब्दार्थत्वात् । अन्यस्यमुख्यत्वेअस्यामुख्यत्वेवाएतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइत्यस्यायोगात् । अश्रुतत्वाद्यप्येवंध्येयं । ननुतस्यैतस्यासावादित्योरसः पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्यइत्यादित्यशब्दस्यनामपादीयन्यायेनवैष्णवत्वेपि संवत्सरसारत्वसर्वपुरुषाभिमुख्याद्यादित्यलिंगस्य चक्षुर्मयःश्रोत्रमयइतिचक्षुर्मयत्वादेः हृदयगुहारूपाल्पस्थानत्वरूपाल्पौकस्त्वस्यजीवलिंगस्यभावात्तद्विरोधइत्यतोपि लिंगैःसर्वैर्युतःसहीति । सहिविष्णुरेवसंवत्सरसारत्वादिसर्वलिंगैर्युतोहिप्रसिद्धमेतच्छ्रुत्यादाविति । तथाहि । संवत्सरोहिप्रजापतिःतत्र संवत्सरंनामब्रह्माणमसृजत् । संवत्सराभिमानीतुब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिःसंवत्सरस्यविरिंचत्वेन तन्नियंतृत्वरूपसारत्वस्यच यो ब्रह्माणंविदधातिपूर्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिःसर्वपुरुषाभिमुख्यस्यमंडलद्वाराआदित्यइव सएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषः यश्चासावादित्ये ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणः ब्रह्मणःसारभूतस्तुप्रद्युम्नोभगवान्हरिः सएवादित्यसंस्थश्चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः

SGDF

आदित्यस्थतयानिर्णीतेहरौ चक्षुर्मयत्वादेश्च सर्वेंद्रियमयोविष्णुःसर्वप्राणिषुसंस्थितइतिस्मृत्या चक्षुरादिस्वामित्वेनचपूर्णानंदइत्य
त्रोक्तन्यायेन पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मयइत्यादिस्मृत्याच मयटःप्राचुर्यार्थत्वेन चोपपत्तेः। अर्भकौकस्त्वस्यापिव्याप्तेहरौ अंतर्ब
हिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुत्या अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयःस्थितइत्यादिस्मृत्या अंतरःखवदित्यत्रप्रसंगादुक्तयु
क्त्याच समाहितत्वाद्वा पूर्वस्मात्खवदितिपदस्यानुवृत्त्या खवत्सर्वगोविष्णुरित्यन्वयेनसमाधानाद्वेतिभावः। एतेनसर्वगोविष्णुरि
तिवचनेनैव। तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकइत्याद्यनुभाष्योक्त्यासर्वगतत्वस्यतत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थत्वात्सामर्थ्यातिशये
नजीवसमानभोगप्राप्तिरपिसमाहितेतिध्येयं। अत्रसइत्युक्तिःपूर्वोक्तेनैक्योक्त्यर्था ॥ १ ॥ नन्वथापियदुक्तंसर्वकर्ताविष्णुरेवेत्यत्र
सर्वसंबंधिजन्मस्थितिलयकर्तृत्वंविष्णोस्तदयुक्तं। सर्ववाअत्तीतितददितेरदितित्वमितिकाण्वश्रुतौ। अदितेरेवसर्वात्तृत्वरूपसंहर्तृ
त्वोक्तेरित्यतःप्राप्तं अत्तेत्यादिसूत्रद्वयं ॥ तदर्थः। अत्तेति । एकोविष्णुरेवेति लिंगैःसर्वैर्युतःसहीतिचान्वेति । सर्वमत्ती
त्यत्रोक्तःसप्राक्सर्वकर्तेत्यत्रसंहर्तृत्वेनोक्तोविष्णुरेवनत्वदितिः। कुतः। लिंगैःसर्वैर्युतोहीति । हिर्हेतौ। सर्वमत्तीत्युक्तासंकु
चितसर्वात्तृत्व नैवेहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदित्यादिवाक्योक्तलयवर्तित्वाप्संवत्सरस्रष्टृत्वचतुर्मुखादनोद्यमादिरूपै
तत्प्रकरणस्थसर्वलिंगैर्युतत्वादित्यर्थः। एतैर्लिंगैर्युतोत्ताविष्णुरेव। तेषांभाष्योक्तदिशावैष्णवत्वप्रसिद्धेरितिवा। अत्रएकइत्युक्तिः
किंचिदत्त्रीअदितिःकिंचिदत्ताहरिरितिनशंक्यंसर्वस्यात्ताहरिरेकएवेतिवक्तुं। अत्रापिविष्णुरितिवर्तमानेसइत्युक्तिःप्रागुक्तेनैक्यद्यो

॥ ११ ॥

SGDF
Sri Gangeshwar Digital Foundation

तनायवा सतयावाचा तेनात्मनेत्यादौप्रथमांततच्छब्दोक्तःप्रकृतमृत्युरेवात्तानिर्णयश्रुतौउच्यतइतिद्योतनायवेति ॥ २ ॥ नन्वथापिनतस्यसर्वादनंयुक्तं । ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकइतिऋतशब्दितकर्मफलादनरूपऋतपातृत्वस्यदेहहृदयगुहाप्रविष्टयोर्जीवेश्वरयोर्द्विवचनश्रुत्याप्रतीतावपिईश्वरस्यानश्नन्नित्यादिनाकर्मफलानत्तृत्वाच्छत्रिन्यायेनजीवेश्वरौऋतंपिबंतावित्युक्त्युपपत्तेरित्यतःप्राप्तं। गुहांप्रविष्टेत्यादिसूत्रद्वयं । तस्याप्यर्थः अत्तेति। सर्वगइत्यस्ति । लिंगैरित्याद्यन्वेति । सर्वगोऽत्ताऋतंपिबंतावित्याद्युक्तः सर्वप्राणिशरीरहृदयगुहास्थःसन्कर्मफलात्तासर्वात्तृत्वेनोक्तःसएकोविष्णुरेव नतुजीवेश्वरौ। कुतः । लिंगैःसर्वैर्युतोहि । गुहांप्रविष्टाविति यःसेतुरीजानानामिति अक्षरंब्रह्मतत्परमिति गुहाप्रविष्टत्वसेतुत्वाक्षरत्वैकवचनोक्त्येकत्वादिलिंगैर्युतत्वादित्यर्थः । एतैर्लिंगैर्युतोत्ताविष्णुरेव । तेषांभाष्यदिशावैष्णवत्वप्रसिद्धेरितिवा । अत्रापिविष्णुरितिवर्तमानेसइत्युक्तिःसर्वत्रैक्यद्योतनायवा । कइत्थावेदयत्रसइतितच्छब्देनपूर्वप्रकृतोविष्णुरेवद्विरूपोत्रोच्यतेनत्वप्रकृतोजीवइतिसूचनायवा। नचानशनश्रुतिविरोधइत्यतोपिसइति । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोनशद्यःपितरंनवेदेति । अनशनवाक्यशेषेयोजीवानद्यात्तृत्वेनोक्तःसविष्णुरेवात्ताऋतपानकर्तेत्यर्थः । ऋतंसत्यंतथाधर्मःसुकृतंचेत्यादेः । तथाचश्रुतिःजीवाद्याशुभानशनपरेतिभावः । एकइतिजीवेशरूपानेककोटिनिरासायसर्वगइतिगुहास्थत्वयुक्तिसूचनाय । अत्तारावितिवाच्येअत्तेत्युक्तिःरूपद्वयैक्योक्त्यर्था ॥ ३ ॥ नन्वथापिपूर्णानंदोविष्णुरेवेत्येतदयुक्तं। तस्ययश्चासावादित्यइत्यादित्यस्थत्वोक्तेः । आदित्यस्थस्यच यएषआदित्येपुरुषःसोहमस्मीतिअग्निनास्वात्मतादात्म्योक्तेः। आदित्यस्थस्यैवचाग्नेः यएषोंतरक्षणिपुरुषोदृश्यतेएषआत्मेत्यक्षिस्थत्वमुच्यते । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीप्राविशदितिश्रुत्या

SGDF
Sri Gurgeshwar Digital Foundation

आदित्याक्ष्णोरेकदेवताधिष्ठानत्वात् । अतोह्यादित्यस्थःपूर्णानंदोप्यग्निरेवेत्यतःप्राप्तं । अंतरउपपत्तेरितिसूत्रपंचकं । तदर्थः नियंताचेति । पूर्ववदनुषंगः । सर्वगःसन्नंतरक्षणीतिश्रुतसर्वप्राणिचक्षुरंतस्थःसन्नेषवामनिरित्यादिनोक्तोनियंतावामभामशब्दितसौंदर्यतेजःप्रधानसर्वस्त्रीपुंसनियमनकर्ता ससंपूर्णानंदत्वेनोक्तादित्यस्थएकः स्वतंत्रोविष्णुरेव । नत्वग्निः । कुतः । लिंगैःसर्वैर्युतोहि । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंते एवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइति तद्यदस्मिन्सर्पिर्वोदकंवेति एतंसंयद्वामइत्याचक्षते एतंसर्वाणिवामानिसंयंति एषउएववामनिः कंब्रह्मखंब्रह्म सएनान्ब्रह्मगमयतीत्यादिना उक्तैरमृतत्वा भयत्वपापाश्लेषहेतुवेदनत्व स्वाश्रयचक्षुरसंगत्वापादकत्व संयद्वामत्व पूर्णानंदत्व पूर्णज्ञानत्वादिभिरेतत्प्रकरणस्थैःसर्वैर्लिंगैर्युतत्वादित्यर्थः । एतैर्लिंगैर्युतोनियंताविष्णुरेव । तेषांभाष्यदिशावैष्णवत्वसिद्धेरितिवा । अत्रापि सइत्युक्तिर्योग्निनामासोहमस्मीतितच्छब्देनादित्यस्थमुद्दिश्यपादांत्यप्राणनयन्यायेनाहमस्मीतिस्वांतर्यामितादात्म्येनोक्तःसएव विष्णुःयएषोंतरक्षणीतिअक्षिस्थोनियंतेतिसूचयितुं । अत्रांतरइतिवाच्येनियंतेत्युक्तिः एषएववामनिरित्यादिनोक्तनियंतृत्वरूपेणैवाक्ष्यंतस्थत्वमितिद्योतयितुं । तेनाग्नेरक्षिस्थतयानियंतृत्वेजीवत्वसाम्येननियामकांतरापेक्षायामनवस्थितिः । नियम्यजीवसाम्येननियामकत्वासंभवश्चेतिसूचितं । स्वतंत्रेशोक्तौनदोषइतिसूचयितुंएकइति । यत्तुअनुभाष्ये एतद्भावाभिधंलिंगंक्रियालिंगेततःपरं ॥ अंतर्याम्यंतरश्चेतिक्रियाभावाख्यमुच्यतइतिक्रियारूपंभावरूपंलिंगमत्रोच्यतइत्युक्तं । तत्रचक्षुरंतःस्थितिरूपभावस्यसर्वगइत्यनुवृत्त्यास्पष्टत्वान्नियमनरूपंक्रियाख्यलिंगमेवोपात्तंनियंतेति । तत्रक्रियापदेनांतःस्थित्वारमणकृदित्यनुभाष्यदिशा

नरमणरूपक्रियैवविवक्षिता किंतुनियमनरूपक्रियापि । अतएवक्रियेतिसामान्योक्तिः ॥ ४ ॥ नन्वक्ष्यंतस्थोनियंताविष्णुरित्युक्तं । एतदमृतमितितत्रहेतूकृतस्यामृतत्वस्यवाजसनेयेपंचमे यःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्युपक्रम्यएषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यादिनापृथिव्याद्यंतर्यामिणःश्रवणात्तस्यचपृथिवीशरीरमितिपृथिवीशरीरकत्वादिनापृथिव्याद्यभिमानिजीवत्वादुपादानप्रकृतित्वाद्वेत्यतः प्राप्तं । अंतर्यामीत्यादिसूत्रत्रयं । तस्याप्यर्थो नियंताचेति । पूर्ववदनुषंगः । सचक्षुरादावमृतत्वेनोक्तः सएकोविष्णुरेव । सर्वगोनियंता । अंतर्यामिशब्दोक्तसर्वप्राण्यतंस्थःसन्नियमनकर्ता । नतुतत्तदभिमानिजीवः तदुपादानप्रकृतिर्वेत्यर्थः । कुतः । सर्वैर्लिंगैर्युतोहि । यंपृथिवीनवेद पृथिवीमंतरइत्यादिनोक्तपृथिव्याद्यभिमानिदेवाविदितत्वा नन्यापेक्षरमणवत्त्वरूपांतरत्वा मृतत्वाद्येतत्प्रकरणस्थलिंगैर्युतत्वादित्यर्थः । पूर्ववद्वायोजना । प्रागुक्तसमुच्चयेचशब्दः । ननुचशरीरवत्त्वलिंगाज्जीवएवकुतोन इत्यतोपि नियंतेति । विश्वजीवांतरत्वाद्यैरित्यप्यन्वेति । हियस्मान्नियंतांतर्यामी योविज्ञानादंतरोयआत्मनोंतरइत्यादिनोक्तविज्ञानात्मशब्दितसर्वजीवविविक्तत्वरूपांतरत्वाख्यविश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैर्युतोऽतोनजीवइत्यर्थः । आद्यपदेनयआत्मनीत्युक्ताधाराधेयत्वादिग्रहः । नहिजीवाद्भेदेनअधीतस्यजीवत्वंयुक्तमितिभावः । कथंतर्हिपृथिव्याद्यभिमानिसर्वजीवशरीरकत्वमशरीरस्यविष्णोरित्यतोपि नियंतेति । हियतोविष्णुर्नियंता सर्वनियामकः अतःपृथिव्याद्यभिमानिसर्वजीवशरीरकइत्यर्थः । यथालोकेशरीरंजीवतंत्रं तथासर्वेजीवाविष्णुतंत्रत्वाद्गौण्यावृत्त्यातच्छरीराणीत्यर्थः । पृथिव्याद्यादेवतास्तुदेहवद्यद्वशत्वतः । शरीरमितिचोच्यंतेयस्यविष्णोर्महात्मनइतिबृहद्भाष्योक्तस्मृतेः । शीर्यतेनित्यमेवास्मादितिभाष्योक्तदिशासर्वस्यविष्णुना

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

देहादिद्वारायथायोग्यंशीर्यमाणत्वाच्चयोगवृत्त्यासर्वशरीरत्वंयुक्तमितिचशब्दार्थः ॥ ५ ॥ नन्वथापियदुक्तंयंपृथिवीनवेद अदृ
श्येनात्म्यइत्यादिनाविष्णोरदृश्यत्वादिकं तदाथर्वणे अथपरा ययातदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिनाऽक्षरस्योच्य
ते तच्चाक्षरं यथापृथिव्यामोषधयःसंभवंतीतिदृष्टांतपूर्वकं अक्षरात्संभवतीहविश्वमितिविश्वोपादानकारणत्वेनाक्षरात्परतःपरइ
त्युत्कर्षावधित्वेनचश्रुतमितिअनुपादानेसर्वोत्कृष्टेविष्णावनुपपन्नंसच्चिदचित्प्रकृतिर्विरिंचरुद्रावा तदन्यतममेववाब्रह्म ईशश्रु
त्यादिप्रापकवशादुपेयमित्यतःप्राप्तं । अदृश्यत्वादिगुणकइत्यादियोगत्रयं । तदर्थः । दृश्यत्वाद्युज्झितःसदेति ॥
पूर्ववदनुषंगः । सप्रागदृश्येऽनात्म्यइत्यादिनोक्तएकोविष्णुरेवदृश्यत्वाद्युज्झितः । नतुचित्प्रकृत्यादिरनेकः । कुतः । लिंगैःसर्वैर्यु
तोहि । अथपरा ययातदक्षरमधिगम्यतइति यःसर्वज्ञइति रुग्मवर्णंकर्तारमीशमिति परविद्याविषयत्वसार्वज्ञरूपांतरामिश्र
रुग्मवर्णाद्येतत्प्रकरणस्थसर्वलिंगयुतत्वादित्यर्थः । एतैर्लिंगैर्युतोदृश्यत्वाद्युज्झितोविष्णुरेव । तेषांलिंगानांभाष्योक्तश्रुत्यादिभि
र्विष्णौप्रसिद्धेरितिवार्थः । अक्षरशब्दस्यनपुंसकलिंगत्वेनदृश्यत्वाद्युज्झितमितिवाच्येपुल्लिंगोक्तिर्विष्णुपदान्वयायवा परतःपरइत्यु
क्तपरवस्त्वपेक्षयावा । तेनयत्तदद्रेश्यमित्यादिना दृश्यत्वादिहीनं अक्षरात्संभवतीतिकारणत्वेनोक्तं अक्षरात्परतःपरइतिपरत्वेनो
क्तंचवस्त्वेकमितिदर्शितत्वात् । परावध्यक्षरमन्यदितिसूचनान्नपरावधित्वंदृश्यत्वाद्युज्झिताक्षरस्यविष्णुत्वेबाधकं । अक्षरा ॥ १३ ॥
त्संभवतीतिपंचम्यपिकारणत्वमात्रे नतूपादानत्वइतिभावः । अत्रयद्यपिश्रुतौदृश्यत्वाद्युज्झितत्ववत् नित्यंविभुंसर्वगतंसुसू
क्ष्मं यद्भूतयोनिमितिभावरूपगुणांतरमपिश्रुतं । सूत्रेचादृश्यत्वादिगुणकइति । भावाभावसाधारण्येनगुणपरं । तथापिसर्व

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

गतत्वसुसूक्ष्मत्वादेःसर्वत्रप्रसिद्धेत्यादौहरौसिद्धत्वादिहादृश्यत्वादिसमन्वयएवतात्पर्यात् दृश्यत्वाद्युज्झितइत्युक्तं । अनुभाष्येचादृश्यत्वाद्यभावाख्यमिति । यद्वाभावधर्माणांबहुत्वादभावधर्माणामल्पत्वाद्भावोपलक्षकतयादृश्यत्वाद्युज्झितइत्युक्तं । यद्वासर्वगइतिभावांतरोपलक्षकतयाइहानुवर्त्यसर्वगःसर्वगतःसन्दृश्यत्वाद्युज्झितइतिव्याख्येयं । अत्रदृश्यत्वाद्युज्झितत्वंनाम साकल्येनचक्षुर्मनःप्रभृत्यगोचरत्वमपरिच्छेद्यवैभवत्वमितियावत् । तन्नकदाचिद्धीयतइतिभावेनोक्तं। सदादृश्यत्वाद्युज्झितइति । तेनश्रुतौनित्यपदंअदृश्यत्वादेरपिविशेषणमितिदर्शितं । यद्वा सदेतिअत्तानियंताचेत्यत्राप्यन्वेति । तथाचेश्वरक्रियापिनित्येत्युक्तंभवति । विवृतंचानुव्याख्यानेक्रियानित्यत्वं ॥ ६ ॥ ननुदृश्यत्वाद्युज्झितोक्षरात्परतःपरोविष्णुरित्युक्तं । तद्धर्मस्यसर्वगतत्वस्यछांदोग्येपंचमे यस्त्वेतंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्तइति वैश्वानरस्याभितोविगतंमानंमर्यादायस्येत्यभिविमानपदेनप्रतीते वैश्वानरशब्दस्यचाग्नौरूढत्वात्वैश्वानरेतद्धुतमितिहृदयंगार्हपत्यइत्यादिनोक्तहोमाधारत्व गार्हपत्याद्यंगत्व पाचकत्वाद्यनेकलिंगानांभावेनचाग्र्यर्थत्वात् । विष्णवर्थत्वेचवैश्वानरादिशब्दानामग्न्यादौप्रयोगस्यसूक्तविद्याव्यवस्थायाश्चायोगात् । प्राचीनसर्वगतोप्यग्निदेवता भूतंवा । नचकालाकाशादेरिवाग्नाविष्णवोरप्यस्तुसर्वगतत्वमितिशंक्यं । बाधकाभावेनपूर्वत्रसर्वगतमित्यनेनात्राभिविमानपदेनचानन्यायत्तनिरतिशयस्यैवसर्वगतत्वस्यप्रतीतेः । तस्यचद्वयोरयोगादित्यतःप्राप्तं । वैश्वानरःसाधारणशब्दविशेषादित्यादिसूत्रनवकं । तदर्थः विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैःसर्वैर्युतःसहीति । एकोविष्णुरेवेत्यन्वेति । सःप्राक्सर्वगतत्वादिनोक्तःएकोविष्णुरेव । यौगिकवैश्वानरशब्दितवि

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

श्वजीवांतरत्वाद्यैर्होमाधारत्वगार्हपत्याद्यंगत्वाद्यैर्लिंगैर्युतोवैश्वानराग्न्यादिशब्दैस्तत्सूक्तैस्तद्विद्याभिश्चप्रतिपाद्यइतियावत् । न त्वग्न्यादिदेवता भूतंचेत्यर्थः । कुतः । लिंगैःसर्वैर्युतोहीत्यावृत्तिः । लिंगशब्दोत्रप्रमापकमात्रपरः । आत्मश्रुतिप्रकरण श्रुतिस्मृतिसमाख्याभिर्युतत्वादित्यर्थः । वैश्वानरमात्मानमित्यात्मश्रुतेः । कोनआत्माकिंब्रह्मेत्याद्युपक्रमेणास्यब्रह्मप्रकरणत्वात् । शीर्ष्णोद्यौस्समवर्ततेत्यादिनापुरुषसूक्तोक्तस्यमूर्धैवसुतेजाइत्यादिनावैश्वानरविद्यायामाम्नानेनार्थतःपुरुषसूक्तोक्तसमाख्यानात् । अहंवैश्वानरोभूत्वेतिगीतासमाख्यानाच्चेतिच । अग्न्यादिलिंगानांविष्णावुपासनार्थत्वेनसावकाशत्वस्यविश्वजीवांतरत्वोक्त्यैवसर्वशब्दमुख्यार्थविष्णुसंबंधादन्यत्रहानाद्यर्थशब्दप्रयोगस्यतत्तत्सूक्तविद्याप्रतिपाद्यस्यविष्णोरुपासककर्तृकानुस्मृत्यभिव्यक्तिप्राप्त्यधिष्ठानानामग्न्यादीनांव्यवस्थया पृथग्रूपाणिविष्णोस्त्वित्यादिऋग्भाष्योक्तदिशानामरूपभेदव्यवस्थया च सूक्तादिव्यवस्थायाश्चोपपत्तेरितिभावः । स्थानैक्येनतद्गतानामैक्योक्तिवत् । वक्ष्यमाणदिशाहृदयाकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेन तत्रस्थस्यांगुष्ठमात्रोक्तिवच्चप्रादेशमात्रत्वस्याप्युपपत्तेरितिभावः । हृदयेसर्वशोव्यापीप्रादेशःपुरुषोत्तमइतिषष्ठेबृहद्भाष्योक्तेः । अत्र श्रुतिर्लिंगाधिकापरेतिअनुभाष्येवैश्वानरशब्दस्यलोकतोग्नौरूढिमाश्रित्यनामत्वोक्तावपि इहविष्णौयौगिकत्वाल्लिंगत्वोक्तिरविरुद्धा । पादार्थमुपसंहरति । विश्वजीवेति । प्रसिद्धैरन्यवस्तुष्वित्यस्ति । सर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्युक्तविश्वजीवांतरस्थत्वाद्यैरन्यवस्तुषुप्रसिद्धैःसर्वैर्लिंगैर्युतः सएकोविष्णुरेवहि नान्यत्रप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यब्रह्मसूत्राणुभाष्यस्यटीकायांराघवेंद्रयतिकृतायांतत्वमंजर्याख्यायांप्रथमाध्यायस्य ॥ १४ ॥

द्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ७ ॥ नन्वेवमन्यत्रप्रसिद्धनामलिंगात्मकाशेषशब्दानांविष्णुनिष्ठतासिद्धावपिअन्यत्रापिवृत्तिरस्तु । मास्तुविष्णवेकनिष्ठत्वं । तथाच एकोविष्णुरेवेत्यवधारणायोगइत्यतःप्राप्तस्तृतीयःपादः । तदर्थमाह । तदन्यत्रचवाचकैः । मुख्यतःसर्वशब्दैश्चवाच्यएकोजनार्दनइत्यग्रेतनत्रिपादीआदावप्याकृष्यते । चोप्यर्थे । तदितिप्रस्तुतविष्णुपरामर्शः । तदन्यत्रापीत्युक्त्याविष्णावपीतिसमुच्चीयते । तदितिसप्तम्यंताव्ययंवा । तत्र विष्णौ अन्यत्रचवाचकैरुभयवाचकैः । पूर्वपादद्वयन्यायापादितोभयत्रप्रसिद्धिकैर्वाश्रुत्यंतरसाधारण्यादिनास्वतएवोभयत्रप्रसिद्धिकैर्वासर्वशब्दैर्नामलिंगोभयात्मकैःशब्दैर्मुख्यतो मुख्यवृत्त्याएकोजनार्दनोवाच्यो नतुविष्णुरन्यश्चेत्यर्थः । हरौतदन्यत्रप्रसिद्धनामलिंगसमन्वयमाहविष्णावेवात्रसूत्रकृदितिफलितार्थः । नकेवलमन्यत्रप्रसिद्धैःकिंतुतदन्यत्रवाचकैःसर्वशब्दैश्चेतिचार्थः । ननुदृश्यत्वाद्युज्झितोविष्णुरित्ययुक्तं । तद्धर्मस्यामृतहेतुज्ञानरूपपरविद्याविषयत्वस्यतमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथ । अमृतस्यैषसेतुरित्याथर्वणएवोत्तरत्र यस्मिन्द्यौरितिपूर्ववाक्योक्तद्युभ्वाद्याधारेश्रवणात्तस्यचाकाशएवतदोतंचप्रोतंचेति वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकइति रुद्रोवावलोकाधारइति समाख्याभिःप्रकृतिवायुरुद्राणां बहुधाजायमानइत्युत्तरवाक्येश्रुतजायमानत्वलिंगेनजीवस्यचप्राप्तत्वात् । समाख्यादिस्थरुद्रादिशब्दानांरुद्रादावेवरूढत्वात्प्राचीनोपितेषामन्यतमो नविष्णुरित्यतःप्राप्ते । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यादिसूत्रसप्तकं । तदर्थंभाषते । सर्वाश्रयइति । तदन्यत्रचेत्यादित्रिपादीइहप्रतिनयमन्वेति । लिंगैरित्यादिच । अंत्यश्चोवधारणे । तत्तस्मादित्यप्यर्थः । यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनःसहप्राणैश्चसर्वैरितिवाक्योक्तोद्युभ्वादि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सर्वाश्रयःसप्रागुक्तः । विष्णावेवोताश्चेतिश्रुतौप्रसिद्धोवा एकोजनार्दनः । तस्मात्यस्मिन् तमेवैकमित्यादिभिःतदन्यत्रच
वाचकैःश्रुत्यादिनाऽन्यवाचकतयापिप्रतीतैःसर्वैरेकोजनार्दनएव मुख्यतोवाच्यः । नप्रकृत्यादिरनेकः । कुतःसर्वाश्रयोवि
ष्णुः । लिंगैःसर्वैर्युतःसहि । लिंगैरित्युपलक्षणं जानथआत्मानमित्यादिनोक्तै रात्मश्रुति हेयत्वानुक्त्य हेयत्वोक्ति मुक्तो
पसृप्यत्वाद्येतत्प्रकरणस्थलिंगैर्युतत्वादितिवा एतैर्लिंगैर्युतःसर्वाश्रयएकोजनार्दनः । तेषांचभाष्योक्तवचनैर्विष्णौप्रसिद्धत्वा
दितिवार्थः । एवमग्रेपियोजनाद्व्यंबोध्यं । नचसमाख्याश्रुत्यादिविरोधइत्यतोपि तदन्यत्रचेति । चोवधारणे । विष्णव
न्यवाचकतयैवप्रतीतैःसमाख्याश्रुत्यादिगतैःरुद्रपिनाक्यादिसर्वशब्दैर्विषयवाक्यस्थजायमानादिशब्दैरेकोजनार्दनएवमुख्य
तोमहायोगपौराणिकरूढिभ्यांवाच्योहियतोतइत्यर्थः । सविष्णुरितिवर्तमानेपिजनार्दनइत्युक्तिः । रुजंद्रावयतेयस्माद्रुद्रस्त
स्माज्जनार्दनइतिस्मृतिसूचनेनमहायोगपौराणिकरूढिभ्यांरुद्रादिशब्दानांहरौमुख्यत्वसूचनाय । तथानजायतेअर्दयतिचसं
सारमितिजनार्दनइत्यादिगीताभाष्योक्तदिशा जनपदेनाजत्वोक्त्या अजायमानोबहुधाविजायतइतिश्रुतिसूचनेनप्रादुर्भाव
जनेरमृतसेतुपदोक्तमुक्तोपसृप्यत्वस्यचसूचनाय । तथाजुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइति जीवादन्यं
ज्ञात्वामुच्यतइतिस्मृत्युक्तदिशाभेदज्ञानिनः संसारार्दकत्वोक्त्याभेदव्यपदेशसूचनेननात्रजीवेशाभेदःशंक्यः । ईशशब्दश्चज
नार्दनपरोमोचकत्वलिंगादित्यादिसूचनाय । एकइत्यनेककोटिकपूर्वपक्षनिरासाय ॥ १ ॥ नन्वथापिपूर्णानंदोविष्णुरित्युयु
क्तं । छांदोग्येसप्तमेयोवैभूमातत्सुखमितिभूमशब्दितस्यनिरुपपदसुखपदेनपूर्णसुखत्वोक्तेः । भूम्नश्चप्राणोत्राआशायाभूया

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

नित्युपक्रमेणउत्क्रांतप्राणानितिईश्वरेव्याप्तेरनुपपन्नोत्क्रमणलिंगयुक्तप्राणशब्दितमुख्यवायुत्वादित्यतःप्राप्तं भूमासंप्रसादा दित्यादिसूत्रद्वयं । तदर्थः पूर्णगुणइति । पूर्ववदनुषंगः । योवैभूमेतिभूमशब्दोक्तःपूर्णगुणःसप्राक्पूर्णानंदत्वेनोक्तःसए कोजनार्दनः । तस्मात्प्राणोपक्रमणेनविष्णुर्वावदेवेभ्योभूयानितिसमाख्ययाचतत्रान्यत्रचवाचकत्वेनप्रतीतैर्भूमसुखप्राणात्मा दिसर्वशब्दैर्मुख्यतोजनार्दनएववाच्योनतुमुख्यप्राणः । कुतः । पूर्णगुणोविष्णुर्लिंगैःसर्वैर्युतोहि । तत्सुखमित्युक्तपूर्णसु खत्व सर्वोत्तमत्व सएवाधस्तादित्यादिनोक्तसर्वगतत्वादिलिंगैर्युतत्वात् । तेषांभाष्योक्तवाक्यैर्हरौप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । नचप्राण लिंगविरोधइत्यतोपि लिंगैःसर्वैर्युतोहीति । तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतीत्यादौउत्क्रमणलिंगयुतोजनार्दनःप्रसिद्धइत्यर्थः । प्राणपदेनतदंतर्यामिरूपस्यैवगृहीतेः । प्राणलिंगानामुत्क्रमणादीनांव्यक्त्यात्मनास्थिताणुरूपविशेषेयुक्तत्वादितिभावः । भूब हाविितिधातोः । बहुःपूर्णतायामितिचेतिछांदोग्यभाष्यदिशाभूमशब्दःपूर्णगुणवाचीध्येयः । अत्रजनार्दनइत्युक्तिःमोचकत्वे नोक्तभूम्नउपासकतयोक्तप्राणत्वंनशंक्यमितिसूचनाय । एकइत्युक्तिरपिभूमसुखसत्यविज्ञानाद्यनेकशब्दैरेकोगुणभेदेनोच्य तेनत्वनेकइतिवक्तुं । सैवहीत्यतोस्यागतार्थत्वमन्यतोध्येयं ॥ २ ॥ नन्वथापिदृश्यत्वाद्युज्झितोविष्णुरित्ययुक्तं । वाजसनेये पंचमे अदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रित्यादिनाक्षरब्राह्मणोक्तस्याक्षरस्यअदृश्यत्वादिश्रवणात् । तस्यचकूटस्थोक्षरइत्यादौश्रीतत्वेप्रसि द्धाक्षरश्रुत्या अहंसोममाहनसंबिभर्मीतिलक्ष्मीसूक्तेश्रीतत्वेप्रसिद्धचंद्राधारत्वस्य एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रम सौविधृतौतिष्ठतइतिश्रवणेनसूर्याद्याधारत्वलिंगेनचश्रीतत्वरूपत्वेनाविष्णुत्वात्प्राचीनोपिश्रीतत्वमेव । द्वयोरपरिच्छेद्यवैभवा

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

योगादित्यतःप्राप्तं । अक्षरमंबरांतेत्यादिसूत्रत्रयं । तदर्थः **सोक्षरइति** । अत्राक्षरशब्देनयौगिकःतदर्थोऽविनाशीग्राह्यः । तथाप्रस्तावात् । पूर्ववदनुषंगः । सइतिसर्वाश्रयपरामर्शः । एतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेतीहश्रुतावाकाशशब्दितप्रकृतिद्वाराश्रुतः सःपृथिव्यादिप्रकृत्यंतसर्वाश्रयोक्षरोक्षरशब्दार्थोऽविनाशीसप्राक्दृश्यत्वाद्युज्झितत्वेनोक्तःसएकोजनार्दनः । तथाचाविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसाम्येनतद्वदन्यत्रचवाचकैरेतस्मिन्नक्षरेइत्यक्षरतद्विशेषणसर्वशब्दैर्मुख्यतश्चतुर्विधनाशराहित्यरूपयोगरूढिभ्यांएकोजनार्दनएववाच्योनश्रीतत्वं। कुतः । अक्षरोविष्णुःसर्वैर्लिंगैर्युतोहि । भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाशएवतदोतंचप्रोतंचेतिअक्षरेआकाशओतश्चेत्यादिनोक्तांबरांतशब्दितप्रकृत्यंतसर्वाधारत्वप्रशासनशब्दितासंकुचितानन्यायत्ताज्ञामात्राधीनसर्वधारकत्वास्थूलमनण्वित्यादिवाक्योक्तप्राकृतस्थौल्यादिराहित्याप्राकृताणुत्वमहत्त्वादिरूपैतत्प्रकरणश्रुतसर्वलिंगैर्युतत्वात्तेषांभाष्योक्तवाक्यैर्वैष्णवत्वस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । अत्रैकइतिएकःशास्तेतिवाक्यसूचनाय । जनार्दनइत्यक्षरत्वरूपाविनाशित्वसूचनाय । प्रागुक्तैवनिरुक्तिः । सइतिअंबरांतधृतिरूपहेतुसूचनायचंद्राधारत्वस्यसावकाशत्वसूचनायच॥ ३ ॥ नन्वथापिसर्वकर्ताविष्णुरित्ययुक्तं । छांदोग्येषष्ठे सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिनाबहुप्रकरणेषुश्रुतसच्छब्दोक्तस्यावधारणेनएकपदादिनाचानन्याधीनकारणत्वस्यतत्तेजोसृजतेतिसन्मूलाःसोम्येमाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइतिसतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्यादिनाअत्रसृष्टिस्थितिमुक्तिसुप्तिप्रलयहेतुत्वादेश्चोक्तेः।सच्छब्दितस्यचतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिबहुभवनरूपविकारश्रवणेनप्रधानत्वादीक्षणस्यचजडेअभिमानिद्वारावा सत्वात्संजायते

ज्ञानमितिज्ञानोपादानत्वाद्वा युक्तत्वान्निर्विकारेहरौचविकारस्यसर्वथाप्ययोगादित्यतःप्राप्तं ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सइति । तदर्थः **सन्निति** । अत्रापिपूर्ववद्यौगिकःसच्छब्दार्थोनिर्दोषत्वादिविशिष्टोवा स्वातंत्र्यादिविशिष्टोवासन्नितिनिर्दिश्यते प्रकरणवशात् । यच्छब्दायोगवृत्तयइतिवक्ष्यमाणानुरोधाच्च । पूर्ववदनुषंगः । सदेवसोम्येत्यादौसृष्टिस्थानेसच्छब्दोक्तःसन्निर्दोषादिर्वा । स्वतंत्रोवा सःप्राक्सर्वकर्तृत्वेनोक्तःएकोजनार्दनः । तथाचकारणत्वमुखेनतदन्यत्रचवाचकत्वेनप्रतीतैःसदेवसोम्य सन्मूलाःसोम्येत्यादिनानेकप्रकरणेषुश्रुतैःसर्वैःसच्छब्दैस्तद्विशेषणैरेकएवेत्यादिशब्दैर्मुख्यतोजनार्दनएववाच्योनप्रकृतिः। कुतः । सन्विष्णुःलिंगैःसर्वैर्युतोहि । ईक्षितृत्व स्रष्टृत्वा द्वितीयत्वाद्यैर्लिंगैर्युतत्वादितिवा तैर्युतःसन्जनार्दनःतेषांभाष्योक्तवाक्यैर्विष्णावेवमुख्यत्वप्रतीतेरितिवार्थः । नचबहुभवनविरोधः । सन्नितिसच्छब्दार्थोत्त्यातेजःप्रभृत्यात्मनाविकाररूपदोषाभावस्यजनार्दनइत्यत्राजत्ववाचिजनपदेनअजायमानोबहुधाविजायतइतिश्रुतिसिद्धस्वरूपबहुभावस्यचदर्शितत्वात् । अर्दनइत्यंशेनचात्रसत्प्रतिष्ठाइत्यादिनाश्रुतमुक्तिहेतुत्वंचतस्यैवेतिसूचितं । एकइत्युक्तिर्नभिन्नजडरूपेणबहुभवनंकिंतुस्वाभिन्ननानानियामकरूपेणेतिसूचयितुं ॥ ४ ॥ नन्वथापिसोक्षरइतिसूर्याचंद्रादिसर्वाधारोक्षरोहरिरित्ययुक्तं । छांदोग्येष्टमे ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशःतस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंइत्यादिनाहृत्पद्मस्थंकिंचिदुक्त्वास्यउभेअस्मिन्द्यावापृथिवी सूर्याचंद्रमसावुभावित्यादिनासूर्याचंद्रादिसर्वाधारत्वोक्तेः हृत्पद्मस्थस्यचाकाशश्रुत्याकाशत्वाद्धृदिह्येषआत्मेत्यादेर्जीवत्वाद्वेत्यतःप्राप्तं दहरउत्तरेभ्यइत्यादिसूत्राष्टकं । तदर्थो । हृदब्जगइति पूर्ववदनुषंगः । सर्वाश्रयःसन्नि

Sri Gargeshwari Digital Foundation

तिवर्तते । तस्मिन्यदंतरित्यादौहृत्स्थाकाशस्थतयापरंपरयाश्रुतोवा साक्षात्परंपरासाधारण्येनवा । अथवापृथिव्यादिसर्वाश्र
यःसन्सर्वाधारोभूत्वाहृदब्जगः हृदयपद्मस्थः । सः सोक्षरइत्यत्रसर्वाधारत्वेनोक्तः एकोजनार्दनः । तस्मात्योवेदनिहितंगुहा
यामितिश्रुतेः । विष्णाविवतस्यांतेसुषिरंसूक्ष्मंतस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं । हृदिह्येषआत्मेतिश्रुत्यंतरादन्यत्रवाचकतयाप्रतीतैःयदं
तस्तदन्वेषितव्यं तद्वावविजिज्ञासितव्यं किंतदत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्यं यद्वावविजिज्ञासितव्यं यावान्वाअयमाकाश इतिश्रुतैर्य
दंतराकाशइत्यादिसर्वशब्दैर्हृत्पद्मस्थनिष्ठैर्मुख्यतोन्वयादाकाशस्थएकोजनार्दनएववाच्योनत्वनेकोजीवादिः । कुतः । उक्तरू
पहृदब्जगोविष्णुः लिंगैःसर्वैर्युतोहि । उपलक्षणमेतत् । बाहुल्यात्स्वशब्देनालिंगोक्तिः । आत्मब्रह्मश्रुत्यपहतपाप्मत्वा
दि सत्यकामत्वादि सुप्तप्रजाप्राप्यत्वा रण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्व सर्वलोकाधारत्वादिलिंग वाजसनेयतैत्तिरीयसमा
ख्यानैर्युतत्वात्तेषांभाष्योक्तवाक्यैर्विष्णौप्रसिद्धेरिति । एतेषांजीवाकाशयोरसंभवात् । मुक्तजीवस्यापहतपाप्मत्वादेःसंभवेपि
तस्यहृत्पद्मस्थत्वाभावादीशायत्तत्वेननिरपेक्षस्यतस्यासंभवाच्चेतिभावः । तथाहिवाक्यशेषाः । यआत्मापहतपाप्माविजरो
विमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यइत्यादावात्मश्रुत्यपहतपाप्मत्वादिलिंगानि तथा प्रजा
अहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंतीत्यत्रसुप्तप्रजाप्राप्यत्वलिंगब्रह्मश्रुती ब्रह्मणोलोकोब्रह्मलोकइतिहृत्पद्मस्थस्यब्रह्मलोकत्वो
क्त्यातत्स्थस्यब्रह्मशब्दवत्त्वस्यसुप्तप्राप्यत्वस्यचसिद्धेः । तथाअरश्चहवैण्यश्चार्णवौब्रह्मलोकइत्युत्तरवाक्येसुधासमुद्राश्रयविष्णु
लोकेप्रयुक्तब्रह्मलोकपदस्यहृत्पद्मे ब्रह्मलोकंनविंदंतीतिपूर्ववाक्येप्रयोगेणतत्स्थस्यतादृशसमुद्राश्रयलोकवत्त्वस्यचसिद्धेः ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तथा ससेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसंभेदायेतिसर्वलोकधारणसमर्थःसेतुराश्रयइत्युक्तेः। यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेतेसर्वस्य वशीत्यादिवाजसनेयश्रुतौ यत्पुंडरीकंपुरमध्यसंस्थंतत्रापिदहरंगगनंविशोकः । तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यमितितैत्तिरीयश्रुतौचैकार्थ्यप्रतीतेः । नन्वेवंकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नस्यब्रह्मविद्यतइतिपरिहारंविनायावान्वाइत्यादेरनन्वयइत्यतोपि हृदब्जगइति। सर्वाश्रयइत्यादिसर्वमिहान्वेति। अयमर्थः । कीदृशंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेयावान्परमात्माकाशाख्यःपूर्णगुणस्तिष्ठतितावान्पूर्णगुणोंहृदब्जगःहृद्ययनाद्धृदयनामकेहृत्पद्मस्थाकाशेविद्यमानःसःद्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयःअक्षरःसन्नविनाशीसन्नास्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यतइत्याद्युक्त्यादेहनाशेप्यनश्यन्सन्विद्यमानोपहतपाप्मेत्याद्युक्तापहतपाप्मत्वादिलिंगैःसवैंःयुतइतिवाक्यान्वयइतिसर्वाश्रयोहृदब्जगोहरिरित्युक्तौचतस्यांतइतिवाक्येसुषिरेसर्वाधारत्वोक्तिरपिमंदिरेमणिमालेतिवत् सुषिरस्थहर्यपेक्षयासमाहिता। अल्पस्थानत्वंचखवत्सर्वगइत्यत्रसमाहितमितिभावः । ननुव्योम्नोंशतोल्पस्थानमित्युपपत्तावपिविष्णोरंशतोपिव्याप्तत्वान्नखवदुपपत्तिरित्यस्याप्युत्तरं पूर्णगुणोहृदब्जगइति । सर्वगतत्वादिगुणपूर्णत्वेनैवहृदब्जगतत्वस्यैषआत्मांतर्हृदयेज्यायानित्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरितिहेरर्थः। अचिंत्यशक्त्योपपत्तेरितिभावः। जनार्दनइतिसंसारार्दकोहृदब्जगइत्युक्त्या परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते एषआत्मेत्येतच्छब्देनजीवंपरामृश्यहृत्पद्मस्थतयाप्रागुक्तात्मत्वविधानात्सर्वाश्रयोहृदब्जगोजीवइतिनिरस्तं। ज्योतिःपदोक्तस्यमोचकस्यैवैषइतिपरामृश्यात्मत्वोक्तेर्जीवपरामर्शाभावादिति। अजत्ववाचिनाजनेत्यंशेनदेहनाशेप्यनश्यन्नितिप्रागुक्तोवाक्यान्वयउपपादितः। हृदब्जगोहरिःपूर्णगुणइत्युक्त्यैवतदेतत्सत्यंब्रह्मपु

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

रमितिदेहवाचिपदप्रयोगादात्मा नविष्णुरितिप्रत्युक्तं। ब्रह्मैवपूर्णत्वात्पुरमित्युपपत्तेः । एकइत्यनेककोटिकपूर्वपक्षनिरासायेति ॥ ५ ॥ नन्वथापिदृश्यत्वाद्युज्झितोविष्णुरित्यसाधु । काठके तदेतदितिमन्यंतेऽनिर्देश्यंपरमंसुखं । कथंनुतद्विजानीयांकिमु भातिनभातिवेतिपूर्वोत्तराभ्यामर्धाभ्यां तेषांसुखंशाश्वतमितिपूर्वप्रकृतज्ञानिसुखपरामर्शेन तस्यादृश्यत्वाज्ञेयत्वयोरुक्तेरित्यतः प्राप्तं अनुकृतेस्तस्यचेतिसूत्रद्वयं । तदर्थः सूर्यादिभासकइति । उपलक्षणमेतत् । नतत्रसूर्योभातीतिवाक्योक्त सूर्याद्यप्रकाश्यः तस्यभासेतिवाक्योक्तजगत्प्रकाशकश्चेत्यपिग्राह्यं । पूर्ववदनुषंगः । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्युत्तरवाक्ये यस्यपरमात्मनोरूपमनिर्देश्यंपरमंसुखं कथंनुतदित्याविर्भावंप्रार्थयंते तंपरमात्मानंभांतमनुसृत्यसर्वसूर्यचंद्रतारकादितेजोजातं भातिप्रकाशतइत्यादिनाश्रुतःसूर्यादिभासकःसःप्राक्दृश्यत्वाद्युज्झितत्वेनोक्तएकोजनार्दनः । नतुज्ञानिसुखं । तत्तस्मात्साधारणसुखश्रुत्यातदन्यवाचकतयाप्रतीतैस्तदेतच्छब्दैरानुकूल्येनगृह्यमाणनिष्ठैःसर्वैरेकोजनार्दनोमुख्यतो व्यवहितपरामर्शनपुंसकक्लेशादिनाविनावाच्यः । यतोवाचइत्यादिश्रुतौप्रसिद्धंयदनिर्देश्यंपरमंसुखं कथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनगृह्णंति तदनिर्देश्यंसुखं । एतत् चेतनश्चेतनानामितिसन्निहितपरमात्मनोरूपमितिमन्यंतइतिवाक्ययोजनोपपत्तेः । कुतएवंकल्पनेत्यतः प्रागुक्तमुपलक्षणंमत्त्वाह। लिंगैर्युतोहि। सूर्यादितेजोराशिभासकत्व तदुपलक्षितसूर्याद्यप्रकाश्यत्वजगत्प्रकाशकत्वलिंगैर्युतत्वस्यभाष्योक्तश्रुतिस्मृतिभिःवैष्णवत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। अत्रैकइत्युक्तिःतदेतदितिश्रुतौएकंरूपमितिप्राक्प्रकृतरूपपरामर्शइतिवा एकोबहूनामितिसन्निहितत्वंवासूचयितुं जनार्दनइतिअजत्वमोचकत्वयोरुक्त्या नित्योनित्यानामिति तमात्मस्थंयेनुपश्यंति

धीराःतेषांशांतिरिति हरेःसान्निध्याद्यस्यरूपमेवंसुखरूपं तमेवभांतमितिप्रागुक्तवाक्ययोजनासूचनात्तदेतदित्यादिनपुंसकस्य तमित्यादिपुल्लिंगस्यचोपपत्तिरितिसूचितं । अतएवानुग्राह्यत्वस्यसमन्वयलिंगस्यनिर्देशेकार्येसूर्यादिभासकत्वरूपसाधकहेतोरेवोक्तिः उक्तयोजनोपपादनसूचनार्थत्वात्। सूत्रानुसाराच्चेति। ननुकथंसूर्यादिभासकइति। कर्तरिचेतिसूत्रेतृजकाभ्यांयोगेकर्तृकर्मणोःकृतीतियाषष्ठीसानसमस्यतइतिसमासनिषेधात् । मैवं । याजकादिभिश्चेतिप्रतिप्रसवात् । यद्वाशेषषष्ठीत्वेनसमासः। अथवाभासयतीतिभासः । नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचइतिसूत्रेपचादिराकृतिगणइतिवृत्तावुक्तत्वात् । अज्विधिःसर्वधातुभ्योवक्तव्यइतिमहाभाष्योक्तेर्वा यङोचिचेतिसूत्रेऽज्ग्रहणेनसर्वधातुभ्योऽच्प्रत्ययविधेर्मंजर्यांज्ञापितत्वाद्वा अच्प्रत्ययांतण्यंतभासशब्देनसूर्यादेर्भासःसूर्यादिभासइतिसमासः । अज्ञातइतिसूत्रेणकप्रत्ययः । सूर्यादिभासकइत्युपपत्तेः । यथोक्तंलिंगपादेसुधायां तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकइत्येतद्व्याख्यावसरे। तत्तच्छक्तिप्रबोधकइतिकथं। कर्तरिचेतिसमासनिषेधात्। न। याजकादिभिश्चेतिप्रतिप्रसवात्। यद्वाप्रकृष्टोबोधोयस्मादितिवापचाद्यजंतत्वेनवाप्रबोधः। शक्तीनांप्रबोधःशक्तिप्रबोधः। ततश्चाज्ञातइतिकप्रत्ययइति ॥ ६ ॥ नन्वथापिविष्णुरेवजिज्ञास्यइत्युक्तमयुक्तं । काठके अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशानइत्युक्त्वोर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति । मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतइतीशानस्यैवजिज्ञास्यत्वोक्तेः। सोपासनाचद्विविधेत्युक्तोपासनाजिज्ञासयोरैक्यादीशानस्य एवमेवैषप्राणइत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धप्राणव्यवस्थापकत्वादिरूपमुख्यप्राणलिंगानामीशाने ऊर्ध्वंप्राणमितिश्रवणेनमुख्यप्राणत्वेन तस्यापिजिज्ञास्यत्वप्राप्त्या मोचकत्वस्यापिस्वातंत्र्येणप्राप्तेरित्यतःप्रा

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

सं शब्दादेवप्रमितइत्यादिसूत्रद्वयं। तदर्थः प्राणप्रेरकइति। पूर्ववदनुषंगः। ऊर्ध्वंप्राणमितिवाक्येश्रुतःप्राणप्रेरकः प्राणानां
प्राणोपलक्षितप्राणादिवायूनांव्यवस्थापकः सप्राग्जिज्ञास्यत्वेनोक्तः एकोजनार्दनः नतुमुख्यप्राणः। तस्मात्प्रेरकत्वसाम्येनतद
न्यत्रापिवाचकतयाप्रतीतेशानशब्दतद्विशेषणांगुष्ठमात्रादिसर्वशब्दैर्मुख्यतः स्वारस्येनवाच्यएव। कुतः। प्राणप्रेरकोविष्णुःलिं
गैःयुतोहि। लिंगशब्दोत्रश्रुतेरप्युपलक्षकः। मध्येवामनमितिविष्णौप्रसिद्धवामनश्रुत्या ईशानोभूतभव्यस्येत्युक्तासंकुचितभूत
भव्येशितृत्वविश्वदेवोपास्यत्व विमुच्यतइतिश्रुतमोचकत्व इतरेणतुजीवंतीत्यादिनोक्तमुख्यप्राणादिसर्वजीवनदत्वादिलिंगैश्च
युतत्वात्तेषांवैष्णवत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। सूत्रेशब्दादेवेत्युक्तावपिलिंगानामप्युक्तिःशब्दादेवेत्युपलक्षणमितिसूचनाय । व्यक्तमे
तत्कंपनादित्यत्रटीकायां । सुखविशिष्टाभिधानादेवेत्यत्रेव शब्दादेवकिमुलिंगैरितिसूचनाद्वा अंगुष्ठमात्रत्वंतु शास्त्रस्यमनुष्या
धिकारिकत्वेनतत्तदंगुष्ठमितहृदयस्थस्योपचारेणयुक्तमितिभावः । एकोजनार्दनइत्येकस्यैवमोचकत्वसूचनाद्विश्वदेवोपास्यत्व
मन्यस्यनमुख्यमितिसूचितं । अत्रेशानपदस्यविष्णवर्थत्वेवक्तव्ये ऊर्ध्वंप्राणमितिवाक्योक्तलिंगस्यवैष्णवत्वोक्तिः पूर्वपक्षमूल
भंजनायवा ईशानपदप्रवृत्तिनिमित्तंईशान्मुख्यप्राणादीनपिअनितिप्रेरयतीतीशानपदस्ययोगवृत्यावैष्णवत्वंसूचयितुंवेति ।
अतएवपूर्वपक्षलिंगस्यसावकाशत्वादेवाक्षिप्तमपिविश्वदेवोपास्यत्वादिलिंगंसिद्धांतसाधकमेव । व्यक्तमेतदपिकंपनादित्यत्र
टीकायां । यद्वा । ईशंप्राणमुन्नयतीतिव्युत्पत्त्यायौगिकेशानपदार्थस्यैवायंनिर्देशः । समासःप्राग्वत् ॥ ७ ॥ ननुविश्वेदेवाउ
पासतइत्ययुक्तं । देवानांतत्पदविशिष्टानांआद्यंतवत्त्वेपूर्वंपश्चाच्चदेवताऽभावेनतदुद्देशेनहविषःत्यागायोगेनकर्मविरोधापत्त्या

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इंद्रागच्छेत्याद्यनादिनित्यवेदस्यपूर्वोत्तरंवाच्यहीनत्वेनाप्रामाण्यापत्त्याचानादिनित्यत्वेवाच्ये ताद्दशानांमोक्षेअर्थित्वाभावे नतद्धेतुभगवदुपासनायामनधिकारादित्यतःप्राप्तं तदुपर्यपिबादरायण इत्यादिसूत्राष्टकं। तदर्थः। दैवतैरपि ज्ञेयइति। अस्यनयस्यसाक्षादसमन्वयपरत्वेनप्रासंगिकत्वादेकोजनार्दनइत्येवान्वेति। एवमग्रेपि। वेदैरितीहाप्याकृष्यते। बहुवचन माद्यर्थे। षण्णांचसप्तानांचोद्गातॄणांचमसभक्षइत्यादाविव। यद्वा वेदाइत्येवशब्दिताइतिनविलक्षणत्वनयभाष्योक्तस्मृत्या वेदशब्दस्यैववेदादीत्यर्थः। एकोजनार्दनोदैवतैरपिकर्तृभिःवेदैःवेदादिभिःकरणैःज्ञेयः। नकेवलंमनुष्यैरित्यपेरर्थः। तेनदे वानांमनुष्यतादशायामिवदेवतादशायामपीतिसूचनात्। योग्यमनुष्याणांविद्याकर्मभ्यांदेवत्वप्राप्त्यादेवानामाद्यंतवत्त्वेना तिशयितफलेमोक्षेर्थित्वसंभवात् सामर्थ्यविशिष्टबुद्ध्यादेर्देवत्वादेवसिद्धेर्निषेधाभावाच्चाधिकारप्रयोजकस्यानिषिद्धत्वेसतिवि शिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्यसत्त्वेनाधिकारावश्यंभावादितिभावः। नचैवंदेवतानामाद्यंतवत्त्वेकर्मणिशब्देचविरोधः। दैवतैरितिबहुव चनेनदेवतानांबहुत्वसूचनात्। पूर्वोत्तरकालयोरिदानींतनेंद्रादिदेवताऽभावेपि तदन्यदेवतासत्त्वेनतदुद्देशेनकर्मानुष्ठानस्य तत्प्रतिपादकानादिनित्यशब्दप्रामाण्यस्यचोपपत्तेरितिभावः। नचतेषांबहुत्वेपिनानानामरूपादिमत्त्वेनैकरूपवेदप्रामाण्यवि रोधइत्यतोपिदैवतैरिति। देवतानांसंबंधिभिर्दैवतैरित्यर्थः। एकैववामहानात्मादेवतेत्यनुक्रमणिकादौप्रतिपाद्येदेवतापदप्र योगस्यप्रसिद्धेः। यादेवताइदानींइंद्रआगच्छेत्यादिभिःप्रतिपाद्यतेतत्संबंधिभिःतज्जातीयैस्तत्समाननामरूपधर्मकर्मवद्भिरने कैःपूर्वोत्तरकालीनैर्दैवतैर्ज्ञेयइत्यर्थः। नचप्रलयेदेवताभावादप्रामाण्यंवेदस्येत्यतोपि दैवतैर्देवतानामिंद्रादीनांसंबंधिभिस्तत्प्र

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

तिपादकैरपिवेदैरेकोजनार्दनोऽनादिनित्योज्ञेयः । प्रतिपाद्यइत्यर्थः । सृजतोहितेश्रुतयोनुवर्ततेनैवासृजतःकंविदधतेकंवानि
षेधंतिस्तुतिमात्राएवतेस्युरिति लयस्यत्वष्टमोभागःसृष्टिकालउदाहृतः । तत्रैवंवेदसंचारोह्यन्यदास्तुतिमात्रकाइतिश्रुतिगी
तातात्पर्योक्तश्रुत्यादेः । तदाभगवन्मात्रविषयत्वोपपत्तेरितिभावः । ननुमोक्षेतरफलार्थंब्रह्मकर्मविद्याफलानांवसुत्वादीनांतैरा
प्तत्वान्नतास्वधिकारः । नापिमोक्षार्थासु । तेषांसार्वज्ञेनमुक्तिहेतुविद्यासाध्यज्ञानस्यप्रागेवसिद्धत्वादित्यतोपि दैवतैरपी
ति । प्राप्तवसुत्वादिफलैरपिदैवतैर्वस्वादिदेवैर्वेदैः । कात्स्र्न्यंबहुवचनार्थः । मोक्षार्थैर्मोक्षेतरफलार्थैःकर्मब्रह्मविद्यारूपैरशेषै
र्वेदैर्ज्ञेयइत्यर्थः । मोक्षरूपफलसाधनज्ञानेतिशयसत्त्वात् । तथादैवतैस्तंत्रं । सास्यदेवतेत्यादौसंप्रदानेदेवतापदप्रयोगाद्देवता
संबंधीनिदेवतोद्देशेनक्रियमाणानियज्ञाकर्माणितैर्दैवतैर्यज्ञादिकर्मभिर्जनार्दनः संसारमोचकोज्ञेयआराध्यइत्यर्थः । तथाच
दैवतानांमुख्यसार्वज्ञाभावेनमुक्तिहेतुज्ञानेतिशयसत्त्वेनमोक्षार्थासु ज्ञानमात्रसाध्यमोक्षगतातिशयसत्वेनचमोक्षेतरासुकर्मवि
द्यास्वधिकारोस्त्वितिभावः । अंगावबद्धास्त्वितिवक्ष्यमाणदिशान्येषांज्ञेयत्वेप्येकोजनार्दनोज्ञेयइत्युक्तिः तमेवैकंजानथआ
त्मानमन्यावाचोविमुंचथअमृतस्यैषसेतुरित्युक्तदिशास्वस्वयोग्यविमुक्त्यैप्राधान्येनसएकोभवबंधमोचकत्वाज्ज्ञेयइतिसूचयि
तुं ॥ ८ ॥ ननुदैवतैरपीत्यपिशब्देननकेवलंमनुष्यैर्ज्ञेयइतिसमुच्चितं तदयुक्तं । तथात्वेस्त्रीशूद्रब्रह्मबंधुप्रभृतीनां द्विजातिवन्म
नुष्यत्वाविशेषात्तैरपिवेदैर्ज्ञेयोजनार्दनःस्यात् । नचादर्शनविरोधः । अहहारेत्वाशूद्रगोभिःसहतवैवास्त्वितिछांदोग्येचतुर्थेसंव
र्गविद्यायांशूद्रस्य एतद्वैतदक्षरंगार्गि एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गीत्यादिवाजसनेयेअक्षरविद्यायांस्त्रियश्च अधिकारदर्शनात् ।

नचतदिष्टं । अवैष्णवस्यवेदेपिह्यधिकारोनविद्यते । नचवर्णावरस्यापीत्यादिविरोधादित्यतःप्राप्तं शुगस्यतदनादरश्रव
णादि त्यादिसूत्रपंचकं । तदर्थो ज्ञेयोनवेदैःशूद्राद्यैरिति । शूद्राद्यैर्वर्णावरादिभिःकर्तृभिर्वेदैःकरणैर्जनार्दनोज्ञेयोन
भवतीत्यर्थः । तेषांवेदाभावादितिभावः । शूद्रेत्युक्त्यानसंस्कारोनव्रतानिशूद्रस्येतिश्रुतौशूद्रस्यउपनयनसंस्काराभावोक्तेः
अध्ययनस्याष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेत्युपनीतमात्रकर्तृकत्वावगमात् शूद्रस्याप्युपनयनमुपेत्याध्ययनोक्तावध्ययने
जिह्वाच्छेदः शूद्रस्यतथैवाध्ययनंकुतः इत्यादिश्रुतिस्मृतिनिषेधादितिसूचितं । श्रुतौ अहहारेत्वाशूद्रेतिपौत्रायणंप्रतिरै
क्वमुनिनासंबोधनकरणंतु हंसकृतानादरश्रवणजातयाशुचामुनिंप्रतितत्वजिज्ञासयाआद्रवणरूपयोगेनयुक्तं । शुग्द्रेतिवाच्ये
शोकाधिक्येनाद्रवणाद्धेतोस्तद्धार्दंजानतासर्वज्ञेनमुनिनाशूद्रेतिक्षत्रियस्यैवपौत्रायणस्यसंबोधनंकृतं । राजापौत्रायणःशो
काच्छूद्रेतिमुनिनोदितइत्यादेरितिभावः । वेदैर्ज्ञेयोनेतिशूद्रेवेदाभावोक्त्यायत्रवेदोरथस्तत्रेतिस्मृत्यारथस्यवेदव्याप्तत्वात् ।
तथाशूद्रेवेदाभावेनरथाभावादश्वतरीरथइतिवाक्यशेषोक्तस्वाभाविकरथसंबंधित्वेनतस्यक्षत्रियत्वावगमादितिसूचितं । गा
र्गिप्रभृत्युत्तमस्त्रीणांतुनिषेधश्रुत्यादौशूद्रपदस्येवस्त्रीपदाभावेनतासांनिषेधाभावात् । उपनयनप्रतिनिधिप्रदानाख्यसंस्कार
भावाच्चननिषेधइत्यपिशूद्रपदोक्त्यैवसूचितं । तर्हियोग्यानांसच्छूद्रादीनामनुत्तमस्त्रीणांचमुक्त्यभावःस्यात् । विष्णुज्ञाना
भावात् । नचेष्टापत्तिः । मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः । स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिमित्यादिवि
रोधादित्यतोपि ज्ञेयोनवेदैरित्यादि । नसमासोयं । विभाषानुवृत्त्यानलोपस्यविकल्पितत्वान्नञ्समासोवा । नवेदैरवेदै

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वेंदादन्यैरितिहासपुराणादिभिः। शूद्राद्यैःजनार्दनःसंसारार्दनोभगवानेकोज्ञेयइत्यर्थः। शूद्राद्यैरित्युक्त्या स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधू
नांत्रयीनश्रुतिगोचरा। इत्यारभ्य इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतमित्यादिना भागवते यइदंशृणुयान्नित्यमित्यारभ्य
शूद्रःसुखमवाप्नुयादित्यादिनासहस्रनामसु स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनांतंत्रज्ञानेधिकारितेत्यादिना तेषामपिमुक्तिहेतुज्ञानजनकेवेदाद
न्यत्राधिकारसत्त्वंसूचयति ॥९॥ ननुदैवतैरपिमोक्षार्थंज्ञेयोजनार्दनइत्ययुक्तं। यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतं। महद्भ
यंवज्रमुद्यतंयएतद्विदुरमृतास्तेभवंतीतिकाठकेवज्रज्ञानादेवमोक्षोक्तेः। वज्रस्यचेंद्रायुधेनिरूढवज्रश्रुत्यातेनेंद्रोवज्रमुदयच्छ
दित्यादौआयुधेप्रसिद्धोद्यतत्वलिंगेनचेंद्रायुधत्वादित्यतःप्राप्तं कंपनादिति। तदर्थः कंपकइति। उपलक्षणमेतत्। पूर्व
वदनुषंगः। यदिदंसर्वंप्राणेस्थितं प्राणादेजतिच। एजृकंपनइतिधातोरेजतीत्याद्युक्तकंपकादिर्जगच्चेष्टकादिर्जनार्दनः। तस्माल्लो
कप्रसिद्ध्याविष्णुलिंगेनचतदन्यत्रचवाचकैर्वज्रोद्यतमहद्भयप्राणादिसर्वशब्दैरेकोजनार्दनएवमुख्यतोवर्जनाद्वज्रमित्यादियो
गरूढिभ्यांवाच्यः। नत्विंद्रायुधं। कुतः। कंपकोविष्णुःलिंगैःसर्वैर्युतोहि। कंपकत्वतदुपलक्षितमुक्तिहेतुत्वेदनत्व तदेवशुक्रंतद्ब्र
ह्मतदेवामृतमितिपूर्ववाक्योक्तामृतत्वब्रह्मश्रुति भयादस्याग्निस्तपतीत्याद्युत्तरवाक्योक्ताग्न्यादिभयंकरत्वादिलिंगैर्युतत्वस्यवि
ष्णौश्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः। अत्रजनार्दनइत्यत्रजनेत्यनादित्वोक्त्यापूर्वार्धोक्तसर्वजनकत्वादि अर्दनेत्यंशेचयएतद्विदुरि
त्युक्तमुक्तिहेतुत्वंयुक्तंतस्मिन्निति सूचितं। अत्रयौगिकसमन्वेयवज्रशब्दार्थेवर्जितइतिनिर्देष्टव्येकंपकइतितत्साधकलिंगोक्तिः
सूत्रोपात्तत्वाद्वावज्रनाम्नोवैष्णवत्वाद्वाकंपकत्वस्यविष्णवायत्तत्वाद्वेति। सूत्रेकंपकत्वोक्तावपिलिंगैरित्यनेकलिंगोक्तिस्तस्योपल

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

क्षणत्वसूचनाय । उक्तंचभाष्यटीकायामत्रैवनये तदविहायैवलिंगांतरस्याप्युक्तत्वादिति । तदन्यत्राप्यनुसंधेयमितिच ॥१०॥
अत्रज्योतिराकाशनयाभ्यांसमन्वेययौगिकज्योतिराकाशपदोक्तयोःज्ञानप्रकाशरूपत्वसर्वभूतावकाशदातृत्वरूपगुणयोर्नामपा
दीयज्योतिराकाशनयार्थसंग्राहकज्योतिःखवदादिपदैर्विष्णौलब्धत्वान्नेहपुनस्तयोःसंग्रहःकृतः । यद्वाज्योतिरित्याद्यैरित्यत्र
ज्योतिर्हृदयआहितंयदित्युक्तहृदयाहितंज्योतिर्विष्णुरित्युक्तमयुक्तं । वाजसनेयेषष्ठे प्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिरितिश्रुतहृत्स्थज्योतिषः
ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतीत्यादिनोक्तकर्माधीनोभयलोकसंचरणादिलिंगैर्जीवत्वात्प्राक्तनमपिसएवेत्यतःप्राप्तं ज्यो
तिर्दर्शनादिति । तस्याप्यर्थः कंपकइति । पूर्ववदनुषंगः । जीवतइत्यग्रेतनंपदमिहाप्यन्वेति । ल्यब्लोपनिमित्तापंचमी ।
एकोजनार्दनोऽजन्म मोचकत्वाभ्यांस्वतंत्रोविष्णुर्जीवतो जीवमादाय । कंपकश्चेष्टकः । ससमानइतिवाक्योक्तोभयलोकसंचा
रकर्ता । नत्वस्वतंत्रोजीवः । उक्तंचन्यायविवरणे । लोकसंचरणंजीवमादायतस्यैवादुःखेनस्वातंत्र्यादिति । तत्तस्मात् । ज्ञानरू
पवृत्तिहेतुसाम्येनतदन्यत्रचवाचकैरेतत्प्रकरणस्थज्योतिःशब्दस्वयमात्मादिशब्दैर्मुख्यतोजनार्दनएववाच्यः । तथाजायमानः
शरीरमभिसंपद्यमानइत्यादिनोक्तजायमानत्वम्रियमाणत्वादिलिंगैःसर्वैरंतर्णीतणिजर्थतयायुतश्च । कुतः । कंपकोविष्णुः । वि
ष्णुरेवेदंज्योतिः । तद्देवाज्योतिषांज्योतिरित्यादिश्रुतिषुज्योतिःशब्दस्यविष्ण्वेकवाचित्वसिद्धेरिति । तथाआत्मैवास्यज्योतिः।
कतमआत्मा योयंविज्ञानमयःप्राणेष्वितिजीवस्यसुष्ट्यादौज्ञानहेतुत्वरूपज्योतिष्ट्वेनोक्तात्मनोजीवस्वरूपत्वेतस्यप्रसिद्धत्वेनक
तरआत्मेतिप्रश्नायोगाद्विष्णुत्वस्यैववाच्यत्वाच्चेतिहेरर्थः । जनार्दनेत्यत्रजनेत्यजत्वोक्त्यादित्यादिज्योतिर्मात्रस्यास्तमयेनजी

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वस्यसुप्त्याद्यौज्ञानाहेतुत्वेपिहरेरुदयास्तमयादिशून्यस्यतदाजीवज्ञानहेतुत्वरूपज्योतिष्ट्वंयुक्तं । अर्दनेतिसंसारार्दकत्वोक्त्यादुः
खाभोगसूचकत्वेनससमानःसन्नित्युक्तसमानत्वेनैवोभयलोकसंचरणंहरेरेवयुक्तं।नतुसंसारिणोस्वतंत्रजीवस्येत्यपिसूचितं॥११॥
ननुसर्वाश्रयोजनार्दनइत्युक्तं।छांदोग्येष्टमांते आकाशोवैनाम नामरूपयोर्निर्वहिता।तेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतमितिवाक्येवैनामे
तिनिपातद्योतितप्रसिद्धाकाशस्यैवनामरूपनिर्वहितृपदेनसर्वाश्रयत्वोक्तेरित्यतःप्राप्तं आकाशोर्थांतरत्वादिव्यपदेशादि
ति । तदर्थो ऽन्यश्चेति । अन्यशब्दोर्थांतरशब्दितविलक्षणार्थवाची । पूर्ववदनुषंगः । तेयदंतरेतिनामरूपेअंतराविना य
द्वर्ततइति । अनामरूपतयोक्तोन्यश्चविलक्षणश्चएकोजनार्दनएव । नकेवलंकंपकादिरितिचार्थः । तत्तस्मात् । अंतरःखवदि
त्यत्रहरौलोकतोगगनेचप्रयोगात्प्रयोगसाधारण्येनतत्रान्यत्रापिवाचकतयाप्रतीतैराकाशनिर्वहिता । यदित्यादिसर्वशब्दैरेकोज
नार्दनएववाच्यः । नत्ववकाशः । कुतः। अन्योविष्णुःलिंगैर्युतोहि। अनामत्वारूपत्वोपलक्षितब्रह्मत्वामृतत्वनामरूपनिर्वहितृ
त्वलिंगैर्युतत्वस्यलोकतोप्रसिद्धत्वेपिश्रुतिषुविष्णौप्रसिद्धेरित्यर्थः । निपातद्वयमपिवैदिकप्रसिद्धिमादायविष्णौसावकाशमिति
भावः । जनार्दनेत्यजत्वमोचकत्वयोरुक्त्यामृतत्वंब्रह्मत्वंचतस्यैवेतिसूचितं । यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे
त्यादेः । अत्रसमन्वेययौगिकाकाशशब्दार्थेवाच्येप्यर्थांतरत्वरूपलिंगविशेषोक्तिःप्रागुक्ताशया ॥ १२ ॥ नन्वथापिसोक्षरोह
रिरित्ययुक्तं। तद्धर्मस्यासंगमरसमित्युक्तासंगत्वस्य द्रवतिस्वप्नायैव सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवतीतिवाजसनेयेष
ष्ठेध्यायेस्वप्नादिद्रष्टुर्जीवस्योक्तेः । सवाएषसंप्रसादोरत्वाचरित्वाद्दृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचेत्यादिजीवलिंगबाहुल्यात् । स्वप्नद्रष्टृत्व

स्यजीवेप्रसिद्धेश्चासंगत्वादिब्रह्मलिंगानांतदभिन्नजीवचैतन्येसंभवादित्यतःप्राप्तं सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनेति । तदर्थोऽन्य
श्चजीवतइति । पूर्ववदनुषंगः । प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इतिसुषुप्त्युत्क्रांतिप्रकरणयोःश्रुतोजीवादन्य
श्चैकोजनार्दनः । तत्तस्मादसंगत्वलोकप्रसिद्धिभ्यांतदन्यत्रचवाचकत्वेनप्रतीतैःद्रवति संपश्यति अनन्वागतो संगोह्ययंपुरुष
इत्यादिसर्वशब्दैर्मुख्यतोनुपचारेणैकोजनार्दनएववाच्यः । नजीवः । कुतोन्योविष्णुः लिंगैर्युतोहि । अनन्वागतस्तेनेत्युक्तस्व
प्नदर्शनकृतविकारराहित्यरूपासंगत्वानन्वागतं पुण्येनेत्याद्युक्तपुण्यपापालेपादिरूपलिंगैरेतत्प्रकरणस्थैर्युतत्वात्तेषांवैष्णवत्वप्र
सिद्धेरित्यर्थः । स्वाप्नपदार्थानांसत्यत्वेनसर्वज्ञत्वाच्चेशस्यपश्यतीत्यादिशब्दमुख्यार्थत्वंचबोध्यं । तत्रकिंचित्पश्यतीत्युक्तसम
न्वयस्वप्नद्रष्टृनिर्देशेकार्येऽन्यश्चेत्याद्युक्तिःसूत्रानुसारात्तथाचात्रैवप्रकरणेहरेर्जीवाद्भेदोक्तिः नाभेदमाश्रित्यलिंगान्यमुख्यतो
नेयानीतितद्बलाद्द्रवतीत्यादिशब्दमुख्यार्थोहरिरेवेतिभावः । जनार्दनइतिसंसारार्दकत्वोक्त्यासंपरिष्वक्तइतिसुप्तिप्रकरणस्य
मुक्तपरत्वस्यापिस्वाप्ययसंपत्त्योरितिसूत्रसिद्धत्वात्संपरिष्वक्तःसुप्तइतिवन्मुक्तइत्यपिलाभेनभेदस्यापिमुक्तावपिसत्त्वान्नव्या
वहारिकोभेदः । किंतुसत्यएवेतिसूचितं ॥ १३ ॥ नन्वथापिसर्वकर्तापूर्णानंदइत्यादावनन्यापेक्षसर्वकर्तृत्वादिगुणोक्त्या
यन्नित्यमहिमत्वंविष्णोरभिमतंतदयुक्तं । तस्यकाण्वश्रुतौषष्ठे एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्येति सवाएषमहानजआत्मेति अजश
ब्दाद्धिरण्यगर्भेरूढब्राह्मणपदसहकृताच्चतुर्मुखस्यप्रतीतेर्नित्यमहिमत्वादिविष्णुलिंगस्यचतदभेदेनविरिंचेप्युपपत्तेरित्यतःप्रा
प्तं पत्यादिशब्देभ्यइति । तदर्थः पतित्वादिगुणैर्युक्तइति । पूर्ववदनुषंगः । सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपति

SGDF Sri Gangadharan Digital Foundation

रेषसर्वेश्वरइत्यादिनोक्तसर्वाधिपतित्वादिगुणैर्युक्तएकोजनार्दनः । तत्तस्मात्प्रसिद्ध्यानित्यमहिमत्वविष्णुलिंगेन(तत्रतदन्यत्र
चवा)चोभयवाचकत्वेनप्रतीतैर्ब्राह्मणाजमहदात्मादिसर्वशब्दैरेकोजनार्दनएवमुख्यतोब्रह्मणावेदेनाण्यतेज्ञायतइत्यादियोगवृ
त्त्यावाच्योनविरिंचः । कुतः । पतित्वादिगुणयुक्तोविष्णुःसर्वैर्लिंगैर्युतोहि । सर्ववशित्वसर्वेशानत्वादिलिंगयुतत्वस्येशानइत्या
दिभाष्योक्तश्रुतिभिःविष्णौप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्रजनेत्यजत्वोक्त्याजशब्दस्यहरौयौगिकत्वमर्दनेतिसंसारमोचकत्वोक्त्याब्रा
ह्मणपदस्यवेदगम्यत्वरूपयौगिकत्वंचसूचितं । मोचकस्यैववेदगम्यत्वात्तमेवंविद्वानित्यादेर्ब्रह्माणइतिदीर्घव्यत्ययस्याधिक्या
र्थत्वाद्ब्राह्मणाजश्रुत्योःसावकाशत्वात् । निर्बीजोऽभेदोनाशंक्यइतिभावः । वशित्वादिगुणैर्युक्तइतिवाच्येपतित्वादीत्युक्तिः
सूत्रानुसारात् । सूत्रंचभाष्योक्तश्रुत्यनुसारि । पादार्थमुपसंहरति । तदन्यत्रचवाचकैः । मुख्यतःसर्वशब्दैश्चवाच्यए
कोजनार्दनइति । तदिदंतंत्रं आवृत्तिर्वा । पतित्वादिगुणैर्युक्तइत्यस्ति । अत्रादिपदेनप्रागुक्तसर्वाश्रयत्वपूर्णगुणत्वादयो
जीवान्यत्वांताश्चगुणागृह्यंते । यतःपतित्वादिगुणैर्युक्तःतत्तस्मात् तत्रतदन्यत्रचवाचकैःसर्वशब्दैश्चनामलिंगोभयात्मकैःकेव
लमन्यत्रप्रसिद्धैरितिचार्थः । मुख्यतोमुख्ययावृत्त्याएकोजनार्दनोवाच्योनतुविष्णुरन्यश्चेत्यनेकेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ इतिश्री
मद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यवृत्तौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ १ ॥ ३ ॥
नन्वेवंत्रिपाद्या जन्मादिसूत्रोक्तसर्वकर्तृत्वतत्संगतपूर्णानंदत्वादिप्रतिपादकवाक्यस्थकतिपयशब्दवाच्यत्वोक्त्याविष्णौकति ॥ २३ ॥
पयगुणसिद्धावपिआद्यसूत्रस्थब्रह्मपदोक्तानंतगुणत्वासिद्धिरेव । देवतातारतम्यकर्मक्रमकालादिबोधकवाक्यस्थाशेषशब्दवा

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

च्यत्वस्यानुक्त्यासमन्वयसूत्रप्रतिज्ञाताशेषशब्दसमन्वयस्याप्रतिपादनादित्यतःप्रवृत्तःचतुर्थःपादः । तदर्थंभाषते । अव्यक्त इति । इत्याद्यन्यत्रनियतेरपिमुख्यतयोदितः । शब्दैरतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयइत्यंतिमश्लोकोप्यत्राकृष्यते । एको जनार्दनइत्यनुषज्यते । इत्यादीतिभिन्नंपदं । क्रियाविशेषणंवा । अविभक्तिकोयंनिर्देशोवा । तृतीयार्थेप्रथमावा । इत्याद्यंत र्याम्युच्यतइत्यंतर्यामिनयपूर्वपक्षभाष्यस्थेत्यादीतिशब्दवत् । यथोक्तंतत्वप्रदीपे । इत्यादीतिप्रथमासप्तम्यर्थे । तृतीयार्थेवा। सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्क्रियाविशेषणंवेति । तथाचायमर्थः । अव्यक्तइत्यादिभिः अव्यक्तदुःखिबद्धावरवसंतज्योतिराकाशा दिभिर्देवतातारतम्यकर्मक्रमादिबोधकवाक्यस्थैरित्यर्थः । अन्यत्रनियतैरपि नियमेनान्यत्रवर्तमानैरपि । अन्यत्रैवप्रसिद्धैर पीतियावत् । नकेवलमन्यत्रोभयत्रप्रसिद्धैरित्यपेरर्थः । शब्दैर्मुख्यतया परममुख्यवृत्त्या एकोजनार्दनउदितः । सूत्रकृताप्र तिपादितोस्मिन्पादइत्यर्थः । अतोखिलशब्दवाच्यत्वादनंतगुणइत्यर्थः । तावताकथमनंतगुणतेत्यतउक्तं । यच्छब्दायोग वृत्तयइति । यद्यस्माच्छब्दाहरौयौगिकाअतइत्यर्थः । नन्वेवंदेवतातत्तारतम्यकर्मक्रमाद्यलौकिकसर्वपदार्थपरिलोप स्तेषां शब्दैकवेद्यत्वादित्यतोपि मुख्यतयाऽन्यत्रनियतैरपीति । निगमनिघंट्वादिलोकप्रसिद्धयोगरूढिरूपमुख्यवृत्त्याऽन्य वाचकैरपिशब्दैस्तदबाधेनमहायोगविद्धरूढिरूपपरममुख्यवृत्त्योदितइति । ननुसमन्वयसूत्रोक्तंसर्वशब्दवाच्यत्वंविष्णोरयुक्तं काठकेइंद्रियेभ्यइत्यादिना महतःपरमव्यक्तमित्यव्यक्तांतदेवतातारतम्यमुक्त्वाऽव्यक्तात्पुरुषःपरइतिपुरुषोत्कर्षावधित्वेनश्रु ताव्यक्तशब्दस्यप्रसिद्धयामहत्तत्वपरत्वपुरुषोत्कर्षावधित्वादिलिंगेनचप्रधानवाचित्वादित्यतःप्राप्तं आनुमानिकमपीत्या

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ २४ ॥ दि सूत्रनवकं । तदर्थोऽव्यक्तइति । एकोजनार्दनइति । अन्यत्रनियतैरपिमुख्यतयोदितःशब्दैरितिच । अत्रोत्तर त्रचान्वेति । अव्यक्तइत्युपलक्षणं । श्रीवाचितयाप्राधान्यादस्योक्तिः । व्यक्तोनभवतीत्यव्यक्तः । अव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादौ अव्यक्तजीवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तयुक्तोऽव्यक्तप्राणधारकादिःमुख्यतयाएकोजनार्दनः । तथाचावरत्वदुःखित्वादिलिंगवशा दन्यत्रनियतैरव्यक्तजीवबद्धादिशब्दैर्मुख्यतया परममुख्यवृत्त्या एकोजनार्दनःउदितःनतुप्रधानादिः । अव्यक्तादिशब्दप्रवृ त्तिनिमित्तस्यविष्णौसत्त्वेतच्छब्दैरुदितत्वस्यावश्यकत्वादितिभावः । अव्यक्तादिशब्दार्थाव्यक्तत्वादिकंकुतोजनार्दनस्येत्यतः शब्दैरिति । यत्तत्सूक्ष्मंपरमंवेदितव्यं एषोणुरात्मा सजीवनामाभगवान्प्राणधारणहेतुतइत्यादिशब्दैरित्यर्थः । सूक्ष्मस्यैवाव्यक्त त्वार्हत्वादितिभावः । ननुप्रधानादौरूढाव्यक्तादिशब्दैर्योगमात्रेणकथंमुख्यतयोदितइत्यतोपि शब्दैरिति । अव्यक्तमचलं शांतं अव्यक्तोक्षरउच्यते अनेनजीवेनात्मना जीवोविनयितासाक्षी नामानिसर्वाणियमाविशंतीत्यादिविष्णावव्यक्तादिपदप्र योगबाहुल्यरूपरूढिप्रदर्शकैःश्रुतिस्मृतिरूपसर्वशब्दवाच्यत्वबोधकशब्दैः तथातमेवैकंजानथेत्यादिभिःविष्णोरेवमोक्षार्थज्ञेय त्वबोधकशब्दैरित्यर्थः । प्रधानादौप्रसिद्धैरव्यक्तादिशब्दैर्महच्छब्दचमसशब्दयोरन्यत्रप्रसिद्धयोरपि महांतंविभुमित्यादौवि ष्णुशिरसोर्मुख्यत्वाद्धरौमुख्यतयोदितत्वंयुक्तमितिभावः । नन्वेवमनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यतइ तिवाक्येमहत्परत्वलिंगेनप्रधानस्यापिमुक्त्यर्थंज्ञेयत्वोक्तेः तस्यापिवैदिकाव्यक्तादिशब्दैःपरममुख्ययोदितत्वंस्यादित्यतोपि ॥ २४ ॥
शब्दैरिति । महतोमहीयान् अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवमिति परोहिदेवःपुरुहूतोमहत्तमइत्यादिविष्णोरेवमहत्परत्वबोधक

शब्दैस्तथातद्विष्णोःपरमंपदमित्येतत्प्रकरणार्थोपासकस्यविष्णुपदप्राप्तिबोधकशब्देन पितृसौमनस्य स्वर्ग्याग्नि परमात्म रूप त्रितयमात्रविषयप्रश्नोत्तररूपशब्दैस्तद्वाक्येजनार्दनः प्रागुक्तनिरुक्त्याऽनादिःसंसारार्दनोभगवान्मुख्यतयोदितोनप्रधानमि त्यर्थः । कथंतर्हि अवरत्वदुःखित्वाद्यर्थकपंचम्यादिशब्दोदितत्वोपपत्तिःसर्वेशेनिर्दोषेहरावित्यतोपि शब्दैरिति । यदधी नोगुणोयस्यतद्गुणीसोभिधीयते । सबद्धःसदुःखीसबंधयतिसदुःखयतीत्यादिशब्दैःस्वातंत्र्यादिनानिमित्तेनतत्तच्छब्दवाच्य त्वबोधकैःशब्दैरित्यर्थः । विष्णाववरत्वाद्यभावेपिअन्यगतावरत्वादिकंप्रतिस्वातंत्र्याज्जयीतिशब्देनराजेवपंचम्यादिशब्दैरुदि तइतिभावः ॥ १ ॥ नन्वथापिनविष्णोःसर्वशब्दवाच्यत्वं । वसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादौकालकर्मक्रमाधिकारिफलादि वाचकशब्दानांविष्णुवाचित्वायोगादित्यतःप्राप्तं ज्योतिरुपक्रमादि त्यादिसूत्रद्वयं । तदर्थः कर्मवाच्यैश्चवाच्यइति । पूर्ववदनुषंगः । प्राधान्यादुक्तवक्ष्यमाणसर्वशब्दानामुपलक्षणत्वेनकर्मोक्तिः । कर्मवाच्यंयेषांतैःकर्मवाच्यैश्च नकेवलंतरत मभावापन्नार्थवाचकैरितिचार्थः । कर्म तदंग तत्क्रम देश काला धिकार्यादिवाचकैरन्यत्रनियतैरपिशब्दैर्मुख्यतया परममुख्य वृत्त्या एकोजनार्दनोवाच्यो नकर्मादिः । कुतः । शब्दैः । तावाएताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाः नामानिसर्वाणियमाविशंति तमेवैकं जानथ सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिसर्वशब्दवाच्यत्वावेदकश्रुत्यादिरूपशब्दैर्ज्ञायतइत्यर्थः । अस्तुश्रुत्यादिबलात्सर्वशब्दो दितत्वं । मुख्यवृत्त्येतितुकुतइत्यतोपि शब्दैरिति । एषइमंलोकमभ्यार्चदित्यादिरूपैर्हरौमहायोगविद्वद्रूढिप्रदर्शकैःश्रुत्यादि रूपशब्दैरित्यर्थः । एवंतर्हिकर्मादिपरिलोपः । पदेष्ववयवानामपिविष्णुवाचित्वेहरौशब्दस्ययोगानुपपत्तिश्चेत्यतोपि कर्मवा

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

च्यैश्चेति। चोप्यर्थः। निगमनिघंट्वादिप्रसिद्धयोगरूढिभ्यांमुख्यतयाकर्मवाचकैरपिज्योतिष्टोमादिशब्दैःकर्मादौलोकसिद्धमु
ख्यत्वमबाधित्वैवतैःशब्दैःपरममुख्यतयाहरिरुदितःइति। तथाचनकर्मादिलोपदोषः ।अवयवानामन्यवाचकत्वमुपेत्यैवशब्द
स्यहरौव्युत्पत्त्यंगीकारेणनयोगासंभवदोषोपि । रूढियोगौविनाकश्चिन्नैवार्थोवेदगोभवेत्। तथापियौगिकोमुख्यःसर्वत्रास्तिस
वैदिके। अनवस्थानिवृत्त्यर्थंयौगिकेरूढिकल्पनेति । रूढिमेवसमाश्रित्यविभज्यार्थान्यथाक्रमं । विदोषगुणपूर्त्यर्थंविष्णौयो
गार्थमानयेत्। पश्चादेवयथायोगमितरेष्वपिसन्नयेदित्युक्तेरितिभावः। अतएवज्योतिरादिभिरित्यनुक्त्वाकर्मवाच्यैश्चेत्येवंनि
र्देशः।कर्मवाक्यैश्चेत्येवंपाठेपिअयमेवार्थोध्येयः। अत्रमुख्यतयेतिमुख्यतातात्पर्यविषयत्वमात्रं वाच्यत्वस्यपृथगुक्तेः। अन्य
त्रतूभयमपि ॥ २ ॥ नन्वथापिनसर्वशब्दवाच्यताहरेर्युक्ता। काण्वश्रुतौषष्ठेऽध्याये यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः
तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमित्यादौपंचपंचेतिवीप्साया यस्मिन्नित्युक्तसर्वशरीरस्थेश्वराधारकतयाश्रुतानांपंचत्व
संख्यायुतानांप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरित्यादिवाक्यशेषोक्तद्वितीयांतप्राणादिशब्दितानांजनानां आधाराधेयभावविरोधे
नैकस्यपंचत्वरूपबहुत्वसंख्याविरोधेनचाविष्णुत्वेनजनादिशब्दवाच्यत्वायोगादित्यतःप्राप्तं नसंख्योपसंग्रहादपीत्यादि
सूत्रत्रयं। तदर्थः एकोमितात्मकइति। पूर्ववदनुषंगः। एको यस्मिन्नित्येकवचनांतयत्तदादिशब्दोक्तः। पंचजनादिशब्दा
र्थभूतामितात्मकएकोजनार्दनः। तथाचाधाराधेयत्वादिनान्यत्रनियतैरपिपंचजनादिशब्दैर्मुख्यतयापरममुख्यत्वेनोदितः। ॥ २५ ॥
तदर्थंबहुत्वसंख्यायुक्तस्यविष्णुत्वेतच्छब्दोदितत्वावश्यंभावात्। हरेःपंचजनशब्दार्थभूतामितात्मकत्वमेवकुतइत्यतो प्यमि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तात्मकइति। अमितानामनेकेषांआत्मानियामकःसएवामितात्मकः। शरीरतदंतर्गताकाशप्राणादिपंचजननियामकइत्यर्थः। एतेनप्राणस्यप्राणइत्यादिवाक्यशेषेद्वितीयांततयाप्राधान्येननिर्दिष्टानामेवपंचजनशब्दार्थत्वात् । तेषामेवचप्राणादिनियामकत्वरूपविष्णुलिंगेनविष्णुत्वादित्युक्तंभवति । तावतापिकथमनेकत्वंहरेरित्यतोपि अमितात्मकइति । अमितेषुअनेकेषुशरीर तदंतस्थाकाश पंचजनेषु आत्मास्वरूपंयस्यसइत्यर्थः । नियम्यानामनेकत्वेनतन्नियामकतयातेष्वनेकरूपत्वस्यन्यायप्राप्तत्वादितिभावः । एवंतर्ह्येकस्यैवाधाराधेयभावविरोधइत्येतदपिअमितात्मकइत्युक्त्यैवसमाहितं । शरीरादीनामाधाराधेयभावापन्नतयातन्नियामकेश्वररूपाणांतत्रस्थानामपितथात्वोपपत्तेरिति । ननुप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रंअन्नस्यान्नंमनसोमनइतिमाध्यंदिनश्रुतौअन्नाख्यरूपेणसहामितात्मकउक्तः । काण्वानांश्रुतौतुज्योतिषासह । तथाचकोवाऽमितात्मकःपंचजनशब्दाभिधेयइत्यतोपि एकइत्यादि । श्रुतिद्वयोक्तोप्यमितात्मकएकइत्यर्थः । अन्नज्योतिःशब्दाभ्यांरूपपंचकप्रविष्टमेकरूपमुच्यतेनतुरूपभेदइत्यर्थः । यद्वा एकोजनार्दनोमितात्मकः । अमितोनेकआत्माधिकारीजीवोयस्यसइत्यर्थः। अन्नज्योतिषोर्भिन्नरूपत्वेप्युपासकाधिकारिभेदेनपंचकद्वयमितिभावः । ननुशरीरतत्स्थाकाशप्राणाद्यधिष्ठानभेदेनतन्नियामकतयातत्रास्थितविष्णोरमितात्मकत्वेरूपाणांभेदोपिस्यादित्यतोपिनस्थानतोपीतिवक्ष्यमाणन्यायस्मरणायैकोनिर्भेदइत्युक्तं । कथंनिर्भेदोप्यमितात्मकोन्यत्रलोकेऽदृष्टेरित्यतोप्य मितात्मकइति । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहीतिवक्ष्यमाणन्यायेनापरिमितस्वरूपसामर्थ्यइत्यर्थइत्याद्यूह्यं । अत्रामितात्मकइत्युक्त्याविरोधिसर्वबाहुल्येत्यनुभाष्योक्तदिशाचबहुत्ववाचिनःशब्दा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

उदाहरणं । बहुत्वमेवपूर्वपक्षयुक्तिः । सूत्रेऽतिरेकाच्चेत्याधाराधेयसमर्थनंचाभ्युच्चयेन । गुहांप्रविष्टावित्यत्रात्तेत्युक्त्याकर्मफलात्तृत्वमेवतत्रव्युत्पाद्यं । द्वित्वंचैकस्ययुज्यतइत्यनुभाष्यादौत्वभ्युच्चयत्वेनएकस्यानेकत्वव्युत्पादनं । अतोनपुनरुक्तिरिति दर्शितं ॥ ३ ॥ नन्वथापिनसर्वशब्दवाच्यताविष्णोः । आत्मनआकाशःसंभूतइतितैत्तिरीयादौश्रुतभूतोत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्थाकाशादिशब्दानांकार्यत्वेसतिकारणत्वरूपावांतरकारणत्वलिंगेनाकाशादिभूतमात्रवाचकत्वादित्यतःप्राप्तं कारणत्वे नचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेरिति । तदर्थो वांतरंकारणंचेति । पूर्ववदनुषंगः । संभूतवाक्येश्रुतंकार्यत्वेसतिकारणत्वरूपंयदवांतरंकारणंचतदेकोजनार्दनः । नकेवलंआत्मनइतिश्रुतंमूलकारणमितित्वाप्रागुक्तसमुच्चयेवाचशब्दः । तथाचान्यत्रैवनियतैरपिउत्पत्तिमत्त्वादिलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धैरप्याकाशवाय्वग्न्यादिशब्दैर्मुख्यतया परममुख्यत्वेनैकोजनार्दनउदितः । नतुआकाशादिभूतं । कुतः । शब्दैः प्रागुक्तसर्वशब्दवाच्यत्वबोधकैर्नामानिसर्वाणि तावाएताः तमेवैकंजानथेत्यादिशब्दैरित्यर्थः । विरुद्धमवांतरकारणमेकोजनार्दनः कथमित्यतोमितात्मकइत्यनुवर्त्यं । अमितेषुअनेकेषुआकाशादिष्वात्मास्वरूपंयस्यसइत्यर्थः । आकाशादिषुस्थितत्वादितियावत् । तथाचाकाशाद्युत्पत्तौआकाशाद्यंतर्गतत्वेनविष्णोरुत्पत्त्यावाय्वादिस्थरूपोत्पत्तिहेतुत्वेनवाऽवांतरकारणत्वंयुक्तमितिभावः । कथमजस्यजनिमत्त्वमित्यतोपिद्युभ्वादिनयोक्तस्मरणाय मितात्मकइति व्यवच्छिद्ययोज्यं । मितःव्यक्तःआत्मास्वरूपंयस्यसइत्यर्थः । जनेरीशेभिव्यक्तिरूपत्वस्यद्युभ्वाद्यायतनमित्यत्राभिधानादुत्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः । नत्वभूत्वाभवनादिरूपेतिभावः । क्रियाप्रवर्तकत्वेनप्रादुर्भावोहरेर्जनिः । आकाशादिषुनान्यो

स्ति ह्यभिमानोभिमानिनःइत्यनुभाष्योक्तेः । नन्वाकाशादिषुहरेःस्थितिरेवकुतः । इत्यतोपि शब्दैरिति । यआकाशेतिष्ठन् यो वायौतिष्ठन् इत्यादावुक्तांतर्यामिब्राह्मणोक्तैःशब्दैरित्यर्थः । ननुयआकाशेतिष्ठन्नित्यादावपिहरिरितिकुतः । इत्यतोपि शब्दैरिति । यमाकाशोनवेदयंवायुर्नवेदेत्यादिरूपैराकाशाद्यविदितत्वामृतत्वाद्यंतर्यामिनयोक्तधर्मबोधकैःशब्दैःयआकाशेतिष्ठन्नित्यादावुक्तोहरिरेवेत्यर्थः । ननुयमाकाशोनवेदेत्यादिशब्दैरपिकुतोहरिरित्यतोपि शब्दैरिति । सयोतोश्रुतइत्यादिरूपैर्हरेरविदितत्वादिधर्मबोधकैः । तेषांशब्दानांवैष्णवत्वादित्यर्थः । अत्रसमाकर्षादित्यादिसूत्राष्टकस्यतत्वप्रदीपन्यायरत्नावलीन्यायचंद्रिकासंबंधदीपिकादिप्राचीनग्रंथोक्तरीत्याकारणत्वेनेत्यधिकरणशेषत्वात्पृथक्तदर्थोनसंगृहीतः । यद्वोक्तवक्ष्यमाणसर्वशब्दानांपदवर्णादिरूपेणविष्णुवाचित्वोक्तिपरंज्योतिर्नयार्थसंग्रहेणैवसमाकर्षादितिनयार्थोपिसंगृहीतः । तथाहि । यदुक्तं ज्योतिर्नयेसर्वशब्दानांविष्णौमुख्यत्वमिवान्यत्रापिमुख्यत्वान्नकर्मादिलोपोविष्णौशब्दानांव्युत्पत्त्ययोगोवानेति । तदयुक्तं । तथात्वेअक्षादिशब्दवदनेकेषुमुख्यतापत्त्या मुख्यतयासर्वशब्दैर्विष्णुरेवोच्यतइतितत्तुसमन्वयादितिसमन्वयसूत्रोक्तावधारणायोगइत्यादिचोद्यनिरासायप्राप्तं ॥ ४ ॥ समाकर्षादिति सूत्राष्टकं । तस्याप्यर्थः । कर्मवाच्यैश्चवाच्यइति । पूर्ववदनुषंगः । कर्मादिवाचकैर्मुख्यतयान्यत्रनियतैरुक्तवक्ष्यमाणसर्वशब्दैरेकोजनार्दनोमुख्यतयापरममुख्यतयावाच्यइत्यर्थः । अमुख्यवृत्तौगौणी लक्षणेति भेदवन्मुख्यवृत्तावपिमुख्यत्वं परममुख्यत्वमिति द्वैविध्यसत्त्वादितिभावः । नचतत्रमानाभावःशब्दैः परस्यवाचकाःशब्दाःसमाकृष्येतरेष्वपीतिवृत्तितारतम्यबोधकशब्दैः परममुख्यत्वमुख्यत्वयोर्हरौतदन्यत्रचावगमादित्य

SGDF Sri Gurgeshwari Digital Foundation

र्थः।प्राक्प्रतिनयंपरममुख्यतयेत्यादिव्याख्यानमस्माभिरेतदभिप्रायेणैवकृतं। नन्वीशेपरममुख्यत्वेऽन्यत्रसिद्धिर्नस्यादित्यतोऽन्यत्रैवनियतैरन्यत्रैवव्यवह्रियमाणैरतएवान्यत्रनियतैरन्यत्रैवव्युत्पन्नैरपिशब्दैर्वाच्यइति लोकस्यजगत्येवनैयत्येनशब्दव्यवहारेण। तत्रैवतच्छ्रोतृणांव्युत्पत्तेर्नैयत्यादीशेतथाबहुलव्यवहाराभावेनव्युत्पत्त्यभावाच्चान्यत्रप्रसिद्धेरज्ञानमूलत्वोपपत्तेरितिभावः।नन्वस्ययदेकांशाखांजीवोजहातीति। वायुनावैगौतमसूत्रेणेतिजीववाय्वोरपिस्वातंत्र्यप्रतीतेः।तयोरपिसर्वशब्दवाच्यत्वंस्यादित्यतो प्यन्यत्रनियतैरपीति । अन्यत्रनियतैरपि अन्यत्रवाचकैरपि। शब्दैः जीववाय्वादिशब्दैरेकोजनार्दनोमुख्यतयावाच्यइत्यर्थः। जीवादिशब्दैस्तत्तदंतर्यामिणोगृहीतत्वेनतत्रप्रतीतस्वातंत्र्यस्यापितदंतर्यामिगतत्वेनपादांत्यप्राणनयेऽभिधानादितिभावः। ननुमुख्यतयान्यत्रनियतैरन्यत्रवाचकैरपिशब्दैःपरममुख्यतयाहरिर्वाच्यइत्ययुक्तं । मुमुक्षुंप्रतिकर्मदेवताद्युक्तौफलाभावान्मुक्तेर्ब्रह्मज्ञानादेवसिद्धेस्तस्यचपदसमन्वयादिनैवसिद्धेरित्यतो प्यन्यत्रनियतैरिति । कर्मदेवतावाचित्वेनस्थितैरपिशब्दैरंततोमुख्यतोमहातात्पर्येणोदितइत्यर्थः । कर्मदेवतावाचित्वेनस्थितानांवाक्यानामंततोब्रह्मपरत्वमित्येवंरूपवाक्यान्वयाभावेमंदानांप्रतिपदान्वयायोग्यतयातत्रवैमुख्येनब्रह्मज्ञानाद्यभावःस्यादितिभावइत्याद्यूह्यं ॥५॥नन्वथापिनहरेःसर्वशब्दवाच्यता परमपुरुषेस्त्रीत्वाभावेनसर्वस्त्रीशिरोमणिलक्ष्मीवाचिप्रकृत्यादिस्त्रीशब्दवाच्यत्वाभावात्। नचखट्वादिशब्दवदुपपत्तिः। समन्वयस्यगुणपूर्त्यर्थत्वेनार्थसाधुत्वस्यैववाच्यत्वात् । तदधीनत्वन्यायाश्रयणेपिस्वातंत्र्यस्यैवसिध्यास्त्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपगुणासिद्धेः। नामानिसर्वाणीत्यस्यसंकोचसंभवाच्चेत्यतःप्राप्तं प्रकृतिश्चेति सूत्रपंचकं । तदर्थः प्रकृतिरिति । पूर्ववदनु

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

षंगः। प्रकृतिःप्रकृष्टाकृतिर्यस्येतिप्रकृतिशब्दोक्तःप्रकृष्टकृतिमानेकोजनार्दनः । तथास्त्रीलिंगेनान्यत्रनियतैरन्यत्रैवप्रसिद्धैःसैषा प्रकृतिरित्यादौश्रुतप्रकृतितदुपलक्षितस्त्रीलिंगशब्दैरेकोजनार्दनोमुख्यतयापरममुख्यवृत्योदितोनतुलक्ष्म्यादिः ।कुतः। शब्दैः हंतैतमेवसर्वाणिनामान्यभिवदंतीत्यादिप्रतिज्ञादृष्टांताभ्यांसर्वशब्दवाच्यत्वोपपादकप्रभृतिभिर्नामानिसर्वाणीत्यादिभिःप्रागु क्तैश्चशब्दैरित्यर्थः । तथाहरेःप्रकृतिशब्दवाच्येच्छास्वरूपत्वावेदकैःप्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइति। सोभिध्यासजूति रित्यादिशब्दैस्तथाएषस्त्र्येषपुरुषइत्यादिभिःसाक्षात्स्त्रीपुरुषशब्दवाच्यत्वावेदकैःशब्दैर्मुख्यतयोदितत्वंज्ञायतइत्यर्थः । निमि त्ताभावइत्यतोपि शब्दैरिति। अथहैषआत्माप्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानंबहुधाचकार । तस्मात्प्रकृतिरित्यादिप्रकृतिशब्दप्रवृत्ति निमित्तप्रकृष्टकृतिमत्त्वावेदकैः । तथायद्भूतयोनिमिति सूतिरव्यवधानेनेत्यादिभिःस्त्रीलिंगशब्दमात्रप्रवृत्तिनिमित्तभूताव्यव धानेनप्रसवहेतुत्वरूपस्त्रीत्वावेदकैःश्रुतिस्मृतिरूपैःशब्दैर्हरौनिमित्तभावावगमादित्यर्थ ॥ ६ ॥ नन्वथापिनहरेःसर्वशब्दवाच्य ता । शून्यासत्तुच्छादिशब्दानांनिस्वरूपवाचिनांसस्वरूपेहरावयोगान्निःस्वरूपेनियमनायोगेनतदधीनत्वन्यायासंभवाच्चेत्यतः प्राप्तं। एतेनसर्वेव्याख्याताव्याख्याताइति। तदर्थः शून्यमेवच । इत्याद्यन्यत्रनियतैरपिमुख्यतयोदितः। शब्दै रिति । एवकारस्यान्यत्रैवेत्यन्वयः। चःपूर्वोक्तसमुच्चये। इत्यादीत्यविभक्तिकं।इत्यादिभिरित्यर्थः। तथाचान्यत्रैवनियतै र्नि स्वरूपवाचित्वेनान्यत्रैवप्रसिद्धैः शून्यमसदभावस्तुच्छमित्यादिभिःशब्दैः एकोजनार्दनएवमुख्यतयोदितः। नशून्यादिः । कुतः। शब्दैः। नामानिसर्वाणि तमेवैकंजानथ तावाएताःसर्वाऋचः हंतैतमेवपुरुषंसर्वाणिनामान्यभिवदंती त्यादिभिःस

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

र्वशब्दवाच्यत्वावेदकैःशब्दैरित्यर्थः। निमित्ताभावइत्यतोपि शब्दैरिति। शमूनंकुरुतेयस्मादितिनिर्वचनपरशब्दैः।तत्प्रति
स्वातंत्र्यावेदकसर्वशब्दैरित्यर्थः । पादार्थमुपसंहरति। इत्याद्यन्यत्रनियतैरपिमुख्यतयोदितः । शब्दैरिति। इत्या
दीत्यनेनसमन्विर्ततत्पादीयाव्यक्तादिकृत्स्नशब्दपरामर्शः । तथाचइत्यादिभिःअव्यक्तशब्दप्रभृतिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धैरेकोज
नार्दनोमुख्यतयोदितइति। अध्यायार्थमुपसंहरति। अतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयइति । अतःअन्यत्रोभयत्रान्य
त्रैवचप्रसिद्धैरशेषशब्दैर्वाच्यत्वाज्जनार्दनोऽनंतगुणइति। तावताकथमनंतगुणइत्यतउक्तं। यच्छब्दाइति। यद्यस्माद्योगेना
वयवार्थसंबंधेनवृत्तिर्येषांतइतियोगवृत्तयोयौगिकाःशब्दाः तस्मादित्यर्थः॥ संक्षेपभाष्यविवृतौराघवेंद्रेणभिक्षुणा॥ कृतायां
तत्वमंजर्यांसमाप्तोध्यायआदिमः॥ १॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांप्रथमा
ध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ १॥ ४॥ इतिप्रथमाध्यायःसमाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
ननुयदुक्तं अतोनंतगुणइति तदसाध्विव। तत्रयुक्त्यादिभिर्विरोधात्। ततएवहरेर्दोषित्वस्याप्यापाताच्चेति । अतःप्राप्तो
द्वितीयोध्यायः। तस्यैकवाक्यत्वसिद्ध्येप्रतिपाद्योक्तिपरतया सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उक्ताशु
णाश्चाविरुद्धास्तस्यवेदेनसर्वशःइति । अंतिमभाष्यमादावाकृष्ययोज्यं। तथाहि। उक्ताइत्यावर्त्य। सर्वशइत्यपि।
तस्य भगवतः। सर्वशोवेदेन कृत्स्नवेदेन। पूर्वाध्यायोक्तन्यायानुगृहीतेनेतिभावः। उक्ताः सर्वशोगुणाः सर्वकर्तृत्वादयोगु
णाः अविरुद्धाश्चयुक्तिसमयादिविरोधरहिताश्चोक्ताः। सूत्रकृताप्रतिपादिताइत्यर्थः। तस्मा त्सर्वविरोधानांपरिहृतत्वा द्भग

वान्पुरुषोत्तमःसर्वदोज्झितउक्तः प्रतिपादितइति पूर्वोक्तार्थैप्रतीताशेषविरोधनिरासेननिर्दोषाशेषगुणताहरेरत्रनिर्णीतासूत्रकृ
तेतियावत्। आद्यपादार्थोक्तिपरतयानायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिरित्यप्यादावाकृष्ययोज्यं। अतोनंतगुणइत्युक्तंप्रमेयमयुक्तं। युक्ति
विरुद्धंनवदेच्छ्रुतिरित्याहात्रपादेसूत्रकृदितिशेषः। युक्ति समय श्रुति युक्त्युपेतश्रुति विरोधभेदेनविरोधस्यचातुर्विध्यात्तत्र
प्राबल्याद्युक्तिविरोधमादौनिराहेत्यर्थः। आद्यनयस्यस्मृत्यविरोधपरस्ययुक्तिविरोधपरत्वमप्यस्ति । स्मृतिविरोधस्ययुक्तिस
मयादिचतुर्विधविरोधरूपत्वादितिभावः। ननुयदुक्तंअतोनंतगुणइति तन्न। शवसांख्यबौद्धआर्हतादिस्मृतिषु शिवादेरेवस
र्वकर्तृत्वादिमहिम्नोवर्णनेनतद्विरोधात्। नचतासामप्रामाण्यं। सर्वज्ञशिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेनतदयोगादित्याशंक्यतन्निरासा
यप्राप्तं स्मृत्यनवकाशेत्यादिसूत्रत्रयं। तदर्थंभाषते श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतयोनगुणान्हरेः। निषेद्धुंशक्नुयुरिति।
श्रौतीभिःश्रुतिसंवादिनीभिःपांचरात्रादिभिःस्मृतिभिःविरुद्धत्वाद्विशेषेणरुद्धत्वाद्बाधितत्वादितियावत्। शैवादिस्मृतयोहरे
र्गुणान्निषेद्धुंनशक्नुयुः।तदभावबोधनाक्षमाइत्यर्थः। सर्वज्ञतमविष्णुप्रत्यक्षमूलत्वाच्छ्रुतिसंवादाच्चवैष्णवस्मृतीनांप्राबल्यमिति
भावः। नचाप्तोक्तानांशैवादिस्मृतीनामप्रामाण्यायोगादनवकाशत्वमित्यतोननिषेधेयुरित्यनुत्क्वानशक्नुयुरित्युक्तं। तदुक्तसाध
नानुष्ठानेपियोग्यफलानुपलब्धेरलब्धप्रामाण्यानामेतन्निषेधेशक्त्यभावादित्यर्थः। शिवादेःसर्वज्ञत्वेप्ययोग्यजनप्रतारणार्थंकृ
तत्वेनाप्तोक्तत्वस्यैवतासामभावादप्रामाण्यस्यैवोपपत्तेरितिभावः॥ १ ॥ ननुफलविसंवादेनाप्रामाण्येशैवादिस्मृतिवदेवश्रुति
श्रौतस्मृतीनामपितथात्वंस्यात्। वेदादिष्वपिफलविसंवादस्यबहुलमुपलंभादित्यतःप्राप्तं नविलक्षणत्वादस्येत्यादि सूत्र

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

द्वयं । तदर्थः वेदानित्यत्वान्मानमुत्तममिति । श्रौतस्मृतयइतिविभागविपरिणामाभ्यांअनुवर्त्य । वेदाःश्रौतस्मृतय श्चोत्तमंप्रमाणं कुतइत्यतः श्रौतस्मृतिप्रामाण्यस्यश्रुतिप्रामाण्यायत्तत्वाद्वेदप्रामाण्येहेतुमाह । नित्यत्वादिति । वेदानामि तियोग्यतयान्वेति। अपौरुषेयत्वादित्यर्थः। अप्रामाण्यस्यदोषैकहेतुत्वाद्वाक्येचदोषाणांस्वतंत्रपुरुषदोषनिमित्तत्वाद्वेदेचाभिन वानुपूर्वीरचयितृपुरुषस्याभावेनतद्दोषनिबंधनदोषाणामभावनियमादितिभावः। नित्यत्वंच वाचाविरूपनित्यया नित्यावेदाः समस्ताश्चेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नासिद्धमितिभावः । अत्रवेदस्यनित्यत्वंनाम सजातीयानुपूर्वीकत्वं । नवर्णवत्कूटस्थनि त्यत्वमितिध्येयं । नहिवयंवेदस्यकूटस्थनित्यतांब्रूमइति क्रमस्यकृतकत्वेपीत्यादितत्वनिर्णयटीकोक्तेः । यत्तुनित्यावेदाःपुराणा द्याःकालःप्रकृतिरेवच । नित्यानित्यमित्यादितत्वसंख्यानटीकायांनित्यत्वंनामकूटस्थतयाद्यंतशून्यत्वमितिवचनं तत्तुसर्वज्ञे श्वरबुद्धिक्रममपेक्ष्य । नत्वस्मदादिप्रमोत्पादकक्रममपेक्ष्य । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्यतद्बुद्धौसर्वदाप्रतीयमानत्वादितितत्वनिर्ण योक्तेः । ननुमास्त्वप्रामाण्यंवेदस्य तद्धेतुदोषाणामभावात् । प्रामाण्यंतुकुतः । तस्याप्तोक्तत्वादिगुणहेतुकत्वादित्यतोपि नि त्यत्वादिति । सहजत्वादित्यर्थः । मानत्वस्येतियोग्यतयान्वेति । वेदप्रामाण्यंहि यथार्थज्ञानजननशक्तिः । साचसहजैव ज्ञानजननशक्तेरेवप्रमाजननशक्तित्वात्तथाचमानत्वस्यप्रमाजननसामर्थ्यस्यनित्यत्वात्स्वाभाविकत्वात् । गुणानपेक्षत्वादिति यावत् । वेदाउत्तमंमानमित्यर्थः । ज्ञानजनकत्वमेवासिद्धमित्यतः श्रौतेतिप्रस्तावाच्छ्रुतयइतिवाच्येवेदाइत्युक्तिः वेदाह्येवैनं वेदयंतितस्मादाहुर्वेदाइत्यादेर्विदिधात्वर्थज्ञानजनत्वकद्योतनाय । तथाचबोधकत्वाद्दोषाभावेनविपरीतबोधकत्वाभावाद्वेदा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

उत्तमंमानमित्यर्थः। उक्तंचजैमिनिसूत्रे । औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानमुपदेशोव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेस्तत्प्रामाण्य मित्यादि । वेदाइत्युक्त्यावेदाह्येवैनमितिश्रुतिसूचनेनमानांतरसंवादानपेक्षमेववेदप्रामाण्यमितिसूचितं । एवंचसतिप्रामाण्ये विसंवादःकर्तृवैगुण्यादिकृतइतिकल्प्यं । अधिकारिणांफलोपलंभादितिभावेनोत्तममित्युक्तं ॥ २ ॥ नन्वथापि अतोनंतगुणइ त्ययुक्तं । आपोब्रुवन् मृदब्रवीत् ताआपऐक्षंतेत्यादिवेदवचसः अबादिकंनवक्तृजडत्वाद्धटवदित्यादियुक्तिविरुद्धत्वेनामान त्वेतत्सामान्यादितरेषुतथात्वमितिजैमिनिन्यायेनसर्ववेदवचसिप्रामाण्येअनाश्वासादित्यतःप्राप्तं अभिमानिव्यपदेशस्तित्व तियोगद्वयं । तदर्थः देवतावचनादापोवदंतीत्यादिकंवचः । नायुक्तवादीति । आपोवदंतीत्यर्थानुवादः । शाखांत रवाक्यंवा । आपोब्रुवन्नित्यादिकंवचःनयुक्तिविरुद्धार्थवादि । कुतः । देवतावचनात् । देवताकर्तृकवचनादित्यर्थः । उपलक्ष णमेतत् । ईक्षणादेर्देवताकर्तृकत्वादित्यर्थः । तदेवकुतः । देवतावचनात् । अबादिशब्दैरबाद्यभिमानिचेतनरूपदेवताना मभिधानादित्यर्थः । ननुकथंयुक्तिविरोधमात्रेणाबादिपदानाममुख्यार्थांतरग्रहणं । प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतं । इत्युक्तेरित्यतोबादिजडादप्यभिमानिचेतनेतच्छब्दानांमुख्यत्वमितिसूचनायवचनादित्यभिधावृत्तिरुक्ता । तत्राबादिशब्दप्र वृत्तिनिमित्तास्वादिकंप्रतिस्वातंत्र्यरूपतदधीनत्वसूत्रोक्तन्यायस्मारणायस्वामिवाचिदेवतापदप्रयोगः । अन्यथाचेतनेत्येवब्रू यात् । ननुदेवतानास्त्येव मानाभावात् । शरीरेंद्रियादिमत्त्वेचोपलंभापत्तेः । अंतर्धानशक्तौचनमानमित्यनुपपत्तिनिरासा यापि देवतावचनादिति । पृथिव्याद्यभिमानिन्योदेवताःप्रथितौजसइत्यादितादृशदेवताप्रतिपादकागमरूपवचनादित्यर्थः।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तथाचदेवता तद्विग्रह तदंतर्धानाभिमन्यमानव्यापकत्वादेःसिद्धत्वान्नकोपिदोषइति ॥ ३ ॥ नन्वथापिनसर्वकर्तृत्वाद्यनंतगुणोहरिरितियुक्तं । सर्वेभावाःप्रलयेऽसंतोभावत्वात्कार्यवदितियुक्त्यालयेभावमात्रासिद्धौकार्यस्यकर्त्रुपादानपूर्वकत्वनियमयुक्त्या असदेवेदमग्रे सयद्यदेव तन्मनोकुरुतेत्यादिश्रुत्युपसर्जनकया कारणत्वेनोपेतस्यलयवर्तिविश्वप्रागभावस्यकर्तृत्वसाधनेन तद्विरोधादनन्यगत्यातस्यैवोपादानत्वात् । नचजडस्यकर्तृत्वायोगः । वृक्षेणस्थीयतइत्यादौकर्तृवाचितृतीयादर्शनात् । नचाभावस्यभावोपादानत्वायोगः । नीरूपस्यवायोरूपयुक्ताद्युपादानत्ववदुपपत्तेः । कुतएवेश्वरः कुतस्तरांतस्यसर्वकर्तृत्वं कुतस्तमामनंतगुणतातस्य इत्यतःप्राप्तं असदितिचेदित्यादिसूत्रषट्कं । तदर्थः असन्नेवकारणंदृश्यतेक्वचिदित्यादि । अत्रासच्छब्देनलयवर्तिविश्वप्रागभावउच्यते । कारणशब्दःकर्तृवचनः । अभावोनैवकर्ताकुतइत्यतोपि असदिति । हेतुगर्भमिदं । अभावत्वान्निषेधैकस्वरूपत्वात् । तावताकुतोकर्तृतेत्यतोपि असन्नैवकारणंदृश्यतेक्वचिदिति । अभावःकर्ताक्वापिनोपलभ्यतइतिव्यभिचाराभावोक्त्यायोऽभावःसोकर्तेतिव्याप्तिलाभात्तद्बलादितिभावः । तृतीयायोगित्वरूपकर्तृत्वदृष्टावपिहरावभिमतस्यबुद्धिपूर्वकृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वस्यक्वचिदभावेऽनुपलंभादितिभावः । ननुलोकेऽदृष्टमपि अस्तुविश्वप्रागभावस्योक्तदिशाकर्तृत्वमुपादानत्वंच । तथाचाप्रयोजकोहेतुरित्यतोप्यसदिति । असदेवेत्येवकारान्वयः । यदिअसदभावः कर्तृउपादानकारणंतर्हिक्वचित्प्रलयेऽसदेवस्यादितिशेषः । अभावमात्रावशेषःस्यात् । कार्यनाशेउपादानकारणावशेषनियमात् । नेदमनिष्टमित्यतोपि नदृश्यतेक्वचिदिति । क्वापिप्रमाणेलयेऽभावमात्रावशेषस्यादर्शनादित्यर्थः । भावत्वंतुलय ॥ ३० ॥

रूपेकालेव्यभिचारि । श्रुतिगतिस्तुवक्ष्यते । तथाचाप्रामाणिकस्वीकाररूपत्वादनिष्टमेवेतिनाप्रयोजकोहेतुरितिभावः । किंच प्रामाणिकपरित्यागरूपत्वाच्चेदमनिष्टमित्यप्याह । असदित्यादिना । कारणंक्वचित्प्रलयेऽसन्नैव । अभावोनैवकिंतुभावएव । कुतः । दृश्यतेक्वचित् । अनुमानरूपेप्रमाणेतथोपलंभादित्यर्थः । विमतोत्पत्तिः भावाधीना । उत्पत्तित्वाद्घटोत्पत्तिवत् । विमतोविनाशःसशेषः नाशत्वाद्घटनाशवत् । इत्यनुमानेनलयेभावकारणसिद्धेरितिभावः । नन्वभावस्यनिषेधैकस्वरूपत्वेन विवक्षितकर्तृत्वायोगेपि घटादौकर्तृत्वेनदृष्टस्यजीवस्यैवलाघवयुक्त्याविश्वकर्तृत्वमप्यस्तु । तथाप्रधानस्यविश्वोपादानस्यवास्तुकर्तृत्वंलाघवात् । अकारणकमेवोत्पद्यतांजगदुक्तयुक्तेः । नचयुक्तिरप्रयोजिका । जीवाद्भवंतिभूतानि प्रधानादिदमुत्पन्नं अकस्माद्धीदमाविरासीदित्यादिश्रुतिमूलत्वादित्यतोऽमूषांपूर्वोक्तश्रुतेश्चान्यथासिद्धिमेतेनेतिषष्ठगुणसूत्रस्मारितामाह । असज्जीवप्रधानादिशब्दाद्ब्रह्मैवनापरं । वदंतिकारणत्वेनक्वापीति । एतेनसर्वेव्याख्याताइत्यत्रोक्तन्यायेनेतिभावः । तथाचयुक्तिर्निर्मूलत्वादप्रयोजिकैवेतिभावः । यद्वाऽसन्नैवकारणमित्यत्रासत्पदोद्धारेणजीवपदावापेनजीवःक्वापिकारणंनैवदृश्यते । येनलाघवावतारःस्यादितिव्याख्येयं । जीवस्यसुखदुःखादौस्वतंत्रकर्तृत्वाभावदर्शनेनघटादावपितथानुमानादितिभावः ॥ ४ ॥ नन्वथापि अनंतगुणोहरिरित्यसाधु । अल्पगुणजीवाभिन्नत्वात् जीववत् इतियुक्तिविरुद्धत्वात् । नचासिद्धिः । परेव्ययेसर्वएकीभवंतीतिश्रुतिसिद्धत्वात् । श्रौतैक्यस्यचब्रह्मधर्मत्यागेनतस्यजीवसालक्षण्येनवाजीवधर्मत्यागेनतस्यब्रह्मसालक्षण्येनवोभयधर्मत्यागेनचिन्मात्रेणवानिर्वाह्यत्वादित्यतःप्राप्तं भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदिति । तदर्थः

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

पूर्णगुणोहरिरिति । निर्दोषश्रुतिसाक्षिभ्यांप्रमितेशजीवधर्मत्यागायोगेनैक्यस्यबाधिततयाहेतोरसिद्धिः । श्रौतैक्योक्तिस्तु उदकेउदकांतरस्यैक्योक्तिवत्स्थानैक्यादिनागौणीनेयेतिभावः ॥ ५ ॥ नन्वथापिनसर्वकर्तृत्वाद्यनंतगुणोहरिरितिसाधु । विमतासृष्टिःकर्त्रन्यस्वतंत्रसाधनसाध्या सृष्टित्वात्पटसृष्टिवदित्यनेकस्यस्वातंत्र्यसाधकयुक्तिविरोधेनेशस्यैवस्वातंत्र्यबोधकवेदस्याप्रामाण्यादित्यतःप्राप्तं तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादियोगसप्तकं । तदर्थः स्वातंत्र्यादिति । हरेरिति विपरिणामेनान्वयः । नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिः इतिचेहाप्यन्वेति । हरेरेवस्वातंत्र्यादन्यस्यास्वातंत्र्याद्युक्तिविरुद्धवादिनीश्रुतिर्नभवति । येनोक्तदोषःस्यादित्यर्थः । कुतोहरेरेवस्वातंत्र्यमित्यतोपि नायुक्तमित्यादि । तत् हरेरेवस्वातंत्र्यमन्यस्यास्वातंत्र्यमित्येतत् । किंस्विदासीदधिष्ठानमारंभणं नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमेत्यादिसाधनांतरस्वातंत्र्यनिराकरणपराश्रुतिर्वदेत् । तथाऽयुक्तंन युक्तिशून्यंन । सर्वस्यतत्तंत्रत्वात् साधनसत्ताप्रदत्वादित्यादियुक्तिसिद्धंचयतोऽतइतियोज्यं । स्वरूपनिराकरणपरेयंकुतोनेत्यतोऽयुक्तंतदिति । तत् साधनस्वरूपनिराकरणमयुक्तमित्यर्थः । कुतइत्यतोपि नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिरिति । तत् साधनजातंश्रुतिर्वदेत्प्रतिपादयति । तदयुक्तंन । विमतासृष्टिःकर्त्रन्यसाधनसाध्यासृष्टित्वात्पटसृष्टिवदितियुक्तिसिद्धंचयतोऽतइतियोज्यं । अद्भ्यःसंभूतःपृथिव्यैरसाच्चेति तमआसीदिति अद्भ्यःसंभूतोहिरण्यगर्भइत्यष्टावित्यादिश्रुत्यादौसाधनांतरसत्त्वोक्त्यन्यथानुपपत्तेःस्वातंत्र्यरूपधर्मांतरेणनिषेधोनस्वरूपेणेतिभावः । तथातद्यदासीत्तदावृतमासीत् तस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनासेत्यादिकाश्रुतिः । तत् हरिस्वातंत्र्यादिस्पष्टंवदेत् । अतश्चेतिचयोज्यं ।

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

अप्रामाणिकत्वाच्चसाधनांतरस्वातंत्र्यंनोपेयमित्याह। नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिरिति। तत्साधनांतरस्वातंत्र्यमयुक्तंयुक्तिशून्यंश्रुतिर्नवदेत्। श्रुत्यसिद्धंचेत्यर्थः। प्रत्यक्षंतुतत्रनैवयोज्यं। अतःप्रमाणैरनुपलंभान्नसाधनांतरस्वातंत्र्यमितिभावः। विमतासृष्टिःकर्त्रन्यस्वतंत्रसाधनसाध्येत्यादियुक्तिस्तु प्रागुक्तश्रुत्यादिनाबाधिता। साधनसत्त्वश्रुतिस्तुपरतंत्रसाधनपरेतिभावः। नन्वेवंहरेरेवस्वातंत्र्येस्वरूपसामर्थ्येनैवसर्वसृष्ट्याद्युपपत्तौसाधनांतरोपादानमपितस्यनस्यादित्यतोपि नायुक्तंतदित्यादि। तत्साधनांतरोपादानंस्वतंत्रस्यापिहरेरयुक्तंन। लीलयोपपत्तेरितिभावः। गमनशक्तस्यपुंसोलीलयादंडमालंब्यगच्छतोपंगुत्ववदैश्वर्याविरोधात्। लीलयातूपादानमितिकुतः। अशक्तस्यैवकुतोनेत्यतआह। तद्वदेच्छ्रुतिरिति। लीलयैवसाधनांतरोपादानमित्येतत् शक्तोपिह्यन्यथाकर्तुंस्वेच्छानियमतोहरिः। कारणैर्नियतैरेवकरोतीदमित्याद्यनुभाष्योक्तश्रुतिर्वदेद्यतोतइत्यर्थः। इत्याद्यूह्यं ॥ ७ ॥ नन्वथापिनहरिरेवस्रष्टृत्वाद्यनंतगुणइतियुक्तं। जीवोमहदादिविश्वकर्ताचेतनत्वादीशवाद्यंगीकृतेशवदित्यादियुक्त्या जीवाद्भवंतिभूतानीत्यादिश्रुत्यनुभवसंवादिन्याजीवकर्तृत्वसाधिन्याविरुद्धत्वेनेशस्रष्टृत्वश्रुतेरमानत्वादित्यतःप्राप्तं इतरव्यपदेशादित्यादि सूत्रषट्कं। तदर्थः सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिरिति। हरेरित्यस्ति। हरेरेवसर्वकर्तृत्वान्नोक्तयुक्तिविरुद्धवादिनीश्रुतिरित्यर्थः। कुतएवं। जीवकर्तृत्वमेवकुतोनेत्यतोप्ययुक्तंतदिति। तच्चजीवकर्तृत्वमयुक्तं युक्तिशून्यं। तथा हिताकरणाहितकरणकृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरुद्धंचयतोतइति। चेतनत्वंत्वप्रयोजकमितिभावः। श्रुत्यादिमूलं कथमेवमित्यतोपिश्रुतिस्तज्जीवकर्तृत्वंनवदेदितियोज्यं। पूर्वोक्तदिशाब्रह्मपरत्वात्। स्वतंत्रकर्तृत्वानुभवस्त्वस्वातंत्र्यानुभव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

बाधितइतिभावः ॥ ७ ॥ ननुजीवइवेशेपिकृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरोधदोषसाम्यात्हस्तादिकरणशून्यत्वाच्चतस्यापिस्रष्टृत्वाद्यनंतगुणतानयुक्तेत्यतःप्राप्तं श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वादित्यादिसूत्रपंचकं । तदर्थः नायुक्तंतद्वदेदित्यादि । तत् हरेः स्रष्टृत्वाद्यनंतगुणत्वं । अयुक्तं कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरुद्धं न । कुतः । तत् लोकेविरुद्धधर्माणामीशेऽविरुद्धत्वंयोसौविरुद्धोविरुद्धइत्यादिश्रुतिस्तथा तत्अप्राकृतहस्तपाण्यादिमत्त्वंवाऽपाणिपादोजवनोगृहीतेत्यादिश्रुतिर्वदेद्यतोतइति । ननु श्रुत्युक्तत्वेपिकथंयुक्तिविरुद्धमुपेयमित्यतोपि नायुक्तंतदिति । तत् प्रागुक्तंयुक्तिविरुद्धंन । यतस्तत्प्रकृतंब्रह्मायुक्तं युक्त्ययोग्यं । नहियुक्त्यगम्येयुक्तिविरोधइतिभावः । कुतएतत् । तत् युक्त्यगम्यत्वं । औपनिषदःपुरुषइत्यादिश्रुतिर्वदेद्यतोतइति । किंचतद्ब्रह्मनायुक्तंसर्वविरोधशामकानंतशक्तियुक्तमेव । विचित्रशक्तिःपुरुषःपुराणोनचान्येषांशक्तयइत्यादिश्रुतिर्वदेत्।जीवंतु नैवंयतोतइति ॥ ८ ॥ नन्वथापिनस्रष्टृत्वाद्यनंतगुणत्वंहरेःसाधु। स्रष्टृत्वादेःफलवत्त्वेऽपूर्णतापत्तेरसतिचफलेप्रेक्षावत्त्वाभावापत्तेरित्यादियुक्तिविरोधादित्यतःप्राप्तं नप्रयोजनवत्त्वादित्यादिसूत्रद्वयं । तदर्थः नायुक्तमित्यादि । तत् स्रष्टृत्वाद्यनंतगुणत्वं। अयुक्तं उक्तरीत्याफलमुखयुक्तिविरुद्धं न । कुतः । तत्स्रष्टृत्वादिसाध्यफलमनपेक्ष्यैवस्रष्टृत्वादिगुणवत्त्वंकेवलंलीलयैवेति देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेत्यादिश्रुतिर्वदेद्यतोतइत्यादियोज्यं । लोकेमत्तस्यनृत्तगानादिवत् पूर्णस्यापिहरेर्लीलारूपतयास्रष्टृत्वोपपत्तेरितिभावः । श्रुतावेषइत्यस्येच्छारूपःसृष्ट्यादिव्यापारइत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वथापिनस्रष्टृत्वाद्यनंतगुणत्वंहरेःसाधु । निर्निमित्तंप्राणिनांविभागेनसुखदुःखादिदानेवैषम्यस्यनैर्घृण्यस्यचापत्तेरित्यादियुक्तिविरोधादित्यतः

प्राप्तं वैषम्यनैर्घृण्ये नसापेक्षत्वादित्यादि सूत्रत्रयं । तदर्थः नायुक्तंतदित्यादि । तत् स्रष्टृत्वाद्यनंतगुणत्वं नायुक्तंप्रागुक्तयुक्तिविरुद्धंनभवति । कुतः। तत्स्रष्टृत्वादिकंपुण्येनपुण्यंलोकंनयतिपापेनपापमित्यादिकाश्रुतिःकर्मसापेक्षंवदेद्यतोतइति योज्यं।अनादितत्तदीयकर्मापेक्षयासुखादिदानान्नवैषम्यादियुक्तिविरोधइतिभावः।नन्वेवंकर्मणोस्वातंत्र्येपुनर्वैषम्याद्यापत्तिः । स्वातंत्र्येतुहरेःसर्वस्वातंत्र्यादिगुणहानिरित्यतोपि नायुक्तंतदित्यादि । तत् हरेःस्रष्टृत्वस्वातंत्र्यादिगुणवत्त्वं उक्तयुक्तिविरुद्धंन । कुतः । तत् स्वाधीनकर्मापेक्षयाफलदानं सकारयेत्पुण्यमथापिपापंनतावतादोषवानीशितापीत्यादिकाश्रुतिरदोषंवदेद्यतोतइतियोज्यं। तत्तदीयानादिपूर्वपूर्वपुण्यादिकमपेक्ष्यात्मनातैस्तैःकारितोत्तरोत्तरपुण्यादिकमपेक्ष्यसुखदुःखादिफलदानेन प्राप्तवैषम्यादेरदोषत्वस्यश्रुतावुक्तत्वाद्वेदाप्रामाण्यकारणत्वाभावान्नकोपिदोषइतिभावः ॥ १० ॥ नन्वथाप्यनंतगुणोहरिहरित्यसाधु। हरिर्नानंतगुणः चेतनत्वाच्चैत्रवत् । दोषवान्गुणवत्त्वाच्चैत्रवदित्यादियुक्तिविरुद्धत्वादित्यतःप्राप्तं सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति । तदर्थः नायुक्तंतदित्यादि । तत् हरेरनंतगुणत्वादिकं । नायुक्तं युक्तिविरुद्धंन । कुतः । तत् हरेर्निर्दोषाशेषसद्गुणत्वं गुणाःश्रुताइत्यादिकाश्रुतिर्वदेद्यतोतइति । तथानायुक्तंतत् उक्तंप्रमेयंयुक्तिहीनंन । किंतुहरिःसर्वदाप्राप्तानंतगुणः तत्प्रेप्सुत्वेसतितत्रशक्तत्वात् । हरिःसदात्यक्ताशेषदोषः तज्जिहासुत्वेसतितत्रशक्तत्वात् । सामान्यव्याप्त्याचैत्रवदित्यादियुक्तियुक्तमेवयतोतइति । प्राचीनयुक्तिस्तूक्तश्रुतियुक्तिबाधितेतिभावः । पादार्थमुपसंहरति नायुक्तमित्यादि । तत् तस्मात्पूर्ववाद्युक्तयुक्तीनांसिद्धांत्युक्तश्रुतियुक्तिबाधितत्वाद्भगवतःसर्वकर्तृत्वाद्यनंतगुणवत्त्वबोधिकायतोवाइमानिभूतानिजा

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

यंतइत्यादिश्रुतिर्नयुक्तिविरुद्धंवदेदित्यर्थः । श्रुतिरित्येकवचनंअर्थैक्याभिप्रायेण । पुनस्तस्यार्थवित्तये चकारब्रह्मसूत्रा
णीत्यादिविदति ॥ ११॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांद्वितीयाध्यायस्य
प्रथमःपादः ॥ २ ॥ १ ॥ ननुश्रुतिःनायुक्तवादिनीत्युक्तं तथापिसांख्यचार्वाकवैशेषिकादिनानामतविरुद्धवादिनीविष्णु
कर्तृत्वादिश्रुतिरप्रमाणंस्यादित्यतस्तेषांमतानामप्रामाण्यंविवरीतुंद्वितीयःपादःप्राप्तः । तस्यभाष्यानुभाष्ययोर्विवृतत्वादि
हसंक्षेपेणार्थमाह । भ्रांतिमूलतयासर्वसमयानामयुक्तितः । नतद्विरोधाद्वचनंवैदिकंशंक्यतांव्रजेदिति । व्या
ससमयान्यसर्वसमयानांभ्रांतिमूलतयाभ्रांतेर्हेतुत्वेन । मिथ्याज्ञानजनकत्वेनेतियावत् । तदेवकुतः । भ्रांतिमूलतया ।
भ्रांतिरित्युपलक्षणं । भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिपूर्वकत्वेन । तदेवकुतः । अयुक्तितः युक्तिशून्यत्वाद्युक्तिरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ।
एतच्चव्यक्तंभाष्यादावितिभावः । तद्विरोधा त्तैःसमयैर्विरोधाद्वैदिकंवचनंश्रुतिरप्रमाणमितिशंकास्पदतां नव्रजेदित्यर्थः ।
अस्यसर्वस्यन्यायमुक्तावल्यादौअस्माभिर्विवृतत्वान्नात्रैतद्विव्रियते । अक्षपादकणादौचसांख्ययोगार्हतास्तथा । शिवशक्तिम
हायानलोकायतपुरःसराः । दुरागमाइतिबृहद्भाष्योक्तपाद्मस्मृत्यादौस्पष्टमेवदुरागमत्वंतेषामिति ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रा
णुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ २ ॥ नन्वेवमुक्तदि
शायुक्तिसमयानामाभासत्वेनविष्णोरुक्तस्रष्टृत्वादिगुणानांतद्विरुद्धत्वाभावेपि अधिदैवाधिभूताद्यनादित्वावेदकश्रुतिविरुद्ध
त्वंस्यादित्यतःश्रुतिविरोधंपरिहर्तुंतृतीयःपादःप्रवृत्तः । तदर्थोक्तिपरतया उक्तागुणाश्चाविरुद्धास्तस्यवेदेनसर्वशइ

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्यंतिमार्धमत्राप्याकृष्ययोज्यं । तथाहि पूर्वाध्यायेऽशेषश्रुतिसमन्वयेनोक्तास्तस्यहरेःस्रष्टृत्वादयः सर्वशः सर्वेगुणावेदेना विरुद्धाःउक्ताः सूत्रकृताप्रतिपादिताइत्यर्थः । हरेःस्रष्टृत्वादिगुणवत्त्वेआकाशाद्यनुत्पत्तिश्रुत्यविरोधंवक्त्यस्मिन्पादइतिया वत् । ननुश्रुतिसमन्वयेनविष्णुरेवसर्वकर्तृत्वाद्यनंतगुणइतिसमन्वयाध्यायोक्तमयुक्तं । अनादिर्वाअयमाकाशः वायुर्वाव नित्यः नित्योनित्यानामित्यादिनाआकाशवायुजीवानुत्पत्तिबोधकवेदेन तथावायोरग्निःअग्नेरापःइत्यादिना अग्न्यादेःस्वा तंत्र्येणवाय्वाद्यभिमानिचैतन्यकर्तृत्वबोधकेनस्वातंत्र्येण वाय्वादिजडोपादानकत्वबोधकेनचवेदवाक्येनविरुद्धत्वादित्यतः प्राप्तानि नवियदश्रुतेरिति एतेनमातरिश्वेति ज्योतएवेति तेजोतस्तथाह्याहेति आपइतिच पंचाधिकरणा नि । तेषामर्थमाह । आकाशादिसमस्तंचतज्जंतेनैवेति । अत्राकाशपदेनावकाशभूताकाशयोः तदभिमानिचित्प्रकृति विघ्नेशयोर्ग्रहः । आदिपदेनच वायुतेजःप्रभृतिभूततदभिमानिदेवानां तथासौत्रवियत्पदोपलक्षितस्यप्रकृतिजीवकालमहदहं मनोबुद्ध्यादेस्तदभिमानिनश्चग्रहः । एवंचाकाशादि अधिभूतमधिदैवंच समस्तं तज्जं तस्मात्पूर्वप्रकृतहरेःसकाशाज्जातं । पराधीनविशेषावाप्तिरूपजन्मवदित्यर्थः । अत्रतज्जमित्यत्रजंजन्मवदित्यनेनवियदित्यादिनयत्रयार्थोक्त्याऽद्यशंका तस्माद्ध रेर्जातंतज्जमित्यनेनतेजोतइत्याद्यधिकरणद्वयार्थोक्त्यांत्यशंकाचनिरस्ता । वियत्यविवादात् । तेजःप्रभृतेरतिव्यवहितस्यात्म संभूतत्वेकिंचिद्व्यवहितवायोरात्मजत्वस्यसंभूतिवाक्येकैमुत्यलब्धतया सूत्रकृतातेजःप्रभृतेरेवोक्तावपि कैमुत्यमननुसृत्यभा ष्यकृताआकाशादिसमस्तंचतज्जमित्युक्तं । केनहेतुनासमस्तंजन्मवदिति तज्जमितिचज्ञायतइत्यत स्तेनैवेतिवैदिकंवचनमि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्येतत्परामृश्यते । आत्मनआकाशःसंभूतः इदंसर्वमसृजत आत्मावाइदमेकएवाग्रइत्यादिवैदिकवचनेनैव तथा तेवाएतेचिदा
त्मानोव्युच्चरंति एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवी तत्तेजोसृजत तदपोसृजतेत्यादिनाचज
न्मवत्त्वं तज्जातत्वंचज्ञायतइत्यर्थः । अतएवउत्पत्तिवचनबाहुल्यादाकाशाद्यनुत्पत्तिवचनानिस्वरूपोत्पत्यभावादिपरतयागौ
णार्थानिनेयानीतिनतद्विरोधइतिभावः । नन्वेवमपि वायोरग्निरित्याद्यन्यजातत्ववचनविरोधइत्यतोपि तेनैवेति आकाशा
दःपरामर्शः । करणेतृतीया । तेनैवाकाशादिनैव। द्वाररूपसाधनेनतज्जं। नतुद्वारकारणमनपेक्ष्येत्येवार्थः । अन्यजातत्वश्रुतिः
द्वारकारणपरेत्युक्तंभवति । अत्रैवकारप्रयोगेणेदंचोद्यंनिरस्तं । तेनविनापिकर्तुंशक्तस्यद्वारवैयर्थ्यमिति । शक्तस्यापिलीलयाते
नैवश्रौतद्वारेणसमस्तस्यजननादिति ।अत्रज्ञोतएवेत्यस्यापादसमाप्तिक्रियमाणजीवविचारसंगततयाव्यवहितत्वेपि तस्य एतेन
मातरिश्वेत्यस्यच विशेषशंकानिवर्तनेन वियन्नयोक्तसर्वजन्मरूपार्थसमर्थनमात्रपरत्वात् । तेजोतः आपइत्यनयोरप्यन्योपल
क्षणतयाकैमुत्येनवासर्वस्यतज्जत्वोक्तिपरत्वंचद्योतयितुंनयपंचकस्यार्थमाकाशादिसमस्तंचतज्जंतेनैवेतिसंक्षिप्याभाषतेति । य
त्तुहरेःसाक्षादन्यद्वाराचसर्वस्रष्टृत्वमुक्तंतदयुक्तं । तस्यपृथिवीसृष्टौ अद्भ्यःपृथिवीतिह्यपांद्वारत्वश्रुतेः ताआपऐक्षंत ताअन्नमसृजं
तेत्यपामन्नद्वारत्वश्रुत्याविरुद्धत्वेनतुल्यबलतयाद्वयोरपिद्वारश्रुत्योरप्रामाण्यादित्यतःप्राप्तं पृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरा
दिभ्यइतिसूत्रं । तस्याप्यर्थः आकाशादिसमस्तंचतेनैवाकाशादिना आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवीत्या ॥ ३४ ॥
दिश्रुत्युक्तद्वारभूतसाधनेनैवतज्जमित्युक्त्यासंगृहीतोध्येयः । ताअन्नमसृजंतेतिश्रुत्यंतरस्थान्नशब्दस्यपृथिव्यर्थत्वेनाविरोधादि

तिभावः । केनहेतुनान्नश्रुतेःपृथिव्यर्थत्वंज्ञायतइत्यतोपि तेनैवेति। आपश्चपृथिवीचान्नं पृथिवीवाअन्नमित्यादिवैदिकवचनेनै
वेत्यर्थः । ननुनहरेःसृष्ट्यादिकर्तृत्वंयुक्तं । रुद्रोमाविशांतकइत्यत्रश्रुतावंतकपदेनरुद्रस्यसंहर्तृत्वोक्त्यातद्विरोधादित्यतःप्राप्तं
तदभिध्यानादेवतुतल्लिंगात्सइतिसूत्रं । तदर्थभाषते लीयतइति । तेनैवेति आकाशादिसमस्तमितिचवर्तते । आका
शवायुतेजःप्रभृत्यधिदैवाधिभूतांतंसमस्तमपि तेनैव प्रस्तुतहरिणैव लीयते । नतुरुद्रेणेत्यर्थः।केनमानेनज्ञेयमित्यतआह । ते
नैवेति । यमप्येतिभुवनंसांपरायेसनोहरिर्घृतमिहायुषेत्तुदेवः यइदंविलापयतिसहरिः स्रष्टापाताचसंहर्तासएकोहरिरित्यादि
वैदिकवचनेनैवेत्यर्थः । अंतकश्रुतेःकागतिरित्यतोपि तेनैवेति। रुद्रेणैवद्वारसाधनेन भगवताकर्त्रा लीयतइत्यर्थः । द्वारपरा
साश्रुतिरितिभावः । अस्यांयोजनायां समस्तपदंसंभावितसर्वपरं। केनैवंज्ञायतइत्यतोपि तेनैवेति।सरुद्रेणविलापयति स्रष्टृ
त्वादिकमन्येषांदारुयोषावत् निमित्तमात्रमीशस्येत्यादिवैदिकवचनेनेत्यर्थः। यत्तुक्रमाद्विलीयतइत्यादिश्रुत्या लोकानुसारित्व
युक्त्यांचोत्पत्तिक्रमेणैवविलीयतइतिप्राप्ते व्युत्क्रमाद्विलयश्चैवेत्यादिश्रुतिभिःपूर्वोत्पन्नानांसामर्थ्याधिक्ययुक्त्याच विपरीतक्र
मेणलीयतइतिवक्तुं विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेचेतिसूत्रं तदर्थोबुद्धिस्थवाचिनातेनैवेत्यनेननिरवकाशश्रुत्यादिप्रसिद्धेनै
वबुद्धिस्थेनविपरीतक्रमेणैवाकाशादिसमस्तंचलीयतइत्युक्त्यासंगृहीतोध्येयः । क्रमश्रुतयस्तुविपरीतक्रमस्यापिक्रमत्वात्तत्परत्वे
नसावकाशाइतिभावः। समस्तं च तु विज्ञानमनस्तत्वेविनाइत्युक्त्याचांतराविज्ञानमनसीक्रमेणेत्येतन्नयार्थोपिसंगृहीतः । न
नुहरेरपि असतःसदजायतेति सइदंसर्वंविलाप्यांतस्तमसिनिलीनइतिचजन्मलययोःश्रवणान्नतस्यसर्वकर्तृता । नचनजायतेन

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

म्रियतइतिश्रुतिविरोधः । अस्याजन्मलयाभावश्रुतेः जीवेजन्मलयाभावश्रुतेःइवेश्वरस्वरूपपरत्वेनजन्मलयश्रुतेस्तुपराधी
नविशेषदेहावाप्तितत्त्यागाख्यजन्मलयपरत्वेनचव्यवस्थोपपत्तेरित्यतःप्राप्तं असंभवस्तुसतोऽनुपपत्तेरिति । नात्माश्रुते
र्नित्यत्वाच्चताभ्यः इतिचाधिकरणद्वयं । तदर्थमाह सोऽनुत्पत्तिलयःकर्तेति । सः अशेषजन्मलयहेतुत्वेनप्रस्तुतो
हरिः पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिशून्यः । देहत्यागाख्यलयशून्यश्चेत्यर्थः । कुतःकर्तेतिहेतुगर्भमिदं । कर्तृत्वात्स्वतंत्र
त्वादित्यर्थः । स्वतंत्रःकर्तेतिस्मरणात् । तज्जन्मश्रुतिर्वायोरीशजत्वपरा । विलीनश्रुतिरप्यपिहितत्वपरेतिभावः । अ
त्रअसंभवस्त्वित्यस्यासंभवज्जन्मनोर्नभोनभस्वतोःश्रुत्यैवजन्मोक्तौ तर्हिंतादृशस्यापीशस्यश्रुत्यैवजन्मास्त्वित्युत्पन्नचोद्यनि
रासकतयापूर्वत्रैवसंगतत्वेनपूर्वत्रनिवेशेपि तथानात्माश्रुतेरित्यस्यतुसर्वस्यव्युत्क्रमेणश्रुत्यैवलयोक्तौ तर्हिंब्रह्मणोपितथैवसो
स्त्वितिशंकानिरासकतयालयप्रकरणानंतरंनिवेशेपि श्रोतुर्बुद्धिसौकर्यायव्यवहितयोरपि एकत्रैवसंक्षिप्यैवार्थभाषणं । एवम
ग्रेपिबोध्यं । ननु यथाकाशादेर्जन्मोक्त्यैवलयःसिद्धः एवंभगवतोप्यसंभवस्त्वित्यनेनजन्माभावोक्त्यैवलयाभावःसिद्धः।
तत्किंनात्मेतिसूत्रेण नह्याकाशादेर्लयव्युत्पादनार्थमधिकरणांतरमस्ति । तदभिध्यानादित्यादौकेनलयइत्यादेरेवचिंतनादिति
चेत् । उच्यते । पराधीनविशेषावाप्तिरूपजन्मशून्यस्यापिलीलयादेहोत्पादनत्यागरूपलयोनेतिसमर्थनार्थत्वादवैयर्थ्यं । अ
स्यनित्योनित्यानामितिदेहनित्यत्वस्याप्युक्तेरिति । नन्वथापि अणुर्ह्येषआत्मेतिजीवाणुत्वश्रुतेर्व्याप्ताह्यात्मानइतितदनणुत्व ॥ ३५ ॥
श्रुतिविरोधेनामानत्वेनप्रागुक्तश्रुतिसमन्वयोहरावयुक्तइत्यतःप्राप्तं उत्क्रांतिगत्यागतीना मित्यादिसूत्रसप्तकं।तदर्थमाह

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

जीवस्तद्वशगःसदेति । गच्छतीतिगमेर्डः । सदोत्क्रांतिकालेपरलोकादिगमनागमनकालेचप्रस्तुतंहर्यधीनगमनागमनादि
मान्जीवइत्यर्थः । सोस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुंलोकमधिगच्छतीत्यादिश्रुतेर्गत्यागतिमत्त्वादणुर्जीवः । व्याप्तश्रुतिर्ब्रह्मपरेतिभा
वः । अणुत्वेसौत्रयुक्तिसूचनार्थैवंनिर्देशः । नचेश्वरेव्यभिचारः । तत्राणुत्वस्याप्यक्षरनयसिद्धत्वात् । नचमध्यमपरिमाणत्वेप्यु
पपत्तिः । अनित्यत्वापातेनतस्यनचपर्यायादपीत्यत्रोक्तदिशानिरस्तत्वादितितात्पर्यात् । नचगत्यादेर्मनोगतस्यात्मन्युपचाराद
सिद्धिः । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्निितिमुक्तावपिश्रवणादतएवसदेत्युक्तिः । अत्रगत्यादिमान्जीवइत्येववाच्येगत्यादेरीशव
शत्वोक्तिस्तुस्वात्मनाचोत्तरयोरितिसूत्रोक्तंगत्यादेरीशाधीनत्वंचसंग्रहीतुं । परेणनीयतइत्यादिश्रुतेस्तेनजीवमादायहरेर्लोकां
तरगमनेजीववदेवदुःखभोगादिकंस्यादितिनिरस्तं । स्वतंत्रत्वेनतस्यतत्परिहारसंभवादितिसूचितं । उक्तंचसंभोगप्राप्तिरिति
चेन्नवैशेष्यादिति । परमधार्मिकइत्यत्रेवतद्वशइत्यत्राप्यर्थोध्येयः । नन्वथापिसएकधानसप्तधेतिजीवैकरूप्यश्रुतेः सपंचधा
ससप्तधेतितद्बाहुरूप्यश्रुतिविरोधेनामानत्वान्नहरौश्रुतिसमन्वयोयुक्तः।नचबाहुरूप्यमणौजीवेयुक्तं। योगप्रभावात्कायव्यूहेन
बाहुरूप्यमित्यस्यविभावेवसंभवेनाणावयोगात् । नचभिन्नांशशून्यस्यापिजीवस्याघटितघटकशक्त्याऽगस्त्यादेःसमुद्रपानादि
कमिवयुक्तंबहुरूपत्वमितिवाच्यं । तथासतिजीवस्येश्वरेणसाम्यापातादित्यतःप्राप्तं व्यतिरेकोगंधवत्तथाचदर्शयतीति ।
तदर्थमाह । जीवस्तद्वशगःसदेति । जीवःयोगिभूतोंशीजीवःभगवद्वशःसन्नेवांशतःपृथग्गतिमानित्यर्थः । योगिजीव
स्ययोगाराधितभगवत्प्रसादेनांशानांपृथग्गतिसंभवेनबहुरूपत्वस्येशाधीनत्वान्नतेनगुणसाम्यापातः । यथायथेश्वरःकुरुतेत

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ ३६ ॥ थातथाभवतीतिश्रुतेःऐकविध्यश्रुतिःस्वरूपैक्यपरेतिभावः । नन्वथापि द्वासुपर्णेत्यादिजीवेशभेदश्रुतेःतत्त्वमस्याद्यभेदश्रुति
विरुद्धत्वेनामानत्वेजीवेशभेदासिद्ध्यानहरेर्विश्वकर्तृत्वादौश्रुतिसमन्वयोयुक्तइत्यतःप्राप्तं पृथगुपदेशादिति सूत्रद्वयं ।
तस्यार्थो जीवस्तद्वशगःसदेति । जीवःसदातद्वशगोहर्यधीनत्वेनवर्तमानो नकदाचित्तदैक्यंप्राप्नोतीत्यर्थः । तर्ह्यभेदश्रुति
रमानंस्यादित्यतोजीवस्तद्वशइत्येववाच्येतद्वशगइत्युक्तं । गमिरत्रज्ञानार्थः । आनंदादेरुपलक्षणं । जीवःप्रस्तुतहर्यधीनज्ञाना
नंदादिमांश्चेत्यर्थः । तथाचेश्वरवज्जीवोपिज्ञानादिमानितिकृत्वाआदित्योयूपःसिंहश्चैत्रइत्यादिवदभेदश्रुतिःसादृश्यादभेदपरे
त्युक्तंभवति । नन्वथापिज्ञोतएवेतिजीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता । तथात्वेजीवोविनाशी जनिमत्त्वादितियुक्त्युपेतया ब्रह्मँल्लयमभ्यु
पैतीतिजीवानित्यत्वंश्रुत्या सोनादिनापुण्येनपापेनचानुबद्धः । परेणनिर्मुक्तः आनंत्यायकल्पतइति जीवनित्यत्वश्रुतेर्विरुद्ध
त्वेनामानत्वेप्राप्ते ज्ञोतइत्यत्रचरेतोरूपोपाध्युत्पत्त्युक्तावपि उपाध्युत्पत्त्याप्रतिबिंबरूपजीवोत्पत्तेरावश्यकत्वेविनाशित्वध्रौव्या
दित्यतःप्राप्तं यावदात्मभावित्वाच्चनदोषस्तद्दर्शनादिति । तस्याप्यर्थः जीवस्तद्वशगःसदेति । जीवःसदा
तद्वशत्वेनविद्यमानःनकदाचिदुपाधिनाशादिनाहीयतइत्यर्थः । बाह्यदेहरूपोपाधेर्जन्मलयवत्त्वेपि स्वरूपोपाधेरन्यस्याना
दिनित्यस्यभावात् । तस्ययोनुत्पत्तिलयइत्युक्तदिशानादिनित्यबिंबभूतेश्वरसन्निधेश्चभावेनानादिनित्योजीवइतिभावः ।
नन्वथापिजीवस्य विज्ञानात्मासहदेवेश्चसर्वैःप्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंतियत्रेत्यादिज्ञानानंदात्मकत्वादिश्रुतेः सदुःखाद्विमु ॥ ३६ ॥
क्तआनंदीभवतीत्यादिनाआनंदाद्यनात्मकत्वश्रुतिविरुद्धत्वेनामानत्वेप्रागुक्तश्रुतिसमन्वयायोगइत्यतःप्राप्तं पुंस्त्वादिवत्त्व

स्यसतोभिव्यक्तियोगादि त्यादिसूत्रद्वयं । तस्याप्यर्थः । जीवस्तद्वशगःसदेति । गच्छतिरत्रज्ञानार्थो निवृ
त्तेगतमितिप्रयोगान्निवृत्त्यर्थोवा । एवंचजीवस्तद्वशगःहर्यधीनाभिव्यक्तिशब्दितानंदगोचरानुभववानितिवाहर्यधीनाभिव्य
क्त्याख्याविद्यानिवृत्तिमानितिवार्थः । यथा बाल्येसतोपिपुंस्त्वादेर्यौवनेभिव्यक्त्याइदानींपुमान्नपुरेत्याद्युक्तिस्तथा । जी
वस्वरूपस्यैवानंदादेःप्रागविद्यावृतस्यमुक्तावपीशप्रसादायत्ताया आनंदज्ञप्तिरूपाया अविद्यानिवृत्तिरूपायावा अभिव्य
क्तेर्भावेनदुःखाद्विमुक्तआनंदीभवतीत्यादिव्यपदेशोपपत्त्याजीवस्यानंदाद्यात्मकत्वे नश्रुतिविरोधइतिभावः । अत्रजीवोभिव्य
क्तिमानितिवाच्येतस्येशवशत्वोक्तिरनादिभावरूपाविद्याख्यावरणस्यनिवृत्ति रसंभावितेतिशंकानिवृत्त्यर्थंअचिंत्यशक्तिकेश्व
रनिवर्त्यत्वंद्योतयितुं । एतच्चतदभिध्यानादित्यत्रव्यक्तमितिभावः । नन्वथापियत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइतिजीवकर्तृत्वश्रु
तेः नान्यःकर्तेतितदकर्तृत्वश्रुत्याइतरव्यपदेशादित्यत्रहिताकरणादिनातदकर्तृत्वोक्त्याचविरुद्धत्वेनामानत्वप्राप्तेरित्यतःप्राप्तं
कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिसूत्रनवकं । तस्याप्यर्थः जीवस्तद्वशगःसदेति । कर्तेत्यन्वेति । जीवःसदातद्वश
गःसन्कर्ता नत्वीशवत्स्वतंत्रःसन्कर्तेत्यर्थः । नान्यःकर्तेतिश्रुतिःपूर्वोक्तिश्चस्वतंत्रकर्तृत्वनिषेधपरेतिभावः । अत्रसदेत्युक्तिः
जक्षन्क्रीडन्नितिमुक्तावपिकर्तृत्वश्रवणेननकदाचिन्निवर्ततइतिकर्तृत्वंतात्विकमितिवक्तुं । तद्वशइत्येवपूर्तौतद्वशगइत्युक्तिर्भ
गवदधीनविहितनिषिद्धविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपगतिमानित्यर्थप्रतीत्याविधिनिषेधरूपशास्त्रार्थवत्त्वरूपयुक्तिसूचनाय । ज्ञा
नंयथातद्वशंनतुस्वाधीनमेवंकृतिरपीत्युपलब्धिवदनियमइतिसूत्रार्थसंग्रहायचेति । गतेरपिईशवशत्वोक्तिरीशस्यविध्याद्यवि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

षयत्वंसूचयितुं । नन्वथापिजीवानांअंशाएवहीमेजीवाःपरस्येतीशांशत्वश्रुतेःनैवांशोनसंबंधइत्यनंशत्वश्रुतिविरोधेनामानत्व प्राप्तेः । जीवानांमत्स्यादिवत् ईशांशत्वेमत्स्यादिसाम्यापत्तेः । मत्स्यादेश्चजीवसाम्यापत्तेश्चेत्यतःप्राप्तं अंशोनानाव्यपदे शादित्यादि सूत्राष्टकं । तदर्थः जीवस्तद्वशगःसदा । तदाभासोहरिःसर्वरूपेष्वपिसमःसदेति । गतिरत्रप्रवृ त्तिः । अपिस्तदाभासोपीत्यन्वेति । जीवःसर्वदाहर्यधीनप्रवृत्तिमान् । तदाभासोपि हरिप्रतिबिंबभूतश्च । हरिःमत्स्यादि सर्वरूपेष्वपिसदासमइत्यर्थः । तथाचजीवस्येशाधीनप्रवृत्तिमत्त्वादीशप्रतिबिंबत्वाच्चमत्स्यादेस्तदुभयाभावात्तयोरीशांशत्वावि शेषेपिनसाम्यापत्तिः । जीवस्यभिन्नांशत्वान्मत्स्यादेरभिन्नांशत्वादितिभावः । अत्रोक्तासुसर्वास्वपियोजनासुउक्तार्थेषुप्रमाणा पेक्षायांवैदिकवचनपरामर्शकतयातेनैवेतिपदंप्रतियोजनमनुवृत्यभाष्योक्तवचनान्यूह्यानि । ग्रंथगौरवभयान्नप्रपंच्यते । नन्व थापिजीवस्यरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिप्रतिबिंबत्वश्रुतेर्नैवांशोनसंबंधइत्यप्रतिबिंबत्वश्रुत्यासुरनरादिविचित्रजीवराशेरविचित्रे श्वरप्रतिबिंबत्वायोगादितियुक्त्युपेतयाविरुद्धत्वेनामानत्वप्राप्तेरित्यतःप्राप्तं अदृष्टानियमादित्यादिसूत्रत्रयं । तदर्थः तदा भासोहरिःसर्वरूपेष्वपिसमःसदेति । अपिस्तथापीत्यर्थः । जीवइत्यस्ति । यद्यपिहरिःसर्वरूपेषुसदासमःएकरूपः । तथापि जीवस्तदाभासःहरिप्रतिबिंबइत्यर्थः । बिंबावैचित्र्येपितदीयानाद्यदृष्टवैचित्र्येणदेवदानवमानवादिवैचित्र्यसंभवात्प्रतिबिंबता युक्तेतिभावः । एतस्मिन्नेवार्थेजीवस्तद्वशगःसदेतिवानुवर्त्यतच्छब्दस्यबुद्धिस्थादृष्टाद्यर्थपरामर्शित्वंवर्णयित्वोक्ताभिप्रायोध्येयः ॥ ३७ ॥

॥ ७ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ २ ॥ ३ ॥

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

नन्वेवंकतिपयश्रुत्यविरोधेपिश्रुतिस्मृत्युदितयुक्तिसहितश्रुतिविरोधस्तुप्रागुक्तसमन्वयसिद्धगुणानांस्यादित्यतःप्राप्तःचतुर्थपादः । तदर्थमाह उक्तागुणाश्चाविरुद्धास्तस्यवेदेनसर्वशः इत्यग्रेतनार्धेनात्राप्याकृष्टेन। नकेवलंकतिपयश्रुत्यविरोधोपिकिंतुसर्वशः। सर्वेणश्रुत्याद्युपात्तयुक्तिसहितेनापिवेदेनाविरुद्धाः उक्ताःप्रतिपादिताःसूत्रकृतास्मिन्पादइत्यर्थः । तथाहि श्रुतिसमन्वयेनयत्स र्वकर्तृत्वादिगुणोहरिरित्युक्तंतदयुक्तं । यत्प्राप्तिर्यत्परित्यागइतिस्मृत्युक्तसर्वजन्ममृतिहेतुत्वयुक्त्युपेतयानैषप्राणउदेतीतिप्राणानुत्प त्तिश्रुत्याआत्मतएषप्राणोजायतइतिप्राणोत्पत्तिश्रुतेरप्रमाणत्वादित्यतःप्राप्तं श्रेष्ठश्चेति सूत्रद्वययुक्तंषष्ठमधिकरणं । तदर्थमाह । मुख्यप्राणश्चेति । तदुद्भवइतिअत्राप्याकृष्यते। चशब्दोप्यर्थःसंस्तेनाप्यन्वेति। तच्छब्दःपूर्वप्रकृतजीवेश्वरयोःपरामर्शकः तदुद्भव श्च । तस्यजीवराशेरुद्भवोजन्म उपलक्षणमेतत्। मृतिश्चयस्मात्सइतिव्युत्पत्त्यासर्वजीवजनिमृतिहेतुरपि । मुख्यप्राणश्च तदुद्भवः तस्मात्प्रकृतहरेःसकाशादुद्भवोजन्मयस्येतिव्युत्पत्त्याभगवदधीनोत्पत्तिमानित्यर्थः । नकेवलमेतेनमातरिश्वेत्यत्रोक्तोबाह्योमुख्य वायुः किंतुआध्यात्मिकप्राणरूप्यपीतिवावक्ष्यमाणेंद्रियापेक्षयावासमुच्चयेचशब्दः । तेन एतेनमातरिश्वाव्याख्यातइत्यनेनापौन रुक्त्यंसूचितं । अत्रउद्भववानित्येवपूर्तौअत्रपुनर्विप्रतिपत्त्यभावेनकारणत्वस्यसूत्रकृताविचारात्सिद्धवत्कृत्यतदुद्भवइत्युक्तं । तदु त्पत्तिःपराधीनविशेषावाप्तिरूपेतिसूचयितुंवा । तेनसौक्ष्म्येणवाएषोवतिष्ठतेस्थूलत्वेनोदेतीतिश्रुत्युक्तदिशानुत्पत्तिश्रुतिःस्वरूपप रा । जन्मश्रुतिःशरीरपरेतिव्यवस्थासूचिता । प्राणइत्येवपूर्तौमुख्यप्राणइत्युक्त्यामुख्यप्राणःपरस्माच्चेतिस्मृत्यादिसिद्धंहरेर्मुख्य प्राणजन्मेतिसूचितं । तेनयत्प्राप्तिर्यत्परित्यागइत्याद्युक्तमाहात्म्यवतोपिततोप्यतिमहतोहरेरुत्पत्त्युक्त्यायुक्तिविरोधोप्यपोढः । त

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दुक्तंन्यायविवरणे। महत्त्वान्महतांविष्णुःकर्ताप्राणस्यचैकराट् । किंनामनसृजेदेषयेनशक्त्येदमावृतमितिश्रुतेस्ततोपिमाहात्म्या
द्विष्णोरिति। नन्वथापिसर्वेवाएतेमुख्यदासाइति मुख्यस्यैवरूपाणिप्राणाद्या इतिचश्रुत्योःप्राणापानव्यानोदानसमानशब्दितप
चवायूनांमुख्यप्राणदासत्वतत्स्वरूपत्वबोधिकयोःप्राणापानादयःसर्वइतिस्मृत्युक्तमुख्यप्राणाज्ञाधीनत्वयुक्त्या पायूपस्थेअपानंच
क्षुःश्रोत्रेमुखनासिकाभ्यांप्राणःस्वयंप्रतिष्ठतेमध्येतुसमानएषह्येतद्धुतमन्नंसमंनयतीत्यादिश्रुत्युक्तव्यक्तसद्गुणत्वयुक्त्याचोपेतयोस्तु
ल्यबलयोर्विरुद्धत्वेनाप्रामाण्येप्रागुक्तसमन्वयायोगइत्यतःप्राप्तं। पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यतइत्यष्टममधिकरणं। तस्याप्यर्थः
मुख्यप्राणइति। प्राणशब्दोत्रयएषप्राणइतरान्प्राणानित्यत्रेवप्राणापानव्यानोदानसमानाख्यपंचवायुपरः। तंत्रेणवर्गद्वयवाची।
एवंचमुख्याःप्रधानाःस्वरूपभूताइतियावत्। प्राणशब्दिताःप्राणापानादयःपंचवायवोयस्यसइति। तथामुखेप्रधाने। मणिर्मुखंप्र
धानश्चेत्युत्तमस्यवचोभवेत्।इतिबृहद्भाष्योक्तेः। भवामुख्याः। प्रधानवायावुत्पन्नाइतियावत्।प्रधानवायुदासभूताःप्राणाःप्राण
शब्दिताःपंचवायवोयस्यसइतिच। मुख्यप्राणइत्यर्थः। अतएवप्राणइतिवाश्रेष्ठइतिवानिर्देशमकृत्वामुख्यप्राणइतिनिरदिक्षत्।
स्वरूपभूतप्राणादिपंचकवान्दासभूतप्राणादिपंचकवांश्चमुख्यप्राणस्तदुद्भवइत्यन्वयेनचवर्गद्वयस्यापितेजोतस्तथाह्याहेत्युक्तन्याये
नेश्वरादेवजन्मेत्यपिसूचयितुमेवंनिर्देशः। अन्यथापृथगेवतदर्थमवक्ष्यत्। नन्वथापिप्राणएवाधस्तादितिप्राणव्याप्तिपरश्रुत्यायतः
सर्वजगद्व्याप्तमितिस्मृत्युक्तजगद्धारकत्वयुक्त्युपेतयाप्राणोऽणुरितिश्रुतेरमानत्वेप्रागुक्तसमन्वयायोगइत्यतःप्राप्तं । अणुश्चेतिन ॥ ३८ ॥
वमाधिकरणं। तदर्थः मुख्यप्राणश्चेति। प्रकृष्टमननंचेष्टायस्येतिप्राणः। अनचेष्टायामितिधातोर्भावेघञ्। मुख्यश्चासौप्राण

श्चेतिप्रकृष्टचेष्टाख्यक्रियावान्मुख्यप्राणइत्यर्थः। तथाचउत्क्रांतिगत्यागतीनामित्युक्तन्यायेनोत्क्रांत्यादिक्रियावत्त्वादणुरित्यर्थः।
चशब्दाद्व्याप्तश्चेतिसमुच्चीयते। अंतर्वावाणुर्बहिर्महानितिश्रुत्यादेहांतःप्राणरूपेणाणुत्वस्यबहिर्मुख्यवायुरूपेणव्याप्तत्वस्यावगमा
दितिभावः। प्राणइत्येवपूर्तौमुख्यप्राणइत्युक्तिःअणुर्वैमुख्यप्राणोयउत्क्रामतिनाडीभिरितिन्यायविवरणोक्तश्रुतिसूचनाय। श्रे
ष्ठोणुरित्येववाच्येयौगिकप्राणशब्दोक्तिरुत्क्रांतिसूत्रोक्तन्यायस्मारणार्था। तथाचप्राणाणुत्वश्रुतेरपिसयुक्तिकत्वान्नव्याप्तिश्रुतिबा
धेनाप्रामाण्यमितिभावः ॥ ९ ॥ नन्वथापिनोपादानंहींद्रियाणामितिस्मृत्युक्तनिरुपादानत्वयुक्त्युपेतया प्राणाएवानादयइतींद्रि
याणामनुत्पत्तिश्रुत्या तथानित्यंमनोनादित्वात् नह्यमनाःपुमांस्तिष्ठतीतिसयुक्तिकमनोनुत्पत्तिश्रुत्या तथावाग्वावनित्या नह्येषो
त्पद्यतेऽस्यांहिश्रुतिरवतिष्ठतइति अनादिनित्यश्रुत्याश्रयत्वयुक्त्युपेतयावागिंद्रियानुत्पत्तिश्रुत्याच एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वें
द्रियाणिचेतिसर्वेंद्रियोत्पत्तिश्रुतेर्विरुद्धत्वेनाप्रामाण्येप्रागुक्तसमन्वयायोगइत्यतःप्राप्तानि तथाप्राणाः। तत्प्राक्श्रुतेश्च। त
त्पूर्वकत्वाद्वाचइतित्रीण्यधिकरणानि। तेषामर्थः इंद्रियाणीति। तदुद्भवानीतिविपरिणम्यान्वेति। बहुवचनेनवाङ्मनस
योरपिग्रहः। मनःप्रभृतिसर्वाण्यपींद्रियाणिहर्यधीनोत्पत्तिमंतीत्यर्थः। अत्रोत्पत्तिमंतीत्येववाच्येतदित्युक्तिरुक्ताभिप्राया। तेनें
द्रियाणामनुत्पत्तिश्रुतिःसूक्ष्मरूपपरा जन्मश्रुतिस्तूपचयपरेतिव्यवस्थासूचिता। नित्यान्येतानिसौक्ष्म्येणहींद्रियाणितुसर्वशः।
तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीयतइत्यादेः मनःप्रभृतेरल्पोपचयादिनानित्यत्वोक्त्युपपत्तेरितिनयद्वयस्यविशेषशंकानिरासेनप्राण
नयोक्तार्थमात्रसमर्थनपरत्वद्योतनायवा वाङ्मनसयोरपिसहनिर्देशःकृतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नन्वथापिसप्तप्राणाःप्रभवंतित

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्मात्सप्तार्चिषइति द्वादशवाएतेप्राणाद्वादशमासाइति इंद्रियाणांसंख्याविषयश्रुत्योरभिमन्यमानयोःसमसंख्यानियमेनाभिमा
निनांसप्तत्वद्वादशत्वरूपसंख्यावत्त्वेनाभिमन्यमानेंद्रियाणामपितथात्वमितियुक्तेरुभयत्रसाम्येनतुल्यबलयोर्द्वयोरपिविरुद्धत्वेना
प्रामाण्यप्राप्तेरित्यतःप्राप्तं सप्तगतेरित्यादि सूत्रद्वयं । तस्याप्यर्थःइंद्रियाणीत्युक्त्यासंगृहीतः । श्रोत्रादीनितुपंचैवतथावागा
दिपंचकं। मनोबुद्धिसहायानिद्वादशैवेंद्रियाणित्वित्युक्तदिशामनोबुद्धिसाहित्येनश्रोत्रादिपंचकस्यसप्तत्वेनसप्तप्राणाइतिश्रुतेः द्वा
दशेत्युक्त्याद्वादशवाइतिश्रुतेश्चोपपत्तेःसूचनात् । अन्यथाप्राणाइत्येवब्रूयादिति ॥ ४ ॥ नन्वथापिदूरश्रवणदर्शनादियुक्त्युपेत
या दिवीवचक्षुराततमितींद्रियव्याप्तिश्रुत्या प्राणावाअणवइतितदणुत्वश्रुतेर्विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यंस्यादित्यतःप्राप्तं अणवश्चेतिं।
तस्याप्यर्थःइंद्रियाणीत्युक्त्यैवसंगृहीतः । विषयद्रवणात्तेषामिंद्रियत्वमुदाहृतमित्युक्तदिशाद्रवणरूपक्रियावत्त्वेनाणुत्वस्यध्रुवादि
पर्यंतंद्रवणोक्त्यातेजसाव्याप्तत्वस्यचसूचनेनेंद्रियाणुत्वानणुत्वश्रुत्योरविरोधसूचनादिति । अत्रसूत्रेषुतारतम्यक्रमानुरोधेनेंद्रिया
णांविचारानंतरंसर्वेंद्रियप्रेरकस्यमुख्यप्राणस्यविचारइतिभावेनतस्याभ्यर्हितत्वंसूचयितुंभाष्येक्रमोल्लंघनं ॥ ५ ॥ नन्वथापिजीवस्य
करणान्याहुःप्राणानितींद्रियाणांजीवकरणत्वश्रुत्याजीववशत्वेनानुभवाज्जीवकरणानीतियुक्त्युपेतयाविरुद्धत्वेन ब्रह्मणोवाएता
निकरणानीतिब्रह्मकरणत्वश्रुतेरमानत्वेप्रागुक्तसमन्वयायोगइत्यतःप्राप्तं ज्योतिराद्यधिष्ठानंत्वित्यादिसूत्रत्रयोपेतंदशमाधिक
रणं । तस्याप्यर्थः इंद्रियाणितदुद्भवानीति। सूक्ष्मरूपेणनित्यानींद्रियाणिसृष्टिकालेभूतैरुपचयरूपेशाधीनोत्पत्तिमंतीत्युक्त्या
सर्वभूतप्रेरकेश्वरप्रयोज्यत्वस्यभूतकार्येंद्रियाणांसूचनेनब्रह्मकरणत्वस्य जीवकरणत्वश्रुतेःजीवेंद्रियसंबंधस्यबहुकालीनपरत्वस्यच

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

सूचनात्। अन्यथेंद्रियाण्युत्पत्तिमंतीत्येवब्रूयात्। तदितिनावक्ष्यत्। अत्रतत्प्रयोज्यानींद्रियाणीत्येववाच्येतदुद्भवानीत्युक्तिः भूतप्रेरकत्वादीश्वरस्यतत्कार्येंद्रियप्रयोजकत्वंन्याय्यमितिज्योतिराद्यधिष्ठानमितिसूत्रांशसूचितयुक्तिसूचनार्था। यद्वातेनेशेनोद्भवःकार्याभिमुख्यंयेषांतानितदुद्भवानितत्प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वथापिप्राणावाइंद्रियाणिप्राणाहीदंद्रवंतीतिसामान्यतो मुख्यप्राणतदन्यप्राणमात्रेंद्रियत्वश्रुत्याविषयद्रवणरूपयुक्त्युपेतया द्वादशैवेंद्रियाण्याहुर्मनोबुद्धीतुद्वादशेइतिश्रुतेर्विरुद्धत्वेनामानत्वंस्यादित्यतःप्राप्तं तइंद्रियाणितद्व्यपदेशादित्यादिसूत्रत्रयात्मकैकादशाधिकरणं। तस्याप्यर्थः मुख्यप्राणश्चेंद्रियाणीति। मुख्यप्राणस्येंद्रियाणांचपार्थक्येननिर्देशात्संगृहीतः। तेनमुख्यप्राणस्यानिंद्रियत्वंतदन्येषामिंद्रियत्वमित्यर्थस्यसूचनेनद्वादशैवेतिश्रुतेर्मुख्यप्राणादन्यप्राणानांद्वादशत्वेनतत्परत्वस्यप्राणावाइंद्रियाणीतिसामान्यश्रुतेर्द्वादशैवेंद्रियाण्याहुःप्राणोमुख्यस्त्वनिंद्रियमितिविशेषश्रुत्यनुरोधेनमुख्यप्राणेतरप्राणपरत्वस्यचसूचनात्। अतएवप्राणाइत्यनुक्त्वाइंद्रियाणीत्युक्तिः। एवंसप्ताधिकरण्याइंद्रियविषयत्वद्योतनायेंद्रियाणीत्युक्त्यासप्तनयार्थमपिसमक्षिपत्। केचित्तुप्रागुक्तसर्वकर्तृत्वसिद्ध्यर्थइतरानादित्वशंकानिरासेनतदुत्पत्तिसमर्थनपरप्रधानाधिकरणप्रमेयस्यैवात्रसंक्षेपःकृतोनत्ववांतराधिकरणप्रमेयस्यापि।अनुभाष्येपिकिंचिन्निरूपणस्यदर्शनादित्याहुः ॥११॥ नन्वथापियस्माद्विरेचयेत्सर्वंविरिंचस्तेनभण्यतइतिस्मृत्युक्तविरिंचत्वयुक्तियुक्तयाविरिंचोवाइदंसर्वंविरेचयतीतिविरिंचस्यदेहादिकर्तृत्वश्रुत्यापरमाद्ध्येतेनामरूपेव्याक्रियेतेइतिहरेःतत्कर्तृत्वश्रुतेर्विरुद्धत्वेनामानत्वंस्यादित्यतःप्राप्तं। ॐसंज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वतउपदेशादितिद्वादशमधिकरणं। तदर्थमाह। देहश्चैवतदुद्भवइति। देहइत्युपलक्षणं। नामरूपात्मक

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

देहादिप्रपंचश्च । नकेवलंमुख्यप्राणइतिचार्थः । तदुद्भवएवनविरिंचोद्भवइत्येवकारार्थः । विरिंचकर्तृकत्वश्रुतिस्तुब्रह्माद्यास्तदवां
तराइतिस्मृत्याऽवांतरकर्तृत्वपरेतिभावः । अस्याधिकरणस्योपांत्यत्वेपिउत्पत्तिमत्त्वरूपैकार्थपरत्वद्योतनायक्रमोल्लंघनं । अत्रेशसं
भवइत्याद्यनुक्त्वातदितितत्पदप्रयोगेण सेयंदेवता इमास्तिस्रोदेवताः अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोत्तासांत्रिवृतंत्रि
वृतमेकैकामकरोदित्यादिश्रुतौत्रिवृत्कर्तृत्वेनप्रसिद्धस्यपरामर्शमपिसूचयति । तेनरूपादिसृष्टेस्त्रिवृत्करणसापेक्षत्वात्तत्कर्तुरेवदेहा
दिकर्तृत्वमितियुक्तिःसूचिता ॥ १२ ॥ नन्वथापिआपोवावमांसमापःशरीरमिति पृथिवींशरीरमप्येतीति सोग्नेर्देवयोन्याआहुति
भ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वंस्वर्गलोकमेतीतिचश्रुतिभिःप्रत्येकंशरीरस्याप्यत्वपार्थिवत्वतैजसत्वमात्रप्रापिकाभिःक्रमेणतत्प्रापकक
ठिनत्वादिरूपयुक्त्युपेताभिर्देहस्यैकैकभूतमात्रकार्यत्वप्राप्तेरिच्छयैकपक्षांगीकारेचान्यपक्षद्वयप्रापकसयुक्तिकश्रुतिद्वयस्य भूतत्रय
कार्यत्वेचापःशरीरमित्यादिविशेषोक्त्ययोगेनइमास्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्येतिभूतत्रयात्मकत्वश्रुतेश्चाप्रामाण्यादित्यतःप्राप्तं मांसा
दिभौममित्यादिसूत्रद्वयात्मकमंतिमाधिकरणं । तस्याप्यर्थमाह । देहश्चैवतदुद्भवइति । प्रागुक्तदिशात्रिवृत्पदसन्निधापितंवा
इंद्रियोपचयहेतुत्वेनसन्निधापितंवापृथिव्यप्तेजोरूपभूतत्रयंतदितिपरामृश्यते । देहश्चतदुद्भवएव । भूतत्रयजन्यएव । नत्वेकैकमा
त्रजन्यइत्येवकारार्थः । अत्रतदुद्भवइत्युक्त्यायस्मिन्देहेयस्यभूतस्योद्भूतिर्विशेषसंयोगोस्ति तन्निमित्तोविशेषव्यपदेशइतिसूचना
दापःशरीरमित्यादिविशेषश्रुतिगतिर्दर्शिता ॥ १३ ॥ नन्वथापियदाश्रयादस्यचेष्टेतिभारतोक्ताखिलचेष्टकत्वरूपमाहात्म्यवत्त्वा
त्प्राणःस्वतंत्रइतियुक्त्युपेतयानप्राणःकिंचिदाश्रितइतिप्राणस्वातंत्र्यश्रुत्या प्राणःपरवशेस्थितइतिप्राणपारतंत्र्यश्रुतेर्विरुद्धत्वेनाप्रा ॥ ४० ॥

माण्यंस्यादित्यतःप्राप्तं चक्षुरादिवदित्यादिसूत्रद्वयात्मकंसप्तममधिकरणं । तदर्थंभाषते । मुख्यप्राणवशेसर्वंसविष्णो
र्वशगःसदेति । सर्वंरुद्रादिजगत् समुख्यप्राणः । अत्रमुख्यप्राणःविष्णोर्वशगइत्येवपूर्तौमुख्यप्राणवशेसर्वमित्युक्तिः प्राणस्वा
तंत्र्यश्रुत्यादेरवांतरेश्वरानन्येश्वरपरत्वरूपगतिसूचनाय । अवांतरेश्वरत्वेनतस्येश्वरवचोभवेत् । अनन्येश्वरताप्राणेतदन्येश्वरव
र्जनादित्यादेः । तथाचक्षुरादेरिवमुख्यप्राणस्यापीशवशत्वेवांतरेश्वरत्वमपिनस्यात् तद्वदेवेतिशंकाव्युदासायचतत्राकरणत्वरूपयु
क्तिसूचनायमुख्यप्राणवशइतिमुख्यप्राणपदप्रयोगः । तानिहवाएतानिसर्वाणिकरणान्यथप्राणएवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मु
ख्यइत्याचक्षतइतिश्रुतेः । अत्रसर्वदाविष्णुवशगोनकदाचिदन्यथेत्युक्त्याउत्पत्ताविवपारतंत्र्येप्यस्तुकाचिद्व्यवस्थेतिनिरस्तं । मुख्य
प्राणःतदुद्भवइत्युक्त्यैवविष्णुवशइत्यस्यलाभोयद्यपि तथापीहप्राणस्वातंत्र्यश्रुत्यादिबलाच्छ्रेष्ठश्चेत्यत्रोक्तप्राणोत्पत्तिरयुक्तेतिशंका
यांप्राणस्यैतद्वशेसर्वमितिविशेषवाक्येनसामान्यस्वातंत्र्यश्रुत्यादेर्नेयत्वादितिपरिहारार्थत्वादस्याधिकरणस्यापौनरुक्त्यंध्येयं । अत
एवव्यवधानेनास्यभाषणं ॥ ७ ॥ अंतिमपादद्वयार्थोपसंहारंसूचयन्नध्यायार्थमुपसंहरति । सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान्पु
रुषोत्तमः । उक्तागुणाश्चाविरुद्धास्तस्यवेदेनसर्वशइति । अत्रोत्तरार्धेपितस्मादित्यस्यानुवर्तनेनपादार्थोपसंहारस्तावद्बोध्यः ।
तथाहि । तस्माद्विरोधिभूतसर्वश्रुतीनांसावकाशितत्वात्तस्यभगवतःउक्ताःपूर्वाध्यायोक्तागुणाःस्रष्टृत्वादयोगुणाःसर्वशोवेदेनबा
ह्ययुक्त्युपेतेनश्रुतिस्मृत्युक्तयुक्त्युपेतेनचवेदेन । यद्वाधिभूताधिदैवपरमात्मजीवविषयेणाध्यात्मप्राणादिविषयेणचसर्वेणवेदेने
त्यर्थः । अविरुद्धाइत्यर्थः । समग्रश्लोकेनाध्यायार्थोपसंहारः । तथाहि । तस्मात्सर्वविरोधानांपरिहृतत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमःसर्व

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

दोषोज्झितः । नकेवलमेतावत् । तस्यभगवतःसर्वशोवेदेनकृत्स्नवेदसमन्वयेनपूर्वाध्यायोक्तागुणाश्चाविरुद्धायुक्त्यादिविरुद्धान
भवंतीत्यर्थः॥ संक्षेपभाष्यविवृतौराघवेंद्रेणभिक्षुणा ॥ कृतायांतत्वमंजर्यांद्वितीयोध्यायईरितः ॥१॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभा
ष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४॥ ॥ द्वितियाध्यायःसंपूर्णः ॥छ॥
एवमुक्तदिशानिर्दोषानंतगुणोविष्णुश्चेत्किंमयाकार्यमित्यधिकारिणश्शंकायांमुक्तिहेतुभगवत्प्रीत्यर्थंसाधनमनुष्ठेयमितिभावेनसाध
नविचारार्थोयमध्यायइतिभाष्याद्व्यक्तं तत्राद्यपादेगत्यागतिस्वर्गनरकगर्भवासादिस्वरूपस्यैवोक्त्यामुक्तिहेत्वीशप्रीतिसाधनस्यानु
क्तेःकथमस्यपादस्यैतदध्यायेंतर्गतिरितिचोद्यनिरासायफलतोंतर्भावोक्तिपरतया तस्माद्विरक्तःसन्ज्ञानमेवसमाश्रयेदित्यंति
मभाष्यमादावप्याकृष्ययोज्यं । तथाहि । जीवइत्यनुवृत्तिःशेषोवा । तस्मादितिल्यब्लोपे इतिपंचमी । तदनुसंधायेति । एतत्पा
दप्रतिपाद्यमनुसंधायजीवोविरक्तोभवन्निितिज्ञानान्यसाधनेतज्जन्यफलेचवैराग्यायस्वर्गादिस्वरूपनिरूपणमत्रक्रियतइत्यर्थः । ननु
कथंवैराग्यमपिमुक्तिहेतुगतिजनकं । येनसाधनाध्यायांतर्भावोस्यपादस्यस्यादित्यतोपि तस्माद्विरक्तःसन्निति । तस्माद्वैराग्या
त् । विशब्दवाच्येपरमात्मनि । विःपक्षिपरमात्मनोरित्यभिधानात् विशेषेणरक्तःस्नेहयुक्तःभक्तइतियावत् । भवन्निति । अन्य
त्रवैराग्यात्भगवतिभक्तिदार्ढ्यंभवतीत्यर्थः। ननुतावतापिकथमीश्वरप्रीतिः। प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिज्ञानस्यैवमु
क्तिहेतुप्रीतिजनकत्वोक्तेरित्यनूक्तं । ज्ञानमेवसमाश्रयेदिति । अन्यत्रवैराग्याद्भगवतिदृढभक्तिमान्सन् । संशब्दोक्तैःश्रवण
मनननिदिध्यासनरूपसाधनैरीश्वरज्ञानमेवाश्रयेदित्यर्थः । एवंपरंपरयावैराग्यस्यमुक्तिहेतुज्ञानोपायत्वोक्त्यावैराग्यभक्त्युपासन

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ज्ञानपादानांचतुर्णांक्रमबीजमपिसूचितं । तदुक्तमनुभाष्ये । वैराग्यतोभक्तिदार्ढ्यंतेनोपासायदाभवेत् । आपरोक्ष्यंभवेद्विष्णोरिरिति पादक्रमोभवेत् । ननु भूतबंधस्तुसंसारोमुक्तिस्तेभ्योविमोचनं । भूतानांविनिवृत्तिस्तुमरणमितिस्मृतिभ्यांमृतिमात्रेणमुक्त्यवगमात् किंवैराग्यादिसाधनेनेत्यतःशुभादिकृतःमृत्वालोकांतरंगच्छतोजीवस्यभूतैरविनाभावसमर्थनार्थंसूत्रं तदंतरप्रतिपत्तौरंहतीत्यादि । तत्रविशेषाशंकासमाधानाभ्यांतदर्थस्यैवसमर्थनार्थं त्र्यात्मकत्वादित्यादीनिपंचाधिकरणानि । तेषांसूत्राणांतात्पर्यार्थंभाषते । शुभेनकर्मणास्वर्गमिति । जीवइत्यन्वेति । यातीत्याकृष्यते । इहमृत्वागच्छन्जीवःशुभेनपुण्येनकर्मणास्वर्गंयाति । नतुशुभकर्मकृत्मुक्त्याख्यंपरंपदंयातीत्यर्थः । तथाचमरणमात्रेणपुनरावृत्तिमल्लोकस्यैवप्राप्त्यामोक्षाभावात् । भूतनिवृत्तेर्मुक्तित्वेपिमृतौनिःशेषभूतनिवृत्तेरभावात् । तदर्थंकाम्यशुभकर्मणिवैराग्यंविधेयमितिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननुतथाप्यपामसोममममृताअभूमेत्यादिनाशुभकृतोपिमुक्तिप्रतीतेर्नपुण्येवैराग्यंयुक्तमित्यतःप्राप्तं । भाक्तंवानात्मवित्त्वात्तथाहिदर्शयतीति । तस्याप्यर्थः । शुभेनकर्मणास्वर्गमिति । ज्ञानेनैवपरंपदंयातीत्येतदप्याकृष्यते । काम्यकर्मकृच्चेत्तदासोमयागादिरूपशुभकर्मणास्वर्गंयातिनतुमोक्षंनापिज्ञानमित्यर्थः । अपामेतिश्रुतौश्रुतममृतं किंचित्कालीनंस्वर्गाख्यमेव । नतुमुख्यमितिभावः । अकाम्यकृच्चेत्तदासोमयागाद्यकाम्यशुभकर्मणाजातेनेतिशेषः । ज्ञानेनैवपरंयातिनतुसाक्षादित्यर्थः । साक्षादेवकुतोनेत्यतोपि ज्ञानेनेति । यतो ज्ञानेनैवपरंपदंयातिनत्वन्येनातइतियोज्यं । तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयनायेतिश्रुतेरितिभावः । ज्ञानेनैवपरंपदमित्यस्यात्रैववाच्यत्वेपिज्ञानफलयोःसर्वातिशयद्योतनायांतेभाषणं ॥ ७ ॥ नन्वथापिकृतस्यकर्मणःस्वर्गादौभोगेननिःशेषकरणात्कर्म

SGDF
Sri Gurgeskunj Digital Foundation

णाबध्यतेजंतुरित्यादेःकर्मनिबंधनस्यबंधस्यकर्माभावेस्थित्ययोगात्किंवैराग्येणेत्यतःप्राप्तं । कृतात्ययेनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्या
मिति । तस्याप्यर्थः । शुभेनकर्मणास्वर्गमिति । विकर्मणेतियातीतिचान्वेति । कर्मणेत्यादितृतीयासहयोगे । सहयुक्तेप्रधा
नइतिपाणिनीयस्मृतौविनापितद्योगंतृतीयाभवतीतितदभियुक्तव्याख्यानात् । वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषइत्यत्रेव । अस्वर्गमिति
चपदच्छेदः । तच्चस्वर्गादन्यमस्वर्गमितिभूलोकपरः । नञ्यूक्तमिवयुक्तमन्यस्मिन्सदृशाधिकरणेप्रतिपत्तिंगमयतीतिशाब्दिकन्या
यात् । इमंचामुंचोभौलोकावनुसंचरतीत्यादौद्यावाभूम्योःप्रतिद्वंद्वितयाप्रसिद्धेश्च । तथाचकर्मणाविकर्मणाचसहतद्युक्तएवास्वर्गंभू
लोकंयातीत्यर्थः । स्वर्गाल्लोकाद्भूलोकंपुण्यादिकर्मशेषयुक्तएवप्राप्नोति । तथाहि । स्वर्गादौभोगेनकर्मणोनिःशेषनाशाभावात् ।
तत्रवैराग्यंकार्यमितियुक्तमितिभावः ॥ ८ ॥ नन्वथापिकर्मी येनमार्गेणस्वर्गादिलोकंगतःतेनैवमार्गेणभूलोकंप्रत्यागच्छति । अप
रिचितमार्गांतरकृतक्लेशाभावाच्चातीवकर्मादौवैराग्यंनविधेयमित्यतःप्राप्तं । यथेतमनेवंचेति । तस्याप्यर्थः । शुभेनकर्मणा
स्वर्गंयातीति । स्वर्गमस्वर्गमितिचद्वेधाचपदच्छेदः । आङोप्यत्रोपश्लेषः । यथातथेतिशेषः । तथाच शुभेनकर्मणास्वर्गंयथायेन
मार्गेणयाति । अस्वर्गंभूलोकंचईषत्तथायातीत्यर्थः । येनमार्गेणस्वर्गंप्राप्तःतेनैवमार्गेणकिंचिद्दूरमागत्यततोर्वाङ्मार्गांतरेणभूलोकं
यातीत्यर्थः । धूमादभ्रमित्यादिभाष्योक्तश्रुतेरितिभावः । ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः । एतमातंङित्तंविद्याद्वाक्यस्मरण
योरङित् । इतिशाब्दिकोक्तेरीषदर्थत्वमाङोबोध्यं ॥ ९ ॥ नन्वथापिनकर्मणिवैराग्यं । रमणीयचरणारमणीयांयोनिमापद्यंतइ
तिगमनागमनादेःकर्मांगभूताचारफलत्वश्रवणेनकर्मफलत्वाभावादित्यतःप्राप्तं । चरणादितिचेन्नतदुपलक्षणार्थेत्यादिसूत्रत्र

यं । तस्याप्यर्थः । शुभेनकर्मणास्वर्गंयातीति । स्वर्गमस्वर्गंभूम्यादिकंवायज्ञादिकर्मणायातिनतुतदन्येनाचारेणेत्यर्थः । श्रुतौ
चरणशब्दस्ययज्ञादिकर्मोपलक्षणार्थत्वस्यवा यज्ञादिकाम्यार्थत्वस्यवोपपत्तेरितिभावः ॥ १० ॥ ननुतर्हिअस्तुकाम्येयज्ञादिकर्म
णिवैराग्यं आगमनादेर्यज्ञादिशुभकर्मफलत्वात् । नतुविकर्मणिवैराग्यं । पापकृतःप्रत्यवायभयाभावेनपतनाभावात् । बिभ्यत्पत
तिपादपादितिन्यायादित्यतःप्राप्तं । अनिष्टादिकारिणामपिचेत्यादिसूत्रत्रयं । तदर्थमाह । निरयंचविकर्मणा । मिथ्या
ज्ञानेनचतमइति । यातीत्यन्वेति । वीत्यभाववाचीविरुद्धवाचीच । नामरूपाद्विमुक्तइत्यत्रापिनामरूपाविमुक्तत्वमुच्यतेविप्रि
यइत्यादिवदितिषट्प्रश्नभाष्येवीत्यस्याभावार्थत्वोक्तेः । अनिष्टादिकारीहिद्विविधः । अज्ञो मिथ्याज्ञानीचेति । तत्रद्वयोःफलमु
च्यते । विकर्मणास्वोचितकर्माननुष्ठानेन विरुद्धकर्मणापापकर्मणाचनिरयंयाति । नरकंचप्रतिपद्यते नकेवलंशुभफलाप्राप्तिमात्रमि
तिचार्थः । मिथ्याज्ञानिनोऽधिकंचाह । मिथ्याज्ञानेनतमश्चयातीति । नरकमनुभूयपश्चान्नित्यनरकंतमश्चप्राप्नोति । मिथ्याज्ञानार्हे
विकर्मणिमिथ्याज्ञानेचवैराग्यंविधेयमितिभावः ॥ ११ ॥ ननुनित्यनरकोनामनास्त्येव । यावदिंद्राश्चतुर्दशेतिनरकभोगस्यानित्यत्वो
क्तेरित्यतःप्राप्तं । अपिसप्तेति । तस्याप्यर्थःनिरयं तमइतिचनरकभेदोक्त्यासूचितः । रौरवोथमहांश्चेतिस्मृतौ नित्यानित्यनरकवि
भागोक्त्या यावदिंद्राइत्यादेरनित्यनरकविषयत्वेननित्यनरकस्यतमसोभावादितिभावः ॥ १२ ॥ नन्वथापिनरकस्यदुःखानात्मकत्वा
न्नरकेतत्साधनेवानवैराग्यंकार्यं । नचतस्यदुःखरूपतांगीकर्तुंशक्या । तस्यदुःखात्मकत्वे तद्भोक्तृजीवाप्रेरकत्वे हरेःसर्वप्रवर्तयतीतिसर्व
प्रेरकत्वश्रुतिविरोधेन तत्प्रेरकत्वेवाच्येदुःखभोक्तृनरकस्थप्रेरकस्यहरेरपिदुःखभोगप्रसंगादित्यतोदुःखाभोगेनैवतत्प्रेरकत्वंहरेर्वक्तुंसू

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

 त्रं । तत्रापिचतद्व्यापारादविरोधइति । तस्याप्यर्थमाह । निरयंचविकर्मणेति । वेःविशब्दवाच्यस्यपरमात्मनःकर्मणाप्रेर
 णरूपव्यापारेणजीवोनिरयंचयातीतियोज्यं । नकेवलमितरावस्थाः नरकदुःखमपि तत्प्रेरणयैवानुभवतिजीवइतिचार्थः । दुःखरू
पनरकानुभवितृप्रेरकत्वेपिईश्वरस्येश्वरत्वादेव । दुःखसाक्षात्कारकृतनीचोच्चतारूपभोगांभावोपपत्तेरितिभावः ॥ १३ ॥ यत्तुय
त्रदुःखंतत्रसुखमितिव्याप्तेस्तमस्यपिसुखमस्तीत्यतस्तस्यदुःखैकरूपत्वंवक्तुं नतृतीयेतथोपलब्धेरित्यादिसूत्रपंचकं । तस्याप्यर्थःवि
कर्मफलदुःखरूपनिरयादपिमिथ्याज्ञानफलत्वेनतमसोविशिष्योक्त्यासंगृहीतोबोध्यः । तिर्यक्षुनरकेचैवसुखलेशोविधीयतइत्यादेः
नरकेसुखलेशसत्त्वेपितमसितदभावसूचनात् ॥ १४ ॥ नन्वथाप्यर्थैतयोःपथोर्नैकतरेणच तानीमानिचक्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनि
भूतानिभवंतीतिश्रुतावेतयोर्देवयानपितृयाणयोर्मध्येयान्येकेनापिपथानगच्छंतितानीमानि अल्पानिसुखदुःखमिश्राणिसदागत्या
दिमंतीतिदेवयानपितृयाणरूपफलएवजीवानांस्वातंत्र्यंप्रतीयते । नहिपुरुषप्रयत्नाविषये नगच्छंतीतिप्रयोगोयुज्यते । अतो मूले
लब्धफलोनैवशाखाग्रंगंतुमिच्छतीतिन्यायेनफलएवस्वातंत्र्यात्किंवैराग्यरूपसाधनेनेत्यतःप्राप्तं विद्याकर्मणोरितितुप्रकृतत्वा
दिति । तदर्थमाह । ज्ञानेनैवपरंपदंयातीति । शुभेनकर्मणास्वर्गमित्यनुवर्त्य कर्मणैवेत्येवकारान्वयः । शुभकर्मणैवस्वर्गंयाति ।
भगवज्ज्ञानेनैवपरमंपदंयाति । नतुस्वर्गंपरमंपदंवास्वातंत्र्येणयातीत्येवकारार्थः । तथाचफलरूपयोःपरपदयानस्वर्गयानरूपदेवया
नपितृयाणयोर्ज्ञानकर्मरूपसाधकायत्तत्वेनजीवानांतत्रफलेस्वातंत्र्याभावादीशाधीनमपिस्वातंत्र्यंकर्मादिरूपसाधनएवेतिकाम्यक
र्मणिवैराग्यंकार्यमेवेतिभावः ॥ १५ ॥ नन्वथापिनकर्मणिवैराग्यंयुक्तं । धूमोभूत्वाभ्रंभवतीतिश्रुतौकर्मकृतोमहासुखहेतुदेवताभाव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्योक्तेरित्यतःप्राप्तं। तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति। तस्याप्यर्थमाह। ज्ञानेनैवपरंपदंयातीति। शुभेनेत्याकृष्यान्वेति। स्व
र्गमेवेत्येवकारान्वयः। शुभेनकर्मणाजीवःस्वर्गमेवयाति। नतुदेवतात्वादिकं। कुतः यतोज्ञानेनैवस्वयोग्यज्ञानेनैव। परंउत्तमं पदं
स्वर्गरूपंदेवत्वंदेवतापदवींवायाति। नतुकर्मणा विद्यागम्यंपदंयस्मादित्युक्तेरित्यर्थः। धूमोभूत्वेतिश्रुतिस्तु धूमादिभावप्राप्तिश्चतद्ग
तौगतिरेवचेत्यादिस्मृतेर्देवतासायुज्यपरेतिभावः ॥ १६ ॥ यत्तुस्वर्गादवरूढस्यकर्मिणः यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुःवायुर्भूत्वाधू
मोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवतिअभ्रोभूत्वामेघोभवतीत्यादौबहुस्थानप्राप्त्युक्तेः। अनेकस्थानेषुकल्पांतंतत्तद्देवतासायुज्येनमहासुखहे
तुत्वात्। किंकर्मणिवैराग्येणेत्यतःप्राप्तं नातिचिरेणविशेषादितिसूत्रं। तदर्थस्य शुभेनकर्मणास्वर्गमितिप्राचीनभाष्येणैवभोगा
वशिष्टशुभकर्मादिसहितोजीवः आईषत् अल्पकालेनैव अस्वर्गंस्वर्गादन्यत्भूम्यादिकंयाति। नतुचिरेणेतियोजनयासंग्रहसंभवान्न
पृथगुक्तिः। स्वर्गाल्लोकादवाक्प्राप्तोवत्सरात्पूर्वमेवतु। मातुःशरीरमाप्नोतीत्यादेरिति ॥ १७ ॥ ननुतइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतय
स्तिलामाषाइतिजायंतइतिश्रुतौकर्मिणोव्रीह्यादिभावश्रवणात्सुखसाधनतयावेदोपदिष्टकर्मवतांव्रीह्यादिभावेनदुःखित्वेब्राह्मणोनि
र्वेदमायादित्यादिवेदविहितवैराग्यादावपितच्छंकास्यात्। यज्ञानांहिंसायुतत्वेनततःपापस्यसंभवेनदुःखहेतुत्वस्यन्याय्यत्वेनसुखहे
तुत्वेनविधानायोगाच्चेत्यतःप्राप्तं। अन्याधिष्ठितेपूर्ववदभिलापादित्यादि योगद्वयं। तदर्थस्यापिशुभेनैवेतिभाष्येणैवशुभेनक
र्मणास्वर्गंयातीति यज्ञादिकर्मणःशुभत्वस्वर्गरूपसुखहेतुत्वयोरुक्त्या तथाशुभेनकर्मणाऽस्वर्गंस्वर्गादन्यत्पदमित्यन्वेति व्रीह्यादि
स्थानमेवयाति। नतुतद्भावंप्राप्नोतीत्युक्त्याचसंग्रहोबोध्यः। यागीयहिंसायाःब्रह्महिंसावन्निषिद्धत्वाभावात्। प्रत्युतवायव्यंश्वेत

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मालभेतेतिविहितत्वाच्च पापाहेतुत्वेनशुभत्वात्पापाहेतुत्वेनैवदुःखानापादकत्वात्तद्युक्तयज्ञानांसुखसाधनत्वंदुःखाहेतुत्वंचयुक्तमेव ।
व्रीहियवाइतिश्रुतिस्तुव्रीह्याद्यभिमानिजीवेनस्थानैक्यपरेतिभावः ॥ १८ ॥ यत्तु स्वर्गादवाग्गतश्चापिमातुरेवोदरंव्रजेदित्युक्तेः । स्व
र्गादवरूढस्यपितृप्रवेशंविनैवमातृप्रवेशइत्याशंक्यपितृक्रमेणमातृप्रवेशंवक्तुंसूत्रं । रेतःसिग्योगोथेति । यच्चदेहंगर्भस्थितंक्वापिप्र
विशेत्स्वर्गतोगतइत्युक्तेःपितृप्रवेशंयोनिप्रवेशंविनैवमातृप्रवेशोस्तु । आस्तीकादौदर्शनात् । द्रुपदमांधातृशुकादौदर्शनान्मातृप्रवे
शोपिव्यर्थएवेत्याशंक्यकर्मिणांपितृक्रमेणयोनिद्वारामातृप्रवेशोक्त्यर्थंसूत्रं । योनेःशरीरमिति । तत्रपित्रादिक्रमेणैवजननमौत्स
र्गिकं । क्वचिदन्यथाभावोबलवत्कारणकृतइतिभावेनप्रसिद्धत्वात् पित्रादिक्रममुक्त्वान्यथाभावेपिहेतुमाह । ज्ञानेनैवपरंपदं
यातीतिं । शुकादिजीवायत्परंअन्यत्पदंस्थानंप्रसिद्धंमातापित्रादिस्थानंविना यत्स्थानांतर पुरुषमात्र प्रभृतिंयांति तज्ज्ञानेनैव
भगवज्ज्ञानप्रभावेनैवेत्यर्थः । तेषांज्ञानित्वेनज्ञानप्रभावात्क्वचिदन्यथात्वेपि कर्मीपितृप्रवेशक्रमेणैवशरीरंप्रतिपद्यतइतिनियमाद्वि
धेयमेवकर्मणिवैराग्यमिति । तदुक्तमनुभाष्ये । जीवपुरुषयोनीनांसंगातिनियमोज्झितिं । अथशब्देनभगवानाहकारणतश्चतामि
ति । उक्तंचन्यायविवरणे । विशेषकारणादेवविशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननंचैवनृणांसामान्यहेतुतइति । उक्तंचसुधायां ।
जन्मकारणाद्दष्टाकृष्टोजंतुर्बीजादिसंबंधेनशरीरमापद्यतइत्युत्सर्गः । सचक्वचिज्ज्ञानतपोयोगादिलक्षणेनकारणविशेषेणापोद्यत
इत्यादि । एवंसंक्षेपतोनिरूपितस्यैतत्पादीयाशेषनयार्थस्यपरंपरयामुक्तिहेतौवैराग्येउपयोगंवदन्नुपसंहरति । तस्मादिति । ॥ ४४ ॥
ज्ञानादन्यस्यास्थिरानर्थफलसाधनत्वात् । ज्ञानस्यैवस्थिरमहाफलसाधनत्वात् । अन्यत्रविरक्तःसन्भगवज्ज्ञानमेव संपदोक्तभ

क्तिश्रवणादिसाधनैराश्रयेत् । संपादयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौराघवेंद्रयतिकृतायां
तत्वमंजर्यांतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ३ ॥ १ ॥ एवमुक्तदिशोक्तार्थमनुसंदधतोधिकारिणोवैराग्योत्पत्तिसंभवेपि अनु
बंधादिभ्यइतिवक्ष्यमाणदिशाभक्तिमतएवश्रवणादिभिरीश्वरापरोक्षज्ञानोदयाद्भक्तिनिरूपणार्थोयंद्वितीयःपादइति भक्तिरस्मिन्पा
दउच्यतइतिविस्तरभाष्यात्स्पष्टं । ननुतत्रभक्तिरुच्यतइतिकोर्थः । किंसाकर्तव्येतिविधीयतेकिंवातत्स्वरूपमुच्यते । नाद्यः ।
प्रयत्नागोचरत्वेनविधेयत्वाभावात् । नांत्यः । भगवन्माहात्म्यस्यैवनिरूपणेनभक्तिस्वरूपानिरूपणात् । भक्त्यर्थंभगवन्महिमो
च्यतइतिश्रीमद्भाष्योक्तेश्च । नहिमहिमोक्तेर्भक्तावुपयोगोस्तीत्याशंकानिवृत्त्यर्थंविरक्तःसन्ज्ञानमेवसमाश्रयेदितिपूर्वभाष्यमत्रा
नुवृत्ययोज्यं । तथाहि । सन्निति॒श्येनेनाभिचरन्यजेत अर्जयन्वसतीत्यादाविवलक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेतौशतृप्रत्ययांतंप
दं । वीतितंत्रं । विशब्दवाच्येपरमात्मनिविशेषेणरक्तःसन्रक्तोभवितुं भक्तोभवितुमितियावत् । भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवसमाश्र
येत्संपादयेदित्यर्थः । माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तुसुदृढःसर्वतोधिकः । स्नेहोभक्तिरित्युक्त्यामाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैवभक्तित्वान्मा
हात्म्यानुक्तौचतज्ज्ञानवत्स्नेहस्यचानुदयात्तयोरुत्पत्त्यर्थंअत्रपादेभगवन्माहात्म्योक्तिरितिभावः । अत्रैवकारेणैतच्चोद्यंप्रत्युक्तं ।
विनापिमाहात्म्यज्ञानंपुत्रादौस्नेहदृष्टेः । क्वचिन्माहात्म्यज्ञानेपिस्नेहादृष्टेरन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्माहात्म्यज्ञानंस्नेहाहेतुरिति ।
हेत्वंतरेणफलसिद्धावप्यस्यहेतुत्वाविरोधात् । कारिरींविनावृष्टिर्दृष्टेतिकारीर्यावृष्ट्यहेतुत्वाभावात् । ज्ञातमाहात्म्यस्यापिपुंसः
स्नेहानुत्पत्तेर्मात्सर्यादिनिरुद्धत्वेनाकारणत्वानापादकत्वादितिभावः । ननुयदुक्तंप्रथमाध्यायेसर्वमीशाधीनमितितदसाध्विव ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

स्वाप्नपदार्थानामसत्यत्वेनतत्प्रतीतेर्बाह्यपदार्थाज्ञानाधीनत्वेनतेषांतत्प्रतीतेश्चेशाधीनत्वाभावात् । तथास्वाप्नतिरोधानमपिनेशा
धीनं । स्वाप्नप्रतीतेर्बाह्यार्थाज्ञानाधीनत्वेनतदप्रतीतेर्बाह्यार्थज्ञानाधीनत्वौचित्यात् । जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थयोरपिनेशाधीनत्वं ।
तयोःकालाद्यधीनत्वानुभवात् । सुषुप्तौजीवस्यसतासोम्यतदासंपन्नइतिश्रुत्याईशप्राप्त्युक्त्यातदधीनत्वोपगमेतदानाडीषुसुप्तोभ
वतीतिश्रुतिविरोधः । तथासुप्तप्रबोधस्यमूर्छायाश्चनेशाधीनत्वं । तयोर्भेरीताडनाद्यधीनत्वानुभवात् । मूर्छायामीशादन्यत्रचक्षु
रादौजीवस्यावस्थाने जाग्रदाद्यवस्थानुप्रवेशेनभगवत्यवस्थानेसुप्तिसांकर्येणतस्याःपृथगवस्थात्वायोगाच्चेतिचोद्यानांनिरासायप्रा
प्तानि । संध्येसृष्टिराहहीति पराभिध्यानादिति देहयोगाद्वासोपीति तदभावोनाडीष्विति अतःप्रबोधोस्मादि
ति मुग्धेर्धसंपत्तिरिति षडधिकरणानि । तेषुकोमहिमाविष्णोरुक्तइत्यतस्तेषांभावार्थमाह । सर्वावस्थाप्रेरकश्चेति । सर्वा
सामवस्थानांस्वप्नतत्तिरोधानजाग्रत्सुषुप्तिसुप्तप्रबोधमोहरूपावस्थानांप्रेरको नियंता । सएकःपरमेश्वरइत्यग्रेतनंवाक्यमत्राकृष्य
योज्यं । वक्ष्यमाणेनसमुच्चयार्थश्चशब्दः । योऽध्यायद्वयेननिर्दोषगुणपूर्णोनिर्णीतःसइतितच्छब्दार्थः । स्वप्नतिरोधानसुप्तप्रबो
धयोःपृथगवस्थात्वाभावेपिप्रसिद्धजाग्रदाद्यवस्थैकदेशत्वादेवावस्थात्वोक्तिः । यद्वाऽवस्थानामिति स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिमोहावस्था
नामेवग्रहणंतत्तिरोधायकोबोधकश्चेतिचशब्दार्थः । यद्वावस्थाअवस्थितयःजीवानामवस्थानानि । तेषांप्रेरकइत्यर्थः । सूर्यादिभा
सकइतिवदयंनिर्देशोबोध्यः। अत्रसइत्युक्त्याप्रथमाध्यायोक्तमहिम्नएवात्रविशेषशंकानिरासेनप्रपंचनमितिसूचितं । तत्रपरमेश्वरइ
त्युक्त्यामनोगतांश्चसंस्कारान्स्वेच्छयापरमेश्वरः । प्रदर्शयतिजीवायेत्यादिवाक्यसूचनेनस्वाप्नानांमानसवासनोपादानेनेश्वरजन्य

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

तयासत्यत्वांत् । बंधमोक्षादिसर्वेश्वरत्वात्स्वप्नाद्यवस्थाप्रेरकत्वंतस्ययुक्तमितिदर्शितं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४ ॥ ५ ॥ ७॥ ननुलोके राजादेःखंडेशत्वदर्शनेनेश्वरस्यापिकेषांचित्किंचिदवस्थायाःप्रेरकत्वमस्तु नसर्वेषांसर्वावस्थानामित्यतःप्राप्तं । सएवचकर्मानु स्मृतिशब्दविधिभ्यइतिषष्ठमधिकरणं । तस्याप्यर्थः । सर्वेत्यादि । सर्वेतितंत्रं । सर्वासांप्रजानांसर्वासामवस्थानांप्रेरकःसः यएकदेशप्रेरकत्वेनांगीकृतः सएकःपरमेश्वरःनत्वनेकइत्यर्थः । तत्रैकपरमपदाभ्यां प्रदर्शकस्तुसर्वेषांस्वप्नादेरेकएवतु । परमःपु रुषोविष्णुरित्यादिवाक्यसूचनेनपरमेश्वरत्वहेतुरुक्तोभवति । अन्यथाईश्वरत्वमेवस्यान्नपरमेश्वरत्वं । तच्चवचनसिद्धमितिभावः । अत्रयद्यपितदभावोनाडीष्वितिनयेजीवस्यनाडीस्थितपरमात्मनिसुप्तिरित्युच्यते नतुसुप्त्यवस्थायामीशाधीनत्वं । तथामुग्धेर्धसंप त्तिरितिनयेपिमोहावस्थायांजीवस्यभगवतिनसमग्रप्राप्तिः सुखानुसंधानात् । नाप्यप्राप्तिरेव । अन्यार्थादर्शनात् । अतःपरिशेषा दर्धप्राप्तिरितिमोहावस्थानमेवोक्तं । नतुसुप्तिमोहावस्थयोरीशाधीनत्वमुच्यते । तथापितयोरवस्थयोरीशाधीनत्वस्यसएवचक र्मानुस्मृतीत्येतन्नयेनैवसिद्धत्वंद्योतयितुंतदर्थोक्तिपर भाष्येणसर्वावस्थाप्रेरकइत्यनेनैवसहेतरषडधिकरणभावार्थोपिभाषितः । य थोक्तंश्रीमद्भाष्येमोहनये । सोपिततएवेतिसिद्धमिति । नन्वेवंसुप्त्याद्यवस्थाप्रेरकत्वस्यापिसएवचेतिनयेनैवसिद्धेः । तदुक्त्यर्थे संध्येसृष्टिराहहीत्यादिव्यर्थमितिचेन्न । सामान्यतोवस्थाप्रेरकत्वसिद्धावेवकिमेकदेशप्रवर्तकोथसर्वप्रवर्तकइतिचिंतावसरात् । अ त्रसूत्रेषुजीवसंबंधिसुप्त्याद्यवस्थाप्रेरकत्वोक्त्याकैमुत्यन्यायसिद्धनानादेशकालस्थितनानाजडगतवृद्धिह्रासाद्यवस्थाप्रेरकत्वमित्य पिसूचयितुंसर्वावस्थेतिसामान्योक्तिरिति ॥ ६ ॥ नन्वेवंसर्वेषांसर्वावस्थाप्रेरकत्वेधिष्ठानभूतप्रेर्यजीवानांसुरनरतिर्यगादिभेदेनभे

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दात्तत्प्रेरकोपिभिन्नाधिष्ठानगतघटादिवद्भेदवान्स्यात् । तथादक्षिणाक्षिमुखेविश्वोमनस्यंतस्तुतैजसः । आकाशेचहृदिप्राज्ञस्त्रिधा देहेव्यवस्थितइति दक्षिणाक्ष्यादिदेशभेदेनविश्वोहिस्थूलभुङ्नित्यमिति जाग्रदादिकालभेदेनच तथा कार्यकारणबद्धौताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञःकारणबद्धस्त्वित्यादिरूपभेदवचनाच्चस्वरूपेषुभेदवान्स्यादित्यतःप्राप्तं । नस्थानतोपीत्यादिसूत्रत्रयं । तदर्थमाह । सर्वरूपेष्वभेदवान् । सर्वदेशेषुकालेषुसएकःपरमेश्वरइति । सुरनरादिशरीरदक्षिणाक्ष्यादिसर्वदेशेषुजाग्रदादिसर्वकालेषुस्थितेषुविश्वादिसर्वरूपेष्वभेदवान्सपरमेश्वरइत्यर्थः । कुतइत्यतएकःपरमेश्वरइति । यतोनैवेश्वरद्वयमितिचक्षुरादिवत्त्वित्यत्रभाष्योक्तयुक्त्याएकोहिपरमेश्वरोनत्वनेकः । रूपाणांभेदेऽनेकेश्वरापातादितिभावः । ननुचरूपाणांभेदेप्येकस्मिन्नेव रूपेभगवान्परमैश्वर्यवान् । अन्यानिरूपाणितदनुग्राह्याणिसंत्वतोनदोषइत्यतोपि । सर्वेति । सप्रागुक्तोभगवान्परमेश्वरःसर्वदेशकालस्थितरूपेष्वभेदवान् । अविशेषवानित्यर्थः । नन्वेवंसर्वदेशकालस्थितरूपाणामभेदेव्योमवत्पादाद्येकदेशेनैवतत्रतत्रावस्थानमीश्वरस्येतिस्यात् । तच्चसप्तांगएकोनविंशतिमुखइत्यादिश्रुतिविरुद्धमित्यतोपि । सर्वेत्यादि । सर्वशब्दःसमग्रवाची । सर्वदेशेषुसर्वकालेषुसर्वरूपेषुपाणिपाद्यवयवैःसमग्ररूपेषुसत्सु अभेदवान्सपरमेश्वरइत्यर्थः । ननुसमग्ररूपेणसर्वदेशाद्यवस्थानंकथंहरेरुपपद्यते । अन्यत्राद्दष्टत्वादित्यतः सएकःपरमेश्वरइतिहेतुगर्भे । सएकोपिपरमेश्वरत्वात्ताद्दशरूपेणाभेदवानिति । ऐश्वर्याद्रूपमेकंचसूर्यवद्बहुधेयतइतिस्मृतेरितिभावः । परमेश्वरइत्युक्त्यैव बद्धोबंधादिसाक्षित्वादितिस्मृतिसूचनेनभेदोक्तेर्गतिरपि सूचितेति ॥ ८ ॥ नन्वेवंसर्वदेशादौहरेःपाणिपादादिसमग्ररूपाणामवस्थितिमुपेत्यतेषामभेदोक्तौरूपवत्त्वाद्यज्ञदत्तवदनित्यत्वप्र

संगः । अरूपमव्ययं तदरूपमनामयमित्यादिश्रुत्यप्रामाण्यंचस्यादित्यतोहरेरप्राकृतरूपंवक्तुं अरूपवदेवेत्यादिसूत्रचतुष्टयं । तस्याप्यर्थः । सर्वेत्यादि । सपरमात्मासर्वरूपेष्वभेदवान् । सर्वस्वात्मीयकरचरणादिमद्विग्रहेष्वभेदवान् । नतुयज्ञदत्तादिजीवसंबंधिप्राकृतशरीरेषुयज्ञदत्तादिरिवभेदवानित्यर्थः।तथाचैकात्म्यप्रत्ययसारं आनंदरूपममृतमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योज्ञानानंदाद्यात्मकेश्वरतादात्म्येनरूपस्यप्राकृतदेहवैलक्षण्यात् । गृहांतर्नयनादिप्रकाशेसत्यपिचाक्षुषादिप्रकाशस्यलौकिकप्रकाशवैलक्षण्येननास्तिप्रकाशइत्यादिव्यवहारवत् अरूपमित्यादिश्रौतव्यवहारस्याप्राकृतरूपवत्त्वेनानित्यत्वाद्यप्रसंगस्यचोपपत्तेरितिभावः । कुतएताद्दशरूपवत्त्वंहरेः लोकेसर्वरूपाणांप्रकृत्याद्यात्मकत्वनियमादित्यतः सर्वदेशेष्वित्यादि । सर्वदेशेषुकालेषुसएकःपरमेश्वरः । प्रकृत्यादिसर्वस्वामीत्यर्थः । सर्वरूपाणांलोकेप्रकृत्याद्यात्मकत्वेपिहरेःप्रकृतिभूतादिसर्वेश्वरत्वान्नतत्रप्राकृतादिरूपंयुक्तं । स्वाधीनेनस्वात्मबंधनाभावादितिभावः । क्वापिकदापिकिंचिदपिरूपंस्वात्मनाभिन्नंनेतिवक्तुंदेशकालसर्वपदानामुक्तिः । विवृतमेतद्द्वितीयगीताभाष्यादौतत्रतत्रैवेति ॥ ९ ॥ नन्वीश्वररूपाणांमत्स्यादीनामीश्वरेणाभेदेमत्स्यादीनामिवजीवादीनामपीश्वरांशत्वेनेश्वरेणाभेदोस्तु। नचपृथगुपदेशादितिजीवेश्वरभेदोक्तिविरोधः । सर्वजीवसमुदायस्येशत्वेनएकैकजीवस्येश्वरेणभेदाभेदादभेदेपि भेदाविरोधादित्यतःप्राप्तं अतएवचोपमासूर्यकादिवदिति । तस्यतात्पर्यार्थमाह । सएकःपरमेश्वरइति । सविष्णुरेकःपरमेश्वरः । नजीवोपीश्वरकोटौनिवेश्यतइत्यर्थः । अंशत्वंतुभेदेनैव । अंशोनानाव्यपदेशादित्यत्रद्वितीयेव्याख्यातमितिभावः ॥ १० ॥ ननुयदुक्तंजन्मादिसूत्रेसर्वकर्तेति सृष्टिस्थित्याद्यष्टव्यापारकर्तेति तदयुक्तं । सृष्टौसत्यांयावत्संहारंजगत्स्थितेःस्वतए

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वसिद्धेः संहर्तुरसंहारातिरिक्तव्यापारस्यपालनरूपस्यायोगादित्यतः पालनाख्यंपृथग्व्यापारंवक्तुंप्राप्तं प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेध
तीत्यादिसूत्रं । तथाभक्तिंविनास्तंभादेरिवपुरुषप्रयत्नेनैवेश्वरापरोक्ष्यसंभवाच्चभक्तिर्व्यर्था । तस्याव्यक्तैकस्वभावत्वेनस्तंभादि
वैलक्षण्येतुसुतरांव्यर्था । साधनशतेनापितादृशस्यादृष्टस्येवापरोक्ष्यायोगादित्यतोनंतशक्तिकेनप्रसन्नेनेश्वरेणैवतादृशस्यापिआपरो
क्ष्यंभवतीतिवक्तुंप्राप्तं तदव्यक्तमाहहीत्यादिसूत्रपंचकं । तथापूर्ववैशेषिकनयेसमवायापाकरणेनज्ञानानंदादिगुणानांवस्तुस्व
रूपत्वोपगमेनेश्वरस्यज्ञानादिगुणवत्त्वंनस्यात् । गुणवत्त्वांगीकारेचस्वरूपत्वंनस्यादित्यतोभगवतोगुणात्मकत्वंविशेषबलाद्गुणि
त्वंचेतिवक्तुं उभयव्यपदेशादित्यादिसूत्रचतुष्टयं । तेषामर्थमाह । परमेश्वरइति । एकइतिच । परश्चासौमेश्वरश्चेतिविग्रहः ।
सविष्णुः परः पालकइत्यर्थः । पृपालनपूरणयोः पचाद्यच् । धारणपोषणादिरूपव्यापारस्यरक्षादिरूपस्यभाष्योक्तश्रुत्यादिसिद्धत्वादि
तिभावः । मेश्वरः परेत्यन्वेति । परस्यलोकविलक्षणस्याव्यक्तैकस्वभावस्येतियावत् । परमात्मनः संबंधिन्याइतिवा परायाः उत्तमा
याइतिवा मायाः प्रमायाईश्वरापरोक्षज्ञप्तेरीश्वरः स्वामीत्यर्थः । नित्याव्यक्तोपिभगवानीक्ष्यतेनिजशक्तितइत्यादेः । अव्यक्तस्वभावो
पिप्रसन्नः सन्स्वात्मापरोक्षज्ञानंभक्तेभ्योददातीतिभावः । तथा एकः गुणादिभिरभिन्नइत्यर्थः । तर्हिकथंगुणित्वमित्यतोवस्तुसाम
र्थ्यापरपर्यायविशेषबलाद्गुणित्वंस्यादितिभावेनपरमेश्वरइति । यथाश्रुतएवार्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यत्त्वीश्वरज्ञानादिकंलौकिक
ज्ञानादिवदेवविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिनाज्ञानानंदादिपदवाच्यत्वादलौकिकंनेत्यतस्तस्यालौकिकत्वंवक्तुं परमतः सेतून्मानसंबं
धभेदव्यपदेशेभ्यइतिसूत्रत्रयं । तस्याप्यर्थः । सएकः परमेश्वरइति । सएकोविष्णुरेवपरमेश्वरः । परमलौकिकंमाप्रमाआनं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दादेरुपलक्षणं। ज्ञानानंदादिगुणजातंयस्यसपरमः। सचासावीश्वरश्चपरमेश्वरइत्यर्थः। अलौकिकज्ञानादिमत्त्वेहेतुत्वेनेश्वरइति। ए
षसेतुर्विधृतिर्यएषआनंदःपरस्येति । एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यादिनोक्तसेतुत्वोपजीव्यत्वबिंबत्वादिनास्वा
मीयतइत्यर्थः। अलौकिकेपिज्ञानानंदादौज्ञानादिशब्दप्रयोगस्तुतस्यार्थप्रकाशत्वानुकूलवेद्यत्वादित्यादिज्ञापनार्थइतिभावः ॥१६॥
नन्वेवमीश्वरज्ञानानंदादेर्ब्रह्मादिज्ञानानंदादिकंप्रतिबिंबत्वेब्रह्मादिज्ञानानंदादौतारतम्यवदीश्वरज्ञानानंदादिगुणेषुतारतम्यंस्या
दित्यतःप्राप्तं स्थानविशेषादित्यादियोगद्वयं । तस्याप्यर्थः। सएकःपरमेश्वरइति । सविष्णुरेकःज्ञानानंदादिभिरेकप्रकारए
वनतुतारतम्यवानित्यर्थः। बिंबानंदाद्यवैचित्र्येपिप्रतिबिंबवैचित्र्यस्यबिंबभूतभगवदैश्वर्यवशादुपपत्तेरितिभावेनोक्तं परमेश्वरइ
ति । स्थानगुणस्याप्युपलक्षणं । ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनांसूपपन्नाह्यानंदादेर्विचित्रतेतिस्मृतेरिति
भावः ॥ १७॥ नन्वेवमीश्वरस्यबिंबत्वेसूपपन्नेसतितत्प्रतीत्यर्थंनभक्त्यादिसाधनापेक्षा ध्यानकालेपुरुषप्रयत्नेनप्रतीतस्यैवबिंबभूत
विष्णुरूपत्वाद्यत्किंचिद्ध्यानेनेश्वरस्यफलदानायोगादित्यतोध्यानकालेप्रतीतस्याविष्णुत्वंवक्तुंसूत्रं तथान्यत्प्रतिषेधादिति । त
स्याप्यर्थः सएकःपरमेश्वरइति। सविष्णुरेकःपरमेश्वरश्चेत्यर्थः । ध्यानप्रतीतस्यतु ध्यातृपुरुषबहुत्वेनानेकदुर्लक्षणत्वादिनानीश्व
रत्वमितिकथंतस्यविष्णुत्वमित्यर्थः । ध्यानकालेप्रतीतस्याब्रह्मत्वेपिब्रह्माधिष्ठानत्वात्तद्ध्यानस्यब्रह्मध्यानत्वेनैतावतैवेश्वरस्यफल
दानोपपत्तेः । ब्रह्मैवप्रतिबिंबेयदतस्तेषांफलप्रदमित्यादिस्मृतेरितिभावः । विष्णोर्ध्यानप्रतीतादन्यत्वयुक्तिसूचनायततोन्यइत्या
द्यनुक्त्वाएवंविन्यासःकृतः ॥ १८ ॥ नन्वेवंध्यातृभ्यःफलदानवत् देशांतरेकालांतरेन्यस्यस्वातंत्र्यमपिदत्वाततःसृष्ट्यादिकमपि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कुर्यात् । लोकेराजादौदेशादिभेदेनानेकस्वातंत्र्यस्यदर्शनात् । हरेरप्यवतारेषुविविधलीलादर्शनाच्चातोनतस्यैवसर्वकर्तृत्वमित्य
तःप्राप्तं अनेनसर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यइति । तस्याप्यर्थमाह । सर्वदेशेषुकालेषुसएकःपरमेश्वरइति । सर्वत्र
सर्वदासएकएवस्वतंत्रःसन्सृष्ट्यादिकर्ता नत्वनेकइत्यर्थः । स्वातंत्र्यात्क्रीडतेविष्णुर्नहिस्वातंत्र्यमन्यगं । करोतीत्यादेरितिभावः
॥ १९ ॥ नन्वेवमपिनेश्वरस्यफलदातृत्वंप्रागुक्तंयुक्तं । तस्यकर्मविनाकृतस्यफलदातृत्वेकर्मणांवैयर्थ्यापातेनतद्विधायकवेदाप्रा
माण्यापातात् । तस्यवैषम्यादिदोषानुषंगाच्चाकृतकर्मणांपुंसांफलादर्शनाच्च फलस्यकर्मान्वयव्यतिरेकित्वेनकर्मैवफलप्रदंनेश्वरइ
त्यतःप्राप्तं फलमतउपपत्तेरित्यादियोगचतुष्टयं । तस्याप्यर्थः । सएकःपरमेश्वरइति । सएकोविष्णुरेवपरःफलदानादिस
मर्थः । नतुकर्म तस्याचेतनत्वेनस्वतःफलदानानुपपत्तेः । रातिर्दातुःपरायणं । पुण्येनपुण्यंलोकंनयतीत्यादेःकर्मनिमित्तीकृत्ये
श्वरएवफलदातेतिभावः ॥ २० ॥ नन्वेवमष्टादशभिर्नयैर्भगवतोयन्माहात्म्यवर्णनंतदयुक्तमिव । तस्यभक्त्यर्थत्वेनभक्तेरेवानुप
योगादित्यानंदज्ञानादिमत्त्वस्यमोक्षत्वेननित्यसिद्धत्वान्नित्यसिद्धस्यतस्याभिव्यक्तेरपिसुप्ताविवकदाचित्स्वयमेवसंभवादित्यतः
प्राप्तं अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्वमितिसूत्रं । तथाभक्तेरावश्यकत्वेपिकेषांचित्सम्यङ्मुक्तिः । केषांचिदसम्यङ्मुक्तिरित्यस्या
योगेनसर्वेषांमुक्तेरेकरूपत्वेनतद्धेतोर्भक्तेरपिब्रह्मादिष्वन्येषुचैकप्रकारत्वमेवोपेयं । तद्वैषम्यंतुनिर्बीजमित्यतःप्राप्तं । वृद्धिह्रास
भाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादित्यादियोगद्वयं । तयोरप्येकादशद्वादशाधिकरणयोरर्थंश्रुत्यर्थाभ्यांभाषते तद्भक्ति
तारतम्येनतारतम्यंविमुक्तिगमिति । विमुक्तिगं विशेषेणसम्यङ्मुक्तिः तत्रविद्यमानमानंदादितारतम्यं तद्भक्तितारतम्ये

न प्रकृतपरमेश्वरभक्तितारतम्येनहेतुनाभवतिनान्येनेतिश्रौतोर्थः । मुक्तौसर्वेषामविद्यानिवृत्त्यादेर्निश्शेषतोभावेनसम्यङ्मुक्तिभा
वेनतत्रस्वरूपानंदादितारतम्यस्य अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिश्रुत्यादिसिद्धत्वात् फलवैषम्यस्यसाधनवैषम्यैकाधीन
त्वात् श्रुतिसिद्धमुक्तिगतब्रह्माद्यानंदतारतम्यान्यथानुपपत्त्याभक्तितारतम्यमुपेयमितिभावः । तथा सुप्तावानंदादेरीषदभिव्य
क्तावपि सम्यगभिव्यक्तेरेवमुक्तित्वात्तस्याश्चभक्तिंविनायोगाद्भक्तेर्मुक्तिफलत्वसमर्थनात्सिद्धमिति मुक्त्यर्थंभक्तिरावश्यकीत्यार्थि
कोर्थः । सामान्यासिद्धौविशेषचिंतायाअनवसरदुःस्थत्वेन विशेषोक्त्यासामान्यस्याक्षेपादिति भक्तिविचारपराधिकरणद्वयस्य
सूत्रकृता अतएवचोपमेतिपूर्वसूत्रे ज्ञानानंदादिमत्त्वरूपस्यभगवत्सादृश्यस्यजीवेप्रकृतसुप्ताविवभक्तिंविनाप्यभिव्यक्तिसंभवाद्भ
क्तिर्व्यर्थेत्यादिशंकानिरासार्थतयावांतरसंगतिवशेनमध्येनिवेशितत्वेपि तदर्थस्यांतेभाषणंत्वेतत्पादीयसर्वाधिकरणेषुविष्णुमाहा
त्म्यनिरूपणस्यभक्तावुपयोगइतिसूचयितुं ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयति
कृतायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ७ ॥ ३ ॥ २ ॥ एवमाद्यसूत्रस्थाथपदोक्ताधिकारिविशेषेणवैराग्यभक्ती निरूप्ये
दानींजिज्ञासाशब्दोक्तोपासनानिरूपणार्थोयंपादः । तदर्थोक्तिपरतयाऽग्रेतनं उपास्योविष्णुरितिपदद्वयमादावाकृष्ययोज्यं ।
इत्युच्यतइतिशेषः । विष्णुर्जिज्ञासापरपर्यायश्रवणमननध्यानरूपोपासनाविषयःकार्यइत्युच्यते । तद्विषयासाकार्येत्यत्रपादेनिरू
प्यतइत्यर्थः । व्यक्तंचजिज्ञासोपासनयोरेकार्थत्वमनुभाष्ये सोपासनाचद्विविधाशास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपापराचेति ।
उक्तंचटीकायां उपासनानामब्रह्मजिज्ञासेति । तत्राद्यनयार्थं सर्ववेदविषयश्रवणमनने कार्ये इत्येवंरूपं । तस्यमंदमध्योत्तमाख्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सर्वाधिकारिकत्वस्फोरणायांतेविवक्षुर्ध्यानरूपोपासनाप्रकारोक्तिपरनानानयार्थान्विक्षिप्योक्तान्श्रोतृबुद्धिसौकर्यायसोपानारोहण
न्यायेनाधिकारिक्रममनुसृत्यसंक्षिप्याह सच्चिदित्यादिना ॥ तत्रसर्वमुमुक्षूपास्येशगुणानांसंख्यानिर्देशाभ्यांक्लृप्तौनियामका
भावेनानिर्णयान्नकस्याप्युपासन मित्युपासनासामान्याक्षेपनिरासायसर्वमुमुक्षुसाधारणगुणोपासनांवक्तुंपंचमाधिकरणं आनंदा
दयःप्रधानस्येति । तदर्थमाह । सच्चिदानंदआत्मेतिमानुषैश्चसुरेश्वरैः । यथाक्रमंबहुगुणैरिति । सर्वैरुपास्योविष्णुरि
त्यत्राप्यन्वेति। सुरेश्वरैश्चेतिचान्वेति ।उपासनाशब्दोत्रध्यानमात्रपरोनपूर्ववत्त्रितयपरः । आत्मशब्दश्चलोकेशरीरप्रतिसंबंधिवा
चित्वादिहेशशरीरस्थानीयसर्वचिदचित्प्रतिसंबंधिवाचीसन्स्वामिपरः । यद्वा आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दःपतिंवदेदितिचतुर्था
नुभाष्योक्त्या भृत्यानादत्तइतिस्वामिपरः । निर्दोषःज्ञानमानंदःस्वामीत्येवंप्रकारेणबहुगुणैरनेकगुणैःनत्वेकैकगुणेनमनुष्यप्रभृति
ब्रह्मांतैःसर्वैरपिमुमुक्षुभिरुपास्योध्येयोविष्णुरित्यर्थः । कुतः । यथाक्रममिति । स्वप्राप्यफलमनतिक्रम्येत्यर्थः । निर्दोषज्ञानानं
दानुभवरूपमोक्षस्यसर्वाधिकारिप्राप्यत्वात्फलसाम्येनोपासनायाःकार्यत्वात्तंयथायथोपासतइत्यादेरात्मत्वोपासनस्यचप्रीतिहेतु
त्वात् । सच्चिदानंदआत्मेतिब्रह्मोपासाविनिश्चिता । सर्वेषांचमुमुक्षूणांफलसाम्यादपेक्षितेत्यादिस्मृतेरितिभावः ॥ ५ ॥ यत्तुतस्य
प्रियमेवशिरइत्यादि श्रुत्युक्तस्यप्रियशिरस्त्वादेरपि सर्वापेक्षितत्वात्सर्वोपास्यतेतिप्राप्ते नेतिवक्तुंसूत्रं । प्रियशिरस्त्वादीत्यादि ।
तस्याप्यर्थः । सच्चिदानंदआत्मेति । चोवधारणे । विष्णुरुपास्यइत्यन्वेति । सच्चिदानंदआत्मेत्येवमानुषादिभिर्ब्रह्मान्यैरुपास्यो
विष्णुर्नप्रियशिरस्त्वादिसर्वगुणविशिष्टत्वेनापि । कुतः यथाक्रमंस्वप्राप्यफलानुसारात् प्रियशिरस्त्वादेःसर्वाप्राप्यत्वादितिभावः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ ६ ॥ यदपि उक्षासद्यावापृथिवीबिभर्ति एषोहिसर्वेषुलोकेषुभातीतिश्रुतभरणप्रकाशयोःसर्वापेक्षितत्वात्सर्वोपास्यतातयोरपी
तिप्राप्तेनेतिवक्तुं । संभृतिद्युव्याप्त्यपिचातइतिचतुर्दशमधिकरणं । तदर्थोपि सच्चिदानंदआत्मेतीत्येवमानुषैरुपास्योविष्णुर्नसं
भृतिद्युव्याप्तिमत्त्वेनापि । तयोर्देवमात्रोपास्यत्वादित्युक्त्यसंगृहीतः ॥ १४ ॥ तथा दुष्टजननिग्रहस्यसर्वसज्जनापेक्षितत्वात् तंप्र
त्यंचमर्चिषाविध्यमर्मन् इत्याद्युक्तवेधादिगुणानामपिसर्वोपास्यतेतिप्राप्ते नेतिवक्तुं वेधाद्यर्थभेदादिति यत्तुषोडशमधिकरणं
तदर्थोयत्यादिरूपैरपिमानुषादिभिःसच्चिदानंदआत्मेत्येवोपास्योनवेधादिगुणवत्त्वेनेत्यर्थोक्त्यैवसंगृहीतः । तत्रोभयत्रहेतुर्यथाक्र
ममित्येव तदर्थःपूर्ववत् ॥ १६ ॥ यदपि प्रियशिरस्त्वादिवत्योवैभूमेतिश्रुतंनिरतिशयत्वापरपर्यायंभूमत्वमपिसर्वप्राप्यंनेति
नसर्वोपास्यमितिप्राप्ते सर्वोपास्यमेवेतिवक्तुं । भूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यादि सप्तत्रिंशमधिकरणं । तदर्थोपिबहुगुणैरित्युक्त्या
संगृहीतः । बहुःपूर्णतायामितिछांदोग्यभाष्योक्तेः । बहुशब्दःपूर्णत्ववाचीतथाचसच्चिदानंदआत्मेत्येवंप्रकारेणबहुगुणैःपूर्णगुणैःमानु
षादिसुरेश्वरांतैरुपास्योविष्णुरित्यर्थः ॥३७॥ यच्चपूर्णत्वरूपंभूमत्वंज्ञानानंदादिगुणेषुमानुषैस्सुरेश्वरैश्चैकप्रकारेणैवोपास्यमितिप्राप्ते
मासपक्षदिनानंत्यादिवत्पूर्णत्वमपिमानुषादीनांतारतम्येनैवोपास्यमितिवक्तुं नानाशब्दादिभेदादितिसूत्रं । तदर्थोपियथाक्रमंब
हुगुणैःस्वयोग्यतानुरोधेनपूर्णत्वेनज्ञातगुणैर्मानुषादिभिरुपास्यइत्युक्त्यासंगृहीतोध्येयः ॥३८॥ यदपिदुरितनिवृत्त्यर्थकतयाकाम्यं
नृसिंहाद्युपासनंमोक्षानुपयोगित्वान्मुमुक्षुणानकार्यमितिप्राप्तेमुमुक्षुणापिताद्दशफलप्राप्तीच्छुनाताद्दशोपासनंपरंपरयामोक्षोपयोगि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्वात्कार्यमेवेतिवक्तुं विकल्पोविशिष्टफलत्वादितिसूत्रं । तदर्थोपि यथाक्रमंदुरितनिवृत्त्यादिरूपस्वप्राप्यफलानुरोधेनमानुषा
दिभिर्नृसिंहादिरूपीविष्णुरुपास्यइत्युक्त्यासंगृहीतः ॥३९॥ एतेनैवार्थादिसाधनतयाकाम्यभगवद्रूपविशेषाद्युपासनमपि सर्वेषामाव
श्यकमितिप्राप्ते मुमुक्षूणांनावश्यकमन्येषामावश्यकंमुमुक्षूणामपिकामप्रहाणेनभगवत्प्रीत्यर्थत्वेनावश्यकमित्यादिवक्तुंप्राप्तस्य का
म्यास्तुयथाकामंसमुच्चीयेरन्नित्यादिसूत्रस्यार्थोपिसंगृहीतः । यथाक्रमंस्वस्वप्राप्यकाम्याकाम्यफलानुरोधेनबहुगुणैर्विष्णुरुपा
स्योमानुषादिभिरित्यर्थकथनात् ॥४०॥ यत्तुतमेवैकंजानथेत्यादिश्रुतेर्विष्णुरेकएवोपास्योनान्येपिदेवाइतिप्राप्तेऽन्येपिभगवत्परिवा
रत्वेनोपास्यानप्रधानत्वेनेतिवक्तुंअंगावबद्धास्त्वित्यादि षट्त्रिंशमधिकरणं । तदर्थोप्युक्तोमानुषैश्चेत्यादिना । सुरेश्वरैरिति
सहयोगेतृतीया । सहयुक्तेप्रधानइत्यत्र युक्तइत्युक्त्यासहपदाप्रयोगेपि तदर्थसत्त्वेपितृतीयायाःस्मरणात् । तथाचसुरेश्वरैर्ब्रह्मादि
भिरप्रधानैःपरिवारभूतैश्चसह विष्णुर्मानुषादिभिरुपास्योनकेवलइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्तूक्तंचतुर्गुणैरेवविष्णोःसर्वोपास्यत्वनिर्णयाद्दे
वैरपितावद्भिरेवोपास्योनाधिकगुणैरितिप्राप्तेस्वस्वप्राप्यफलानुरोधेनचतुर्भ्योधिकैरपिगुणैरुपास्योविष्णुरितिवक्तुं इतरेत्वर्थसा
मान्यादिति सप्तममधिकरणं । तदर्थमाह । सुरेश्वरैर्यथाक्रमंबहुगुणैरिति । विष्णुरुपास्यइत्यन्वेति । सच्चिदानंदआत्मेतीति
वर्तते । इतिशब्दःप्रभृत्यर्थः । सुरेश्वरैस्सच्चिदानंदात्मप्रभृतिभिर्बहुगुणैरुपास्योविष्णुरित्यर्थः । तत्रहेतुर्यथाक्रममिति । स्वस्वप्राप्य
फलानुरोधेनेत्यर्थः । मनुष्येभ्योऽतिशयितफलस्यप्राप्यत्वात्ततोऽधिकगुणोपासनायाःकार्यत्वात्फलानुसारित्वादुपासनायाःमनु ॥ ५० ॥
ष्येभ्योतिशयितफलवत्त्वेहेतुसूचनायसुरैरित्यनुक्त्वासुरेश्वरैरित्युक्तं । सुराश्चतेईश्वराश्चलोकस्येतिविग्रहः । किंसर्वैर्देवैःसाम्येनोपा

स्योनेत्याह । यथाक्रममिति । अनादिस्वस्वयोग्यताक्रमानुरोधेनेत्यर्थः ॥७॥ एतेनोपासनायोग्यतानियमेप्रमाणाभावादुपासना
नयोग्यतानुसारिणीतिप्राप्ते मुक्तावानंदतारतम्यान्यथानुपपत्तिसिद्धत्वाद्योग्यतानियमस्यतदनुसारिण्येवोपासनेतिवक्तुंप्राप्तस्य
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामिति विंशाधिकरणस्यार्थः ॥२०॥ तथाऽनागंतुकोपासनाया आगंतुकयोग्यताधीनत्वा
योगादर्जुनादींद्रांशानामुत्पत्त्यादिमतांस्वरूपभूतयोग्यतायाअनादित्वायोगान्नयोग्यतानुसारिण्युपासनेतिप्राप्ते अंशांशिनोरभेदेन
योग्यताप्यनादिरेवेतितदनुसारिण्येवेतिवक्तुंप्राप्तस्य एकआत्मनःशरीरेभावादिति पंचत्रिंशाधिकरणस्यार्थश्चसंगृहीतोभवति
॥३५॥ तथा सुरेश्वरैरित्यादिनैवांगेषुयथाश्रयभावः । नवातत्सहभावश्रुतेरित्येतत्पादीयोपांत्यांतिमनययोरप्यर्थस्संगृही
तोध्येयः । तत्राद्यनयेविष्णौसूर्याद्याश्रयचक्षुष्कत्वादिगुणानांचतुर्गुणमात्राधिकारित्वेननिर्णीतमनुष्याधिकारित्वायोगाद्देवाधिका
रिकत्वस्याश्रुतत्वेनानधिकारिकतयानुपास्यतेतिप्राप्ते शीर्ष्णोद्यौरित्यादिश्रुतौदेवानांयतोजन्मतत्रैवस्थितिरितितत्तदंगाश्रितत्वो
क्त्यादिबलादुपास्यतेत्युक्तं । अंत्यनयेतुदेवाधिकारिकत्वस्यशीर्ष्णोद्यौरित्यादिवाक्यसन्निधावश्रवणेपिक्वचिच्छ्रुतिषुश्रवणात् ।
शीर्ष्णोद्यौरित्याद्युक्त्यन्यथानुपपत्त्याचदेवाधिकारिकत्वसिद्धेर्देवैरुपास्यतेत्युक्तं । तदर्थद्वयस्यापिसुरैश्चयथाक्रमंस्वस्वप्राप्यतदंगा
श्रितत्वरूपफलक्रमानुरोधेनबहुगुणैःसूर्यादितत्तद्देवाश्रितचक्षुराद्यंगकत्वादिरूपानेकगुणैर्विष्णुरुपास्यइत्युक्त्याप्राप्तत्वात्सुरेश्वरैरि
त्युक्तं । तत्रब्रह्मणोविशेषमाह ब्रह्मणात्वखिलैर्गुणैः । उपास्यःसर्ववेदैश्चेति । विष्णुरित्यन्वेति । यथाक्रममितिवर्तते । संपूर्ण
स्वप्राप्यफलानुरोधेनेत्यर्थः । संपूर्णफलस्यब्रह्मप्राप्यत्वात्तेनसच्चिदानंदात्मप्रभृतिभिरशेषैर्गुणैर्नानावेदोक्तैरुपास्योविष्णुरित्यर्थः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एतेनसर्वगुणोपसंहारेणेश्वरध्यानस्यकर्तुमशक्यत्वादकर्तव्यत्वेप्राप्ते विध्यादिबलात्कर्तव्यत्वंवक्तुंप्राप्तस्य उपसं
हारोर्थाभेदादित्यादिर्द्वितीयाधिकरणस्य तथाकतिपयगुणोपासनयैवफलसिद्धेर्नाखिलगुणैरुपास्योविष्णुरितिप्राप्तेल्पगुणोपा
सनेनाप्राप्यफलविशेषभावात्सर्वगुणैरुपासनाकार्यैवेतिवक्तुंप्राप्तस्य सर्वाभेदादन्यत्रेमइतिचतुर्थाधिकरणस्यचार्थउक्तोभवति।
अत्रब्रह्मणेतिब्रह्माण्याअप्युपलक्षणं । गुणैरित्युक्त्याक्रियासुविशेषःसूचितः ॥ २ ॥ ४ ॥ अत्राधिकारिभेदेनाल्पगुणबहुगु
णाखिलगुणैरुपास्यत्वोक्त्यागुणोपसंहारानुपसंहारयोरधिकारिभेदेनकार्यत्वोक्तिपरस्य प्राप्तेश्चसमंजसमिति नयस्यार्थः तथोप
संहारानुपसंहारयोःप्रमितत्वाद्युक्त्याऽवश्यकर्तव्यत्वोक्तिपराणां आध्यानायप्रयोजनाभावात्। आत्मगृहीतिरितरवदु
त्तरात्। अन्वयादितिचेत्स्यादवधारणात्। नवाविशेषात् । पुरुषविद्यायामपिचेतरेषामनाम्नानादितिपंचानांन
यानामर्थश्चसंगृहीतोभवति॥ ३ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १३ ॥ १५ ॥ तथा तत्रगुणैरुपास्यइतिगुणानामप्युपास्यत्वोक्त्याविष्णु
गुणानामप्यलौकिकत्वस्य परमतइत्यत्रोक्तत्वात्तेषांचबुद्धावनारोहान्नध्येयत्वमितिप्राप्ते उपदेशेनतज्ज्ञानसंभवादलौकिकमोक्षा
ख्यफलानुसारित्वादलौकिकैरेवगुणैरुपास्यइतिवक्तुंप्राप्तस्य कार्याख्यानादपूर्वमित्यस्यार्थः तथासर्वत्रयथाक्रमंस्वस्वप्राप्यफ
लक्रमानुरोधेनोपास्यइत्युक्त्यैवोपासनायास्स्वानुसारिफलदत्वसमर्थनपरस्य समानएवंचाभेदादितिनयस्यार्थोप्युक्तः । तथा
मुक्तावितिवासंसारइतिवाकालविशेषमनुपादायोपास्योविष्णुरितिसामान्योक्त्यासदाप्युपास्यत्वलाभात् हानौतूपायनशब्दशे ॥ ५१ ॥
षत्वादितिमुक्तावप्युपासनोक्तिपरनयार्थः गुणैरुपास्यइत्युक्त्याकर्मभिरुपासनंतुमुक्तिदशायांननियतमितिसूचनायमुक्तौकर्मोपा

SGDF Sri Gurgeshwari Digital Foundation

स्त्यनियमोक्तिपरस्य छंदतउभयाविरोधादित्यस्यार्थश्चसंगृहीतोभवति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तथासर्वैरधिकारि भिरुपास्यइतिसर्वपदोक्त्यैवोपासनाजन्यज्ञानद्वारासर्वेषांमुक्तिनैयत्यसूचना दर्नियमःसर्वेषामितिनयार्थोपिसंगृहीतः ॥ १९ ॥ तथाऽधममध्यमोत्तमाधिकारिणांब्रह्मांतत्वकथनेनाधिकारिणांमुख्यप्राणावधित्वोक्तिपरस्य इयदामननादितिनयस्यार्थउपास्यो विष्णुरित्येकवचनांतेननिर्दिश्यब्रह्मादिसर्वोपास्यत्वोक्त्यामुख्यप्राणादनंतरंविष्णोरेकस्यैवोत्तमत्वोक्तिपरस्य व्यतिहारोविशिं षंतिहीतरवत् । सैवहिसत्यादयइतिनयद्वयस्यार्थःसंगृहीतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तथातत्राधिकारिवर्गेवा उपास्येश्वरकोटौ वा श्रीतत्वनिर्देशाभावेनाबद्धत्वस्येश्वरतंत्रत्वस्यचसूचना तस्यनिरुपाधिकभक्त्यतिशयेनैवविष्णूपासनंनविधिबद्धत्वादिनेतिव कुंप्राप्तस्य कामादितरत्रेत्यस्यार्थोपिसूचितः ॥ २४ ॥ यत्तूक्तंध्यानरूपोपासनोपयोगितयासर्वैरपियथाशक्तिसर्ववेदविषयश्रव णमननाभ्यांब्रह्मणोज्ञेयत्वंवक्तुंप्राप्तं सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यादिसूत्रपंचकं । तदर्थंभाषते । सर्ववेदैश्चसर्वैरपियथाबलं । ज्ञेयोविष्णुरिति । सर्वैरपि मानुषादिभिरशेषैरधिकारिभिर्ज्ञेयः । नकेवलमधिकैर्गुणैरितिचार्थः । यथाऽयोग्यगुणैर्नोपास्यःकिं तुव्यवस्थयैवमानुषादिभिःस्वस्वयोग्यगुणैरेवोपास्योविष्णुः नतथाज्ञानेविशेषः । अखिलैर्गुणैःसर्वैर्वेदैश्चयथाबलंविष्णुर्ज्ञेयइति सर्ववेदांतनयस्यवक्ष्यमाणध्यानरूपोपासनोपयोगितयोपोद्घातत्वेनसूत्रकृताऽऽदौनिवेशितत्वेपि उपासनोपयोगस्फोरणायोपास नायामेवाधिकारिव्यवस्था नत्विहसास्तीतिद्योतनायचोपासनोक्त्यनंतरमत्रतदर्थभाषणंकृतं । अन्यथाज्ञानवदुपासनायामप्य विशेषेणसर्वेप्यधिकारिणइतिधीःस्यादिति ॥ १ ॥ अत्रसर्वैरपीतिपदमावर्त्यं । ज्ञेयइत्यपरोक्षज्ञानपरंबोध्यं । तथाचसर्वैरप्यधि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कारिभिः सर्वैरपिश्रवणमनननिदिध्यासनप्रीतिपूर्वकगुरूपदेशहरिगुरुभक्तिशमदमादिभिरपि यथाबलंज्ञेयो परोक्षीकर्तव्यइत्यर्थः। तथाचसति फलभेदोक्त्याश्रवणादित्रितयकर्तव्योक्तिपरस्य तन्निर्धारणार्थनियमइंतिनयस्य प्रदानवदेवहितदुक्तमित्या दिगुरुविषयनयत्रयस्यभक्त्यादिकमप्यंगमित्युक्तिपरस्य अनुबंधादिभ्यइतिनयस्य भक्तेरेवस्वातंत्र्येणज्ञानहेतुत्वंपराकृत्यप्रधा नांगत्वंवक्तुंप्राप्तस्य परेणचशब्दस्यताद्विध्यमितिनयस्य ज्ञेयइत्युक्त्याज्ञानस्यपुमर्थहेतुत्वसूचनात् विद्यैवतुनिर्धारणात् । श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्चनबाधइति नयद्वयस्यचार्थःसंगृहीतोध्येयः ॥२५॥२६॥२७॥२८॥३१॥३४॥२९ ॥३०॥ यत्तु यथाबलं विष्णुर्ज्ञेयइत्युक्तंज्ञानेतारतम्यमयुक्तं । दृष्टैवतंमुच्यतेनापरेणेत्यादौसर्वेषामविशेषितज्ञानेनैवमोक्षश्रवणादित्यतोस्त्येवोपासनातार तम्यात्तत्फलेज्ञानेपितारतम्यमितिवक्तुंप्राप्तं प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्चतदुक्तमिति। तदर्थमाह। विशेषस्तुज्ञानेस्यादुत्तरोत्त रमिति। उपासनातारतम्यवदीशापरोक्षज्ञाने विशेषस्तु तारतम्यं। उत्तरोत्तरं मानुषानारभ्यब्रह्मांतंस्यात्। तेनविनामुक्तौतारतम्या नुपपत्तेः। ज्ञानतारतम्यस्योपासनातारतम्याधीनत्वात्। अतएवपूर्वमुपासनातारतम्यंभाषितमितिभावः ॥३२॥ यत्तु भगवद्रूपाणा मविशेषाद्यत्किंचिद्रूपज्ञानमपिमुक्तिहेतुर्नतुस्वबिंबभूतरूपविशेषज्ञानमेवेतिप्राप्ते रूपाणांसाम्येपिरूपविशेषज्ञानमेवमुक्तिहेतुर्नतुज्ञा नमात्रमितिवक्तुंप्राप्तं नसामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहिलोकापत्तिरितिसूत्रं तदर्थोपिज्ञानेभगवदपरोक्षज्ञाने । विशेषस्तु स्वबिंबविषयकत्वरूपविशेषस्तु। स्यान्मुक्तयइत्यर्थकथनेनसंगृहीतोध्येयः ॥३३॥इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभा ष्यविवृतौतत्वमंजर्यांश्रीराघवेंद्रयतिकृतायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७ ॥ एतत्पादार्थोभाष्यएवव्यक्त

त्वादिहनोक्तः। यद्वा विशेषस्तुज्ञानइत्यनुवर्त्यपूर्वपादोक्तोपासनाजन्यापरोक्षज्ञानेसामर्थ्यातिशयरूपविशेषस्तूच्यते। अत्रपादइत्य ध्याहृत्यैतत्पादार्थोक्तिपरतयाव्याख्येयं। तत्रज्ञानस्यमोक्षतदन्यसर्वपुमर्थहेतुत्वंवक्तुंपुरुषार्थोतइत्यादिसूत्रनवकं । तदर्थंभाषते । सर्वेपिपुरुषार्थाःस्युर्ज्ञानादेवनसंशयःइति। नकेवलंमोक्षः किंतुपुरुषैरर्थ्यमाना यावंतःकामास्तेसर्वेपीत्यर्थः । ननुयदेवविद्यये त्यादिनाज्ञानस्यमोक्षान्यस्वर्गादिपुमर्थविषयेतद्धेतुकर्मप्रति शेषत्वावगमात्कथंज्ञानादेवेत्युक्तिरित्यतोनसंशयइत्युक्तिः । कागतिर्ज्ञा नस्यकर्मशेषत्वोक्तेरित्यतोपि सर्वेपिपुरुषार्थाःस्युर्ज्ञानादेवनेति। उत्तरोत्तरमितिवर्तते। सर्वेपि प्रागुक्तमानुषादिसमस्ताधिकारि णोपि। ज्ञानादेवपुरुषार्थाः। अर्शआदिभ्योच् स्वर्गादिपुरुषार्थवंतोनभवंति।किंतुउत्तरोत्तरंपूर्वोक्ताधिकारिषूत्तरोत्तरंसुरेश्वराद्युत्तमा धिकारिणएवसर्वेपिज्ञानादेवसर्वपुमर्थवंतोभवंतीत्यर्थः । तथाचज्ञानस्यस्वर्गादौकर्मशेषत्ववादस्तुमानुषपरोवा प्रतिबद्धदेवविषयो वेतिभावः ॥ १ ॥ यत्तुज्ञानस्यस्वावच्छेदकदेहपातानंतरमेवमुक्त्यहेतुत्वेकालांतरेपितद्धेतुत्वंनस्यादित्यतःप्राप्तं । एवंमुक्तिफ लानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरितिचरममधिकरणं । तदर्थोपि ज्ञानादेवसर्वेपिपुरुषार्थाःस्युर्नसंशयइत्युक्त्यासं गृहीतोध्येयः । असतिप्रतिबंधेतद्देहानंतरमेव । प्रतिबंधेतुसति कालांतरइत्यंगीकारेदोषाभावादितिभावः ॥ ११ ॥ यच्चज्ञाने सर्वेषांनाधिकारिताकिंतुयथाशक्तिकृत्स्नाध्ययनवतामेव। सापितारतम्येनैवनत्वेकप्रकारेणेत्येतत्प्रतिपादयितुं असार्वत्रिकी ना विशेषादितिचनयद्वयं। तदर्थसंग्रहाय सर्ववेदैश्चसर्वैरपियथाबलंज्ञेयोविष्णुरितिअनुवर्त्येहापियोज्यं । तथाहि ज्ञेयइ त्यपरोक्षज्ञानमत्राभिप्रेतं। सर्वेवेदायेषांतैःसर्ववेदैरितिबहुव्रीहिः। चोवधारणे । यथाबलं सर्ववेदाध्ययनवद्भिरेव । सर्वैरपि मा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नुषादिब्रह्मांतैः सर्वैरधिकारिभिर्यथाबलंविष्णुर्ज्ञेयोपरोक्षीकर्तव्यइत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अत्रसर्वैरित्यावर्त्य । एकंउक्तरीत्यामानु
षाद्यधिकारिपरं । अन्यत्तुज्ञानेतिकर्तव्यतारूपधर्मपरं । अनादिमुक्तियोग्यता देवतादिरूपस्वोत्तमपदानाकांक्षत्वा नाविष्कर
णादिरूपधर्मैर्विष्णुर्ज्ञेयः साक्षात्कार्यो नान्यथेति । तेन योग्यानामेवज्ञानप्राप्तिर्नत्वयोग्यानामासुरप्रकृतीनामित्येतदर्थकस्य स
र्वथापितुतएवोभयलिंगादितिनयस्य तथाज्ञानस्यदेवादिपदाकांक्षाशून्यैरेवप्राप्यत्वंवक्तुंप्राप्तस्य नचाधिकारिकमपीत्य
धिकरणस्य तथाज्ञानस्यायोग्येभ्योतिगोपनंवक्तुंप्रवृत्तस्य अनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यधिकरणस्यचार्थः संगृहीतोध्येयः ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ९ ॥ यत्तुज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तौविशेषोक्त्यर्थं स्तुतयेनुमतिर्वेत्यादिविंशतिसूत्रमधिकरणं । तदर्थंभाषते । नलिप्य
तेज्ञानवांश्चसर्वदोषैरपिकचित् । गुणदोषैस्सुखस्यापिवृद्धिह्रासौविमुक्तिगौ । नृणांसुराणांमुक्तौतुसुखंक्लृप्तंयथा
क्रममिति । सर्वदोषैः सदापापैरपिज्ञानवान्अपरोक्षज्ञानवान्नलिप्यतेच । नकेवलंसर्वपुरुषार्थभागितिचार्थः । अयंचकामका
रेणचैकइत्यादेरर्थः । यद्वा ज्ञानित्वेपिमानुषदेवयोर्लेपाभावेपि विशेषद्योतकतयाज्ञानवांस्त्वितितुशब्दार्थकश्चकारः । सकोविशे
षइत्यतः परामर्शंजैमिनिरित्यादिसूत्राभिप्रेतंमानुषाणांतावत्तंविशेषमाह । गुणदोषैः सुखस्यापिवृद्धिह्रासौविमुक्तिगौ । नृ
णामिति । ज्ञानानंतरभाविपुण्यपापैर्नृणांमुक्तौस्वरूपसुखस्यापिस्रक्चंदनवनितादिविषयभोगहेतुकव्यक्त्यतिशयतदभावलक्षण
वृद्धिह्रासौभवतइत्यर्थः । अत्रनलिप्यतइत्युक्तिः तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावितिचतुर्थाध्यायाद्यपादीयसूत्रोक्तिश्चमु
क्तिप्रतिबंधकत्वाशुचित्वादिराहित्यमात्राभिप्रायेतिभावः । तदुक्तमनुव्याख्याने ज्ञानोत्तरस्यपापस्यचतुर्थेऽलेपउच्यते । अशु

॥ ५३ ॥

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

चित्वादिकंतस्यनभवेदितितत्फलं । अत्रज्ञानफलस्यैवमुक्तेर्नियततोच्यतइति । एवंमानुषाणामलेपेविशेषमुक्त्वादेवानां अनुष्ठेयं बादरायणइत्यादिसूत्राभिमतंविशेषमाह । सुराणांतुयथाक्रमंसुखंक्लृप्तमिति । क्लृप्तमेवनह्रासवदित्यर्थः । येनतारतम्यक्रम भंगःस्यादितिभावेनोक्तं । यथाक्रममिति । सुराणांत्वितितुशब्दस्तु देवानामपिनप्रायःक्लृप्तस्यतुकथंचन । प्राप्तह्रासोभवेत्का पिमहतातुविकर्मणेत्याद्यनुभाष्योक्तविशेषद्योतकः ॥ ४ ॥ यत्तु तत्वाभिमानिदेवानामेवसंपूर्णप्रजाकृतपुण्यफलमित्यर्थसाधकं स्वामिनःफलश्रुतेरित्यधिकरणं । तस्याप्यर्थो । नृणांसुराणामित्यादिनासंगृहीतोध्येयः । तथाहि गुणदोषैरित्यतोविभा गेनगुणैरित्यन्वेति । नृणांप्रजानांगुणैःपुण्यैःक्लृप्तंसंपूर्णमितियावत् । सुखंतुसुराणांयथाक्रमं तत्तद्देवताधिक्यानुरोधेनभवेत् । प्र जानांत्वल्पमेवेति ॥ ७ ॥ अत्रफलमितिवाच्ये सुखमितिपुण्यफलमात्रोक्तिःप्रजाकृतपुण्यफलमेवदेवानांनपापफलं । तत्त्वसुरा णां । पुण्यमेवामुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छतीतिश्रुतेरितिद्योतयितुं । देवानांसंपूर्णपुण्यफलोक्त्यैवतेषांसर्वाश्रमधर्मवत्त्वसूचना त् कृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारइतिनयार्थोप्युक्तप्रायः ॥ ८ ॥ साधनसंपत्तिजन्मन्येवदेहेऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तेरदर्शनात् । का लांतरेप्युपासनयाऽपरोक्षज्ञानोदयोनस्यादित्यतोसतिप्रतिबंधेतज्जन्मनि प्रतिबंधेतुजन्मांतरइतिवक्तुंप्राप्तस्य ऐहिकमप्रस्तुतप्र तिबंधइतिनयस्यार्थस्तु तेनयात्यपरोक्षतामित्यग्रेव्यक्तत्वादिहनोक्तः । तथाचाग्रेविवरिष्यामः ॥ १० ॥ सुधींद्रगुरुशिष्ये णराघवेंद्रेणभिक्षुणा ॥ कृतायांतत्वमंजर्यांतृतीयोध्यायईरितः ॥ ३ ॥ इतिश्रीकृष्णद्वैपायनकृतश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्य विवृतौतत्वमंजर्यांश्रीराघवेंद्रयतिकृतायांतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ तृतीयाध्यायःसंपूर्णः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अस्मिन्नध्यायेआद्यसूत्रस्थातःपदोक्तकर्मक्षयोत्क्रांतिमार्गभोगरूपमोक्षाख्यंफलंनिरूप्यतइतिश्रीमद्भाष्यादेवा त्रैवाग्रेप्रतिपादनदि
शावा ऽध्यायार्थःसुज्ञानः । तथैवपादार्थाअपि । तत्रांत्यनयेकर्मक्षयाख्यंफलंवक्ष्यन्सप्तभिर्नयैरत्यावश्यकांतरंगसाधनंज्ञानस्यो
च्यते । तदर्थंभाषते । विष्णुर्ब्रह्मतथादातेत्येवंनित्यमुपासनं । कार्यमापद्यपि ब्रह्मतेनयात्यपरोक्षतामिति । तत्रा
यंविवेकः । सकृदनुष्ठिताग्निष्टोमादिनास्वर्गफलदर्शनात्श्रवणादिनापिसकृदनुष्ठितेनैवज्ञानमस्त्वित्यतःप्राप्तस्याऽऽवृत्तिरसकृदु
पदेशादितिनयस्यार्थो नित्यमुपासनंकार्यमिति । श्रवणादिरूपमुपासनंनित्यंकार्यंनतुसकृदेवेत्यर्थः । व्रीह्यवघातादिव
दृष्टार्थत्वेनयावज्ज्ञानोदयंश्रवणादेरावर्त्यत्वादितिभावः ॥ १ ॥ यत्तुहरेःस्वामित्वस्यातिप्रसिद्धत्वान्नित्यंतदुपासनंनावश्यकमित्य
तःप्राप्तं । आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिचेति । तदर्थः । आदातेत्येवंनित्यमुपासनं । कार्यमापद्यपीति । विष्णुरित्य
न्वेति । विष्णुरादातास्वामीत्येवंप्रकारेणनित्यमुपासनंकार्यं । नित्यमित्यस्यविवरणमापद्यपीति । आत्मेत्युपासनंकार्यंसर्वथैवमुमुक्षु
भिः । नानाक्लेशसमायुक्तोप्येतावन्नैवविस्मरेदित्युक्तेरितिभावः । स्वामीतिवाच्येआदातेत्युक्तिरादत्तेभृत्यानित्यात्मेत्यात्मशब्दो
योगेनस्वामिवाचीतिसौत्रात्मपदंव्याख्यातुं । आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दःपतिंवदेदित्यनुव्याख्यानोक्तेः । आदातेतीत्येवपूर्तौ
प्रकारवाच्येवंशब्दोक्तिरात्मत्वंविशेषणमित्येवंरूपेणोपासनंकार्यंनतुजीवत्वेनेतिवक्तुं । आत्माविष्णुरितिध्यानंविशेषणविशेष्यतइ
त्यादेः । तेनविष्णुरात्मतयाजीवत्वेनोपास्यइत्येवंवदंतोनिरस्ताः ॥ २ ॥ एतेननामब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ नामाद्यभिमानिरूपप्रती ॥ ५४ ॥
कतादात्म्येनोपासनमपाकुर्वतो नप्रतीकेनहिसइतिनयस्याप्यर्थःसंगृहीतः । विष्णुरादातेत्यनंतरंविष्णुर्नामादावित्यस्याप्यभि

प्रेतत्वेनविष्णुर्नामादावित्येवंनित्यमुपासनंकार्यं नतुविष्णुर्नामेत्येवंरूपेणेतिव्याख्यानसंभवात् ॥ ३ ॥ यत्तुविष्णोरतिप्रीतिहेतुत्वेनो
त्कृष्टत्वरूपब्रह्मत्वोपासनस्यावश्यकत्वंवक्तुं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादितिसूत्रं । तदर्थंभाषते विष्णुर्ब्रह्मेत्येवंनित्यमुपासनंकार्य
मापद्यपीति । पूर्ववद्व्याख्यानं । आधिव्याधिनिमित्तेनविक्षिप्तमनसोपितु । गुणानांस्मरणाशक्तौविष्णोर्ब्रह्मत्वमेवतु । स्मर्तव्य
मित्यादेः । अत्रविष्णुरादाताब्रह्मेत्येवमितिसौत्रक्रमेनुसर्तव्येप्येवमुक्तिरात्मत्वोपासनमपिब्रह्मत्वयुक्तमेवकार्यमितिसूचयितुं । आ
त्मेत्येवयदोपासातदाब्रह्मत्वसंयुता । कार्यैवसर्वथेत्यादेः । अतएवद्वयोःसमुच्चयेतथाशब्दः ॥ ४ ॥ देवानांस्वाश्रयांगकत्वगुण
वत्त्वेनेश्वरोपासनस्यांगेषुयथाश्रयभावइत्युपासनापादएवोक्तस्यात्रादित्यादिमतयश्चेत्यनेनावश्यकत्वमात्रोक्त्यासुरेश्वरैः । य
थाक्रमंबहुगुणैर्विष्णुरुपास्यइत्युपासनापादीयभाष्येणैवसंगृहीतप्रायत्वादत्रतदर्थस्यानुक्तिः । यद्वाआदातेत्यनंतरमितिशब्दं
प्रभृत्यर्थकमपिवा तथापदमनुक्तसमुच्चयार्थंवा व्याख्याय स्वस्वोत्पत्त्यंगकश्चविष्णुरेवमित्यर्थमुक्त्वाऽऽदित्यादिमतयश्चांगउपपत्ते
रित्येतदर्थसंग्रहोपिध्येयः ॥ ५ ॥ तथास्मरणध्यानसाधारण्येनोपासनमात्रस्यनित्यंकार्यत्वभाषणाद्ध्यानमात्रांगासनादीत्थंभावो
क्तिपरस्याऽऽसीनःसंभवादितिनयस्यार्थोत्रनोक्तः । यद्वाएवमित्यनेनैवासनादीत्थंभावमपिपरामृश्यासीनइतिनयार्थोपिसंग्रा
ह्यः । यद्वोपासनमित्यावर्त्यं । एवंनित्यमुपासनंकार्यं । किंकृत्वा उपासनं आसनस्योप उपासनं। आसनेउपविश्येत्यर्थः ॥६॥ यद
पिमुक्तिपर्यंतमुपासनस्यकार्यत्वोक्तिपरं आप्रायणात्तत्रापिहिदृष्टमितिसूत्रं । तदर्थोपिनित्यंयावन्मुक्तिउपासनंकार्यमित्युक्त्यै
वसंगृहीतइति ॥ ७ ॥ ननुसाधनाध्यायेवक्तव्यस्योपासनस्यात्रकर्मक्षयाख्यफलोक्तिपरपादेनिरूपणमसंगतमित्यतो ज्ञानस्यांतरं

SGDF Sri Gangeshwar Digital Foundation

गसाधनत्वद्योतनायात्रनिरूपणमितिभावेनतत्फलमाह। ब्रह्मतेनयात्यपरोक्षतामिति । तेनब्रह्मत्वाद्युपासनेनब्रह्मकर्तृ अधि
कारिणामपरोक्षविषयतांयातीत्यर्थः । एतेनयदुपासनापादे तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधःफलमिति श्रवण
मननिदिध्यासनानांसाक्षात्परंपरयासाक्षात्कारहेतुत्वमुक्तं ॥ अ० ३ ॥ पा० ३ ॥ अ० २५ ॥ यदपिज्ञानपादे ऐहिकमप्र
स्तुतप्रतिबंधइत्यत्रव्यभिचारनिरासेनज्ञानफलकत्वमुक्तंतदत्रस्फुटीकृतंभवति ॥ अ० ३ ॥ पा० ४ अ० १० ॥ यत्तुज्ञानस्य
मुक्तिहेतुत्वमयुक्तं येनतदर्थमुपासनमावश्यकंस्यात् । चिरकालीनचीर्णकर्मणांभूयसांभावेनतेषांभोगेनविनानिवृत्त्ययोगात्कर्मणां
चिरकालभोगेचसतिजीर्णबीजवज्ज्ञानस्याहेतुत्वापत्तेरित्यतःप्राप्तं तदधिगमइत्यादिसूत्रसप्तकं । तदर्थंभाषते । प्रारब्धकर्म
णोन्यस्यज्ञानादेवपरिक्षयः । अरिष्टस्योभयस्यापिसर्वस्यान्यस्यभोगतइति । उभयस्यापिज्ञानात्पूर्वोत्तरकालीनस्यापि
सर्वस्यज्ञानादेवपरिक्षयोभवति । प्राचीनस्यनाशः । उदीचीनस्यचोत्तमानांसर्वात्मनाऽश्लेषः । अधमानांनृणांतूत्तरारिष्टस्यप
रिक्षयोनामाशुचित्वास्पृश्यत्वासंभाष्यत्वाद्यनापादकत्वंध्येयं । मुक्तावानंदह्रासकरत्वंतुप्रागुक्तरीत्यापापस्यास्त्येवातोनतेनविरो
धः । नन्वेवंनाभुक्तंक्षीयतइत्यादिवचनविरोधइत्यतोऽनारब्धकार्येएवत्विितिसूत्रोक्तंविशेषमाह । प्रारब्धकर्मणोन्यस्यारिष्ट
स्येति । वचनंतुप्रारब्धपरमितिभावः । अत्रपुण्यपापसाधारण्येनकर्मणइतिवाच्येअरिष्टस्यैवेतिपापस्यैवोक्तिस्तुप्राचीनपुण्यस्या
निष्टस्यत्यागइष्टस्यभोगः । उत्तरस्यचात्यागइतिविशेषद्योतनाय । अन्यस्याप्रारब्धारिष्टादन्यस्य प्रारब्धपापस्यप्रारब्धपुण्य
स्यचभोगतोभोगेनपरिक्षयइत्यर्थः । प्रारब्धस्येतिवाच्येऽन्यस्येत्युक्तिःप्रारब्धपुण्यपापोभयग्रहणाय । एतच्चोपलक्षणं । मिथ्या

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

ज्ञानिपुण्यस्याप्येवंध्येयं ॥ ८ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्त्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांचतुर्थाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥ ४ ॥ १ ॥ एवंज्ञानभोगाभ्यांक्षीणकर्मणामधिकारिणांकायत्यागप्रकारंवक्तुमयंद्वितीयःपादःप्रवृत्तः । तदर्थस्तु उत्क्रम्यमानुषामुक्तियांतिदेहक्षयात्सुराइतिवक्ष्यमाणार्धेनव्यक्तः । अधिकारिभेदेनावांतरभेदेपिदेहत्यागप्रकाररूपैकार्थ्या त्पादैक्यमितिभावः । तत्र कथंसुराणांदेहलयइत्यतः तंप्रकारंवक्तुं । वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च । तन्मनःप्राणउत्तरात् । भूतेषुतच्छ्रुतेः । नैकस्मिन्दर्शयतोहीतिनयचतुष्टयं । तत्र पूर्वपूर्वदेवानांस्वस्वजनकदेवेषुदेहलयउच्यते सत्त्वयुक्तइव । तथात्वे स्वोत्तमदेवान्प्रविष्टानांकूपपतितजंतूनामिवक्लेशापत्तेरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह । उत्तरेषूत्तरेष्वेवंयावद्वायुंविमुक्तिगाः । प्रविश्य भुंजतेभोगांस्तदंतर्बहिरेववेति । पूर्वेपूर्वेइतियोज्यं । पूर्वेपूर्वे अवराअवरादेवाः उत्तरेषूत्तरेषुस्वस्वजनकोत्तमदेवेषुप्रविश्य भोगान्भुंजते । कुत्र तंदतर्बहिरेववेति । सर्वेदेवाःस्वस्वतारतम्यक्रमानुरोधेनोत्तमदेवेषुप्रविश्यतद्देहांतर्बहिर्निर्गत्यचस्वयोग्या नेवभोगान्भुंजते । भोगानेव नतुक्लेशानितिवावधारणान्वयः । तत्रहेतुर्विमुक्तिगाइति । कर्मादिबंधाद्विशेषेणमुक्तिंमोचनंप्राप्ता इत्यर्थः । उत्तरेषूत्तरेष्वितिवीप्सास्वस्वोत्तमदेवेषुप्रवेशइतिसूचनाय । कियत्पर्यंतमवराणामुत्तमानुप्रवेशेनभोगाइत्यतउक्तं । एवं यावद्वायुमिति । वायुशब्दितचतुर्मुखपर्यंतमेवंप्रविश्यभोगान्भुंजतइत्यर्थः । संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिस्वमोर्लुङ्नकृतः । तेन यावद्वायुमित्यादिसाध्वित्याहुः ॥ १ ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यद्येवंतर्हिसर्वेषांमुक्तत्वंनस्यादीशप्राप्तेरेवमुक्तित्वात् । वायोरेववासर्वो त्तमत्वप्राप्तेश्चेत्यतः सोध्यक्षेतदुपगमादिभ्यइत्येतन्नयार्थमाह । वायुर्विष्णुंप्रविश्यैवेति । तदंतर्बहिरेववाभोगान्भुंजतइ

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्यन्वेति । एवेतिशंकाद्वयंनिराह । किंसर्वेषांभोगएकप्रकारइत्यतोनेत्याह । भोगश्चैवोत्तरोत्तरमिति । चस्त्वर्थे । भोगस्तूत्त
रोत्तरमेवस्वस्वतारतम्यानुरोधेनैवेति ॥ ३ ॥ एतेनसपादश्लोकेनवायुद्वारासर्वदेवानामीशेप्रवेशोक्तिपरस्य तानिपरेतथाह्याहे
त्येतन्नयस्याप्यर्थःसंगृहीतोध्येयः ॥ ७ ॥ तथावायुर्विष्णुंप्रविश्यैवेतिवायोरपीशवशत्वोक्त्यैवमुक्तानामीशाधीनत्वस्यकैमुत्यसिद्ध
तयामुक्तानामीशाधीनत्वोक्तिपरस्य अविभागोवचनादित्येतन्नयस्याप्यर्थःसंगृहीतोभवति ॥ ८ ॥ तथाचवाय्वंतानांविमुक्ति
गानांप्रवेशितृत्वस्यविष्णोःप्रवेश्यत्वस्यचोक्त्याश्रीदेव्याःद्वयोरप्यत्राभाषणेनतस्यालयाभावस्वातंत्र्याभावयोःसूचनात् । श्रियो
लयाभावाद्युक्तिपरस्य समनाचासृत्युपक्रमादमृतत्वंचानुपोष्येत्यादिसूत्राष्टकस्यापितात्पर्यार्थःसंक्षिप्तोध्येयः ॥ ६ ॥ यत्तु
मनुष्याणांकायत्यागप्रकारंवक्तुं तदोकोग्रज्वलनमित्यादिसूत्रपंचकं। तदर्थमाह। उत्क्रम्यमानुषामुक्तिंयांतीति । ज्ञानिमा
नुषाःब्रह्मनाड्यादेहान्निर्गत्यमुक्तिंयांतीत्यर्थः । उत्क्रामंतिमानुषाइत्येववाच्येमुक्तिंयांतीत्युक्तिर्मुक्तिगमनएवोत्क्रमणंअन्यदातुनैवं ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीत्यादेरितिसूचयितुं । अत्रमानुषाइतिप्रायिकत्वाभिप्रायं । तेनइहैवकेचिन्मुच्यं
तेनोत्क्रामंतिकदाचनेतिवचनविरोधोनेतिध्येयं । यद्वेदंवचनंमानुषजीवविषयमितिबोध्यं ॥ ९ ॥ अत्रोत्क्रम्ययांतिमुक्तिमित्युक्त्यै
वोत्क्रमणपूर्वकगमनांगस्यगत्यनुस्मरणस्यावश्यकत्वोक्तिपरस्य योगिनःप्रतिस्मर्येतेइतिनयस्याप्यर्थःसंगृहीतोभवति ॥ १० ॥
उत्क्रम्यमानुषामुक्तिंयांतीत्युक्त्यादेवाःकथमित्याकांक्षायां वाङ्मनसीत्याद्यधिकरणानांप्राकृतात्पर्यार्थमात्रोक्तावपिइहप्रस्तावात्प्र
तिपाद्यमर्थमाह। देहक्षयात्सुराइति । मुक्तिंयांतीत्यन्वेति एतेनविमुक्तिगाइत्युक्तमुक्तिगतत्वप्रकारोविवृतः । तत्रसुरालीनदेहा ॥ ५६ ॥

इत्येववाच्येमुक्तिंयांतीत्युक्तिर्मुक्तिगमनएवसुराणांदेहलयोऽन्यदाअवन्यांअवतारदशायामुत्क्रमणमप्यस्तीतिसूचयितुं। अतएवदे
हलयात्सुराउत्क्रम्यमानुषाइत्यनुक्त्वोत्क्रम्येत्युत्क्रमणस्यपूर्वमुक्तिः। उक्तंचानुव्याख्याने। जातानांमानुषेलोकेदेवानांचकदाचन।
उत्क्रांतिमार्गौभवतोनतदामुक्तिरिष्यतइति ॥ ६ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांश्रीराघवेंद्रयतिकृता
यांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ४ ॥ २ ॥ मार्गोगम्यंचैतत्पादार्थइतिभावेनैतत्पादीयाधिकरणानांसंग्रहेणार्थमाह । अ
र्चिरादिपथावायुंप्राप्यतेनजनार्दनं । यांत्युत्तमानरोच्चाद्याब्रह्मलोकात्सहामुनेति । अयंविवेकः । द्विविधोहिमार्गः ।
अर्चिर्मार्गोदेवानांलयमार्गश्चेति । तद्द्वयमपिअर्चिरादिपथेत्यनेनसंगृह्यते । आदिपदेनप्रवेशमार्गस्यग्रहणात् । पथिभ्यामिति
वाच्येपथेत्येकवचनंजात्यभिप्रायं । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षइतिसमासांतोऽनित्यः । स्रष्टृष्वेवतुसृज्यानांप्रवेशोब्रह्मणोलये । देवा
नांमार्गउद्दिष्टोनार्चिरादिर्नचोत्क्रमइत्यनुभाष्योक्तेः । तथाचायमर्थः । उत्क्रांतानरोच्चाद्याहि उत्क्रांतस्तुशरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमे
वत्वित्यादिभाष्यस्थस्मृत्युक्तार्चिर्मार्गेण । उत्तमादेवाद्यास्तु तस्मादशेषागिरिजांप्रविश्यतयैवरुद्रंसहतेनवाणीमित्याद्यनुभाष्योक्त
प्रवेशमार्गेण वायुंप्राप्येति । अनेन अर्चिरादिनातत्प्रथितेरित्यादिनयचतुष्टयार्थउक्तोध्येयः । अर्चिर्मार्गमात्रस्यैवैतत्पादो
क्तत्वेपिप्रवेशमार्गःपूर्वपादार्थःप्रसंगादत्रानूदितोब्रह्मप्राप्तिकथनार्थमितिबोध्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैद्युतेनैवततस्तच्छ्रुतेरि
ति नयस्यार्थः । तेनजनार्दनंयांतीति । तेनवायुना नान्येनेत्यर्थः । सएनान्ब्रह्मगमयतीतिश्रुतेरितिभावः ॥ ५ ॥ यत्तुगम्यनि
रूपणार्थं कार्यंबादरिरित्यादिसूत्रदशकमधिकरणं तत्र परंजैमिनिर्मुख्यत्वादित्याद्युत्तरसूत्रपंचकस्याप्यर्थः । तेनजनार्दनं

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

यांत्युत्तमाइति । अप्रतीकादेवतास्तुऋषीणांशतमेवच । राज्ञांतुशतमुद्दिष्टंगंधर्वाणांशतंतथा । इत्युक्तदेवादिरूपाप्रतीकालंबनाउक्ताः । तेनवायुनासाक्षादेवजनार्दनंयांति जन्मरहितंसंसारार्दनंपरंब्रह्मयांतीत्यर्थः । कार्यंबादरिरित्यादिसूत्रपंचकस्यार्थो नरोच्चाद्याब्रह्मलोकात्सहामुनेति । देवाद्यन्येमानुषोत्तमाद्याःब्रह्मलोकात् । ल्यब्लोपेपंचमी । ब्रह्मलोकंचतुर्मुखाधिष्ठितंलोकं प्राप्यामुनाचतुर्मुखब्रह्मणासह । तेनवायुनाजनार्दनंयांतीत्यर्थः । अप्रतीकाश्रयायेहितेयांतिपरमेवतु । स्वदेहेब्रह्मदृष्ट्यैवगच्छेद्ब्रह्मसलोकतां । ब्रह्मणासहसंप्राप्तेसंहारेपरपमंदमितिगारुडोक्तेरितिभावः ॥ ६ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यविवृतौतत्वमंजर्यांराघवेंद्रयतिकृतायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ अर्चिरादिपथाब्रह्मप्राप्तानांभोगंवक्तुंचतुर्थःपादः । तदर्थमाह यथासंकल्पभोगाश्चचिदानंदशरीरिणइति । नरोच्चाद्याउत्तमाइतिवर्तते । नरोच्चाद्याउत्तमाश्चिदानंदशरीरिणो मुक्ताःसंतः यथासंकल्पभोगाश्चयथेष्टभोगवंतश्चेत्यर्थः । नकेवलंजनार्दनंयांतीत्येवेति चार्थः । मुक्तानांभोगवत्त्वमेतत्पादप्रतिपाद्यमितियावत् । यत्तुमुक्तानांपरब्रह्मानतिक्रमेणैवभोगंवक्तुं संपद्याविहायस्वेनशब्दादिति सूत्रंतदर्थमाह । यथासंकल्पभोगाश्चचिदानंदशरीरिणइति । सहामुनेतिवर्तते । उत्तमानरोच्चाद्याश्चचिदानंदशरीरिणः मुक्ताःसंतोमुनासह पूर्वप्राप्यत्वेनप्रकृतजनार्दनेनसह । तमविहायैव तमनतिक्रम्येतियावत् । यथासंकल्पभोगाश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तुसतत्रपर्येतीत्यादौब्रह्मप्राप्यभोगंभुंजानस्यमुक्तत्वंवक्तुं मुक्तःप्रतिज्ञानादितिसूत्रं तदर्थोपिचिदानंदशरीरिणोमुक्ताःसंतोयथासंकल्पभोगाश्चेत्युक्त्यैवसंगृहीतोध्येयः । सूत्रादावेकवचनंतुसमुदायाभिप्रायमितिभावः ॥ २ ॥ अमुनाजनार्दनेनेत्युक्त्यैवसूर्यमगन्मज्योतिरिति सतेज

॥ ५७ ॥

SGDF
Sri Gangeshwar Digital Foundation

सिसूर्येसंपन्नइति समाख्यानात्परंज्योतिरुपसंपद्येत्यत्रज्योतिःशब्दितःसूर्यएव नब्रह्मेत्यतस्तस्यब्रह्मत्वंवक्तुंप्राप्तस्य आत्माप्रकर
णादित्यस्याप्यर्थःसंगृहीतोध्येयः ॥ ३ ॥ यत्त्वीश्वरस्यसर्वभोक्तृत्वसिद्ध्येसायुज्यभाजामीशभुक्तभोक्तृत्वंवक्तुं अविभागेनदृष्ट
त्वादितिसूत्रं । तस्याप्यर्थोमुनासहोत्तमायथासंकल्पभोगाश्चेत्युक्त्यैवसंगृहीतोध्येयः ॥ ४ ॥ यत्तुमुक्तानामदेहत्वेनाभोगमाशं
क्यब्रह्मदेहेनचिन्मात्रस्वरूपदेहेनभोगोपपादकं ब्राह्मेणेत्यादिसूत्रत्रयं तस्याप्यर्थोऽमुनायथासंकल्पभोगाश्चचिदानंदशरी
रिणइति । उत्तमानरोच्चाद्याश्चचिदानंदशरीरिणोज्ञानाद्यात्मकस्वरूपदेहवंतःसंतोयथासंकल्पभोगाइत्यर्थः। उत्तमास्तुअमुनाच
प्राप्यत्वेनोक्तजनार्दनेनापियथासंकल्पभोगाइत्यर्थः । तद्देहेनापिभुंजतइतिवाच्येपि देहदेहिनोरभेदादमुनेत्येवोक्तिः । संपद्यब्रह्म
णाभिपश्यति ब्रह्मणाभिश्रृणोति आदत्तेहरिहस्तेनहरिदृष्ट्यैवपश्यतीत्यादेः ॥ ५ ॥ यथासंकल्पभोगाइत्युक्त्यैव संक
ल्पादेवचेत्यस्याप्यर्थःसंगृहीतोव्यक्तः ॥ ६ ॥ यत्तुविष्णोरेवसर्वोत्कर्षसिद्ध्येमुक्तानांभोगेयत्तांवक्तुं जगद्व्यापारवर्जमित्यादि
सूत्रचतुष्टयं तदर्थमाह । जगत्सृष्ट्यादिविषयेमहासामर्थ्यमप्यृते । यथेष्टशक्तिमंतश्चेति । उत्तमानरोच्चाद्याश्चजगत्सृ
ष्ट्यादिविषयेमहासामर्थ्यमपि स्वयोग्याधिकानंदादिकंचऋतेयथेष्टशक्तिमंतश्च नकेवलंयथासंकल्पभोगाइतिचार्थः ॥ ९ ॥ यत्तुमु
क्तानांलोकदृष्टांतेनावरनियम्यत्वशंकांव्युदसितुंसूत्रं अतएवचानन्याधिपतिरिति । तदर्थमाह । विनास्वाभाविकोत्तमा
न् । अनन्यवशगाश्चैवेति । एवकारोभिन्नक्रमः । स्वभावानुगतानुत्तमान्विनैवानन्यवशगा नतुसर्वथानन्यवशगाइत्यर्थः ।
परमोधिपतिस्तेषामित्यादेरितिभावः । यद्वा यथान्यासएवैवकारः । अनन्यवशगानतुलोकेराजगृहंप्रविष्टस्यस्वावरनियम्यत्वद्

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ष्ट्यात्रापितथात्वंकल्प्यं । सत्यसंकल्पत्वादिवैलक्षण्यादितिभावः ॥ ७ ॥ यत्तुमुक्तानामप्युपासनभावाद्भोगविशेषभावाच्चानंदा
दिवृद्धिह्रासौसंसारिवत्स्यातामित्यतःप्राप्तं । स्थितिनाहेत्यादिसूत्रद्वयं । तदर्थमाह । वृद्धिह्रासविवर्जिताइति । मुक्ता
वुपासनस्यफलरूपत्वेनसाधनरूपत्वाभावाद्भोगस्यचक्रीडारूपत्वादितिभावः ॥ १० ॥ यत्तुसायुज्यभाग्भ्यउत्तमेभ्योन्येषांनरो
च्चाद्यानांचिच्छरीरेणसुप्तौभोगादृष्टेर्मुक्तावपितस्यभोगायतनत्वायोगेनभोगायबाह्यदेहाभ्युपगंतौदुःखादिकमाशंक्यसमाधानार्थं
अभावंबादरिरित्यादिसूत्रसप्तकं । तदर्थंप्राग्वक्तव्यमपीहवृद्धिह्रासवर्जितत्वोक्तिप्रसंगाद्वापूर्वोत्तरहेतुकत्वद्योतनायवात्राह दुः
खादिरहिताइति ॥ ज्योतिषैवरूपेणचितावाचितावेत्यादिश्रुत्या स्वेच्छयाकदाचिद्बाह्यदेहोपादानेनभोगांगीकारेपिनदुःखा
दिकं । तीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतीत्यादेरितिभावः ॥ ८ ॥ यत्तुस्वर्गिणांपुनःसंसारप्राप्तिदृष्टामुक्तानामपिपुनरावृ
त्तिरितिशंकाव्युदासायसूत्रं । अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दादिति । तदर्थमाह । नित्यंमोदंतेऽविरतंसुखमिति ।
अविरतंविरामरहितं सुखंनित्यंसर्वकालंमोदंते अनुभवंति । मोदनस्यसुखानुभवरूपत्वेपीहसुखमितिश्रवणादनुभवमात्रंग्राह्यं । ज्ञा
नग्राह्यमितिवत् । यद्वानित्यंमोदंते । कुतः । यतोविरतंसुखमितियोजना ॥ ११ ॥ एवंसमापितभाष्योभगवान्शिष्याणामादरा
तिशयजननायग्रंथाल्पत्वेप्यर्थाधिक्यंदर्शयन् कृतग्रंथमीश्वरेर्पयति ॥ पूर्णप्रज्ञेनमुनिनासर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ कृतोयंप्रीय
तांतेनपरमात्मारमापतिः ॥ परमात्मापरमचेतनः । इत्युक्तंव्यंजयन्नादरातिशयेनांतेपितदुक्तगुणवैशिष्ट्येनभगवंतंनमति ॥ ॥ ५८ ॥
नमोनमोशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने॥ विरिंचशर्वपूर्वेड्यवंद्यायश्रीवरायतेइति ॥ पूर्वार्धेनपूर्वाध्यायद्वयार्थः । उत्तरार्धे
नवंद्यत्वोक्त्यासर्वाभीष्टदातृत्वस्यापिलाभेनोत्तराध्यायद्वयार्थोप्युपात्तइति ॥१॥ पूर्णचित्सुखदेहायदोषदूरायविष्णवे ॥ नमःश्री
प्राणनाथायभक्तमुक्तिप्रदायिने ॥ सुधींद्रगुरुशिष्येणराघवेंद्रेणभिक्षुणा ॥ कृतायांतत्वमंजर्यामंतिमोध्यायईरितः ॥४॥ संक्षेपभा
ष्यविवृतिर्याकृतातत्वमंजरी ॥ तयादयालुर्लक्ष्मीशःप्रीयतांमध्ववल्लभः ॥ ॐमितिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभा
ष्यविवृतौतत्वमंजर्यांश्रीराघवेंद्रयतिकृतायांचतुर्थोध्यायस्यचतुर्थपादः ॥ १ ॥ ४ ॥ ४ ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ १ ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागर-
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः शाके १८२३.

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

॥ इतितत्वमंजरीसंपूर्णा ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation